ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ВИДАВНИЦТВО ПРИСЬВЯЧЕНЕ НАУЦЇ І ПИСЬМЕНСТВУ
УКРАЇНЬСКО-РУСКОГО НАРОДУ

ВПОРЯДКУВАВ
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ТОМ VII.

(1895, кн. 3).

MITTHEILUNGEN DES SZEVCZENKO-VEREINES

aus dem Gebiete der Wissenschaften und der ruthenischen Literatur

REDIGIRT VON
MICHAEL HRUSZEWSKIJ

BAND VII.

(1895, 3 B.).

У ЛЬВОВІ 1895.

Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

„АДЕЛЬФОТЕС"

граматика видана у Львові в р. 1591.

Студия лїтературно-язикова

Дра Кирила Студиньского.

I.

(Причини розбудженя житя духового на Руси при кінци 16 в. Заведенє в школах науки мови „словеньскої" і грецкої. Трудности науки грецкої мови. Хто був автором „Адельфотеса"?)

З тяжкого духового сну, в якім Русини, по словам Захариї Копистеньского,[1]) попали в таку „нечулость", що довго проснути ся не могли, пробудила ся Русь при кінци 16 віка так під впливом реформациї, як також під впливом антіпротестантскої дїяльности латиньскої церкви з орденом Єзуїтів на чолї. Протестанти і католики з рівною запопадливостию, з однаковим одушевленєм старали ся про розвій своїх шкіл, про розширенє просьвіти. І одні і другі бажали приєднати для своєї справи Русинів.

Брак шкіл на Руси, повний застій в розвою житя духового, схиляв Русинів то в одну, то в другу сторону. Перехід значнїйших литовско-руських родів на протестантизм а звідси на католицизм ще за довго перед унією в Берестю (прим. рід Сапігів), інтензивна пропаганда католїцизму на Руси збудили православних Русинів з тяж-

---

Мою найсердечнїйшу подяку складаю Впв. Добр. К. Михальчукови в Києві за цїнні уваги і поміч при опрацьованю сеї студиї, дальше д. А. Криловскому за вижиченє повного примірника „Адельфотеса", а вкінци Хв. Зарядам библїотеки київскої академиї духовної і библїотеки ім. Осолїньских у Львові за дозвіл користаня з книжок.

[1]) Русск. историч. библіотека СПБ. 1878. Т. IV. стр. 1054.

кого сну. Курбский нарікає, що єзуїтскі школи Русинів „отъ правовѣрія отлучили“ [1]), Рагоза пише, що „вси человѣцы приложиша ся простому несъвершенному лядскому писанію, и сего ради въ различныя ереси впадоша“,[2]) автор „Пересторогиʺ зауважає, що се „много зашкодило панству рускому, же школъ и наукъ посполитыхъ не фундовано“.[3]) Результатом сеї сьвідомости Русинів 16 віка було горячкове закладанє православних шкіл в Острозї, Львові, Вільнї і других поменьших містах а метою їх — служба православній церкві, старанє, щоби дїти „піючи въ чужихъ студенцахъ воды наукъ умоязыческихъ, вѣры своей не отпадали“.[4])

Назва перших шкіл на Руси „словеньско-греческими“ стоїть в тїсній звязи з наміченим для них пляном наук. В дїйсности видвигнено в школах кінця 16 на перший плян мову „словенску“ і грецку.

Малий розвій мови народної, визвана письмами католиків богословска полєміка, для котрої треба було шукати термінольоґії в церковно-славяньскій мові, загальне переконанє про сьвятість мови, в якій було списане сьв. письмо і книги церковні призначені для потреб християньскої Руси — все то зложило ся на видвигненє в православних школах науки „словенскої“ мови.

По при „словенску“ мову поставлено в плянї науки мову грецку. Потреба введеня грецкої мови в тодїшних школах виплила головно з двох причин. Першою причиною була конечність справляти книги церковні та видавати письма сьв. отців, другою — лїтературна полєміка з католиками і протестантами, що приневолювала шукати опори чи то в письмах грецких отців, чи грецких богословів.

Виученє мови „словенскої“ і грецкої в школї вело ся в однім часї, на що вказують устави школи львівскої і луцкої. В львівскім уставі читаємо: „также учатъ на кождый день, абы дѣти одинъ другого питали по грецку, абы ему отповѣдалъ по словенску, и тыжъ питаются по словенску, абы имъ отповѣдано по простой мовѣ. И тыжъ немаютъ з собою мовити простою мовою ено словенскою и грецкою“.[5])

Наука „словенскої“ мови, спорідненої з руською мовою, йшла в школах православних доволї гладко, про що сьвідчить нам значне

[1]) Н. Устряловъ: „Сказанія князя Курбскаго“ СПБ. 1868. Стр. 241.

[2]) Акты зап. Россіи Т. IV. ч. гр. 32.

[3]) Ibidem ч гр. 149, стр. 204.

[4]) „Оглашеніе церкве братской львовской“ з р. 1600. в „Трудах київскої дух. акад.“ за рік 1876. Часть I. стр. 386

[5]) Голубевъ: „Исторія кіевской дух. акад.“ Т. I. стр. 198.

число видань „словенских“ граматик, почавши від граматики Мамонічів з р. 1586, а скінчивши на граматиці виданій в Камянци в р. 1638.[1])

Не так легко йшла зразу в руських школах наука грецкої мови. Брак відповідного підручника до науки грецкої мови, а ще більше брак учителїв, доводив до того, що як сам „Адельфотес“ каже: **Гре́ческаго ѧзы́ка оу҆чеником̀ъ множи́цею сѹпрѹжества глаго́лъ и҆ време́нъ сотворе́нїѧ толико многъ трѹдъ содѣлаваю́тъ, е҆ли́ко ве́щи лю́то́стию (и҆же поистиннѣ ни е҆дина есть,) мно́ѕи оу҆страше́ни, все оу҆покане́нїе наказа́нїѧ отрѣка́ютъ и҆ люботрѹ́дїе ѿтъ се́бе ѿтлага́ютъ“** (картка 137).

Щоби запобігчи недостаткови підручника для науки грецкої мови а тим самим улегшити задачу не лише ученикам, але і учителям, — львівске братство взяло ся за видане „Адельфотеса“. Заохотою до виданя львівскої граматики було безперечно і се, що в р. 1586 прибув з Греції на учителя до школи львівскої Арсеній „митрополитъ демонитскій и еласонскій“. Не підлягає найменшому сумнївови, що під проводом сего Грека зложили „спудеї“ львівскої школи „Адельфотес“.

Не годивбим ся з поглядом одного ученого, який гадає, що „спудеї“ львівскої школи були при виданю сеї граматики о стілько причастні, що перепечатали списаний ними виклад Арсенїя і що автором єї був сам один Арсеній, що тілько для того не підписав ся яко автор граматики, бо она єсть майже дословним відписом граматики Константина Ляскаріса.[2]) Против сего погляду сьвідчило би передовсім се, що ми не маємо певної відомости, чи Арсеній знав на тілько „словенску“ мову, щоби міг зложити славяньску часть „Адельфотеса“. Докладнійший розбір граматики докаже, що не тілько граматика Ляскаріса, але і другі сучасні граматики були ужиті видавцями „Адельфотеса“ до зложеня части граматичної. Додам ще, що під одною частию граматики „Адельфотеса“ — про творене часів — зложеною дуже оригінально, мігби бн був безпечно

---

[1]) Виданя ті перечислені в студиї Архангельского поміщ. в „Чтеніяхъ общества исторіи и древностей“ Москва 1888, кн. І. п. з. „Борьба съ католичествомъ и зап. русская литература конца 16, первой полов. 17 в.“ Гляди також мою „Пересторогу“ стр. 42.

[2]) W. Zagórski: „O grecko-sławiańskiej szkole we Lwowie“ поміщ. в Muzeum czasopismo towarzystwa nauczycieli szkół wyższych за рік 1893, зошит 10, і 11—12. Єсть се гарненька студия, де автор говорить о плянї наук в школі львівскій і обширнійше пише про сам „Адельфотес“. Невеличку розвідку про „Адельфотес“ написав в р. 1872 також о. Лепкий п. з.: „Нѣсколько словъ о греческо-славянской грамматицѣ изданной во Львовѣ 1591 г. Львовъ 1872.“

підписати ся Арсенїй, коли би сам єї був уложив. Не можу також подїлити доказу сего ученого, в котрім він сумнїває ся, чи могли ученики львівскої школи бути авторами граматики за два або три роки по єї заложеню. По моїй гадцї, під Арсенїєм мусїли доповняти своє образоване також ученики, що ходили до других (протестантских або католицких) шкіл (прим. Стефан і Лаврентий Зизанїй) і мали вже добрі початки грецкої мови, коли ученики школи львівскої складають вже в р. 1591 грецкі верші в честь митрополїта Рагози.

Впрочім не думаю заперечувати впливу Арсенїя на зложенє сеї граматики, тим більше, що „Адельфотес" почав печатати ся ще перед виїздом Арсенїя зі Львова в р. 1588, про що съвідчить нам письмо віленьских братчиків з дня 28 мая 1588 р. до віленьского братства, в якім дякують за присланє початку граматики грецко-словенскої: „Посласте нам начало преображеній святыхъ писанїй Грамматическихъ языка Греческаго и Словенского, наказующе ны, да прійметъ со благоразуміемъ". В дальшій части письма просять братчики, щоби, коли Бог допоможе львівскому братству „оно благодарственное и спасительное начало совершити"... прислали їм „сто или двѣстѣ книгъ, учинивши цѣну слушную".[1])

Послїдне жаданє віленьских братчиків доводить, що „Адельфотес" став скоро підручником для науки грецкої мови не тілько у Львові, але і по иньших православних школах і помимо своєї нераз тяжкої славяньскої термінольоґії немало причинив ся до розширеня знаня грецкої мови на Руси.

Про причини упадку грецко-славяньских шкіл на Руси і про причини введеня до шкіл руських 17 в. на місце грецкої — латиньскої мови, говорити не стану, бо се вже не входить в плян моєї роботи.[2])

II.

(Замітки до передмови „Адельфотеса".)

Висше замітив я, що граматику львівску почало братство печатати в р. 1588. Не можна того сказати про передмову „Адельфотеса", яка містить в собі згадки о подїях, що зайшли в 1591 р., а тим самим не могла бути раньше напечатана. Передмова находить ся

---

[1]) Акты зап. Россіи Т. IV, стр. 4. Порівнай також Голубева: „Ист. кіевск. дух. акад." Т. I. стр. 191.

[2]) Впрочім гляди про се: Голубева: „Петръ Могила" Кіевъ 1883. Т. I. стр. 413—425.

на другій картці „Адельфотеса" а відповідно до змісту можна поділити єї на дві частині. В першій части говорять видавці про поділ граматики і про єї значене, в другій частині находимо історичні звістки, з якими звязане основане і розвій львівского братства та видане „Адельфотеса". Передмова адресована до учеників, вірних приклонників православної церкви. „Правовѣрнымъ оученїѧ любителемъ, єдиныѧ. свѧтыѧ, кадоличскїѧ и апостолскїѧ церкве, многоименитомꙋ россїйскомꙋ родꙋ, братїи нашей ѿ господѣ радоватнсѧ."

Бога всесилнаго благостїю, — пишуть видавці — **изобразихомъ вамъ о любоꙋчащїйсѧ, христоименитый роде росскїй съ всѧкимъ опаствомъ еллинословенъскимъ ѧзыкомъ зложенꙋю граммматикꙋ, иже издаемъ къ общꙋю вашꙋ ползꙋ, и вначалѣ оубо сїю начинающе, четырмаже еѧ частьмы предобꙋчаемъсѧ, ѧже сꙋтъ ѻрдографїѧ. просодїѧ, етїмологїѧ, и синтаѯисъ, сирѣчь правописанїе, припѣванїе, православїе и счиненїе. предреченное же еѧ опаство искꙋсна творить быти тщателѧ, во словесехъ и разсловїѧхъ творцевъ и ѧже вѣтїй неꙋдобнѣйшаѧ, сїѧ бо єсть, перваѧ ключь ѿверзаѧй оумъ разꙋмѣти писанїѧ, ѿ неѧже ѧко постепенехъ всю лѣствицꙋ, починꙋ оученїй, трꙋдолюбивїй достизаютъ, дїалектики, риторики, мꙋсики, арїдметики, геометрїи и астрономїи, и симиже седми ѧкоже нѣкїимъ съсꙋдомъ разсꙋжденїѧ почерпаемъ источникъ философїи, разꙋмѣвающеже и врачества, ко благоискꙋствꙋ превосходимъ всѣ совершенаго богословїѧ".**

Поділ граматики на чотири части: ортографію, прозодию, етимольогію і сінтаксіс оснований в „Адельфотесі" на взорі грецких граматик 16 віка. Від сего поділу не відступили також замітнїйші автори „словенских" граматик кінця 16 і першої половини 17 віка: Лаврентий Зизанїй і Смотрицкий. В самім „Адельфотесі" науки про сінтаксу не знаходимо.

В очах видавців „Адельфотеса" знане граматики грецкої не тільки „**ѿверзало оумъ разꙋмѣти писанїѧ**", але було неначе степенею до виученя **дїалектики, риторики, мꙋсики, арїдметики, геометрїи, астрономїи..... врачества.... ї богословїѧ".**

В погляді про значене граматики не різнив ся від видавців „Адельфотеса" Лаврентий Зизанїй, що в своїй граматиці з р. 1596 пішов за „Адельфотесомъ" і помістив таку епіграму написану вершом:

Грамматика писмена всѣхъ наꙋчаетъ,
Четырма частьми латве оуразꙋмлѧетъ,

Ордографїею и просодїею,
Синтаксисомъ и етимологїею,
А предъреченное ей ѡпаство,
Подаетъ певное искуство,
Которїи прагнутъ быти доскональ
Въ писмѣ и словахъ, абы не партали,
Але извѣстно все познавали
И чего ся оучатъ абы добрѣ знали,
Ключемъ бо есть отворяючи всѣмъ оумъ
Къ познанїю въ преправный разумъ.
По которой власна икъ по всходѣ пойдетъ,
Кождый естьли хочетъ, всѣхъ наукъ дойдетъ".[1])

Не треба думати, що в тім погляді на значенє граматики були видавці „Адельфотеса“ оригінальні. Один з творців підручника грецкої граматики Н. Кленард, з котрого утвору, як се побачимо низше, видавці „Адельфотеса“ користали, подав на вступі верш, в якім високо підніс значенє грецкої мови і єї знаня. Верш сей послужив без сумніву первовзором для видавців львівскої граматики. В нім читаємо:

Quisquis Grammaticam vis discere, discito graece.
Ut recte scribas non praue, discito graece,
Si graece nescis, corrumpis nomina rerum,
Si graece nescis, male profers nomina rerum.
Lingua Pelasga vetat vitiosos scribere versus.
Lertio quem Plinii delectat, discito graece,
Sique libros sacros vis ediscere, discito graece
Hyeronimum, ut teneas. vigilans tu discito graece,
Ne versus scribas vitiosos, discito graece,
Argumentari quisquis vis, discito graece,
Quisquis Rhetoricen vis discere, discito graece,
Scire Mathematicam quisquis vis, discito graece,
Artibus et medicis qui captus, discito graece,
Morbis nam cunctis sunt indita nomina graeca,
Argolicum nomen cunctis liquet esse figuris,
Artes ingenuae Graio sermone loquuntur,
Non alio, quibus haud nomen dat lingua Latina.
Ad summam, doctis debentur singula Graecis".[2])

---

[1]) Митрополитъ Евгеній: „Словарь историческій о бывшихъ въ Россіи писателяхъ духовнаго чина греко-россійскія церкви. СПБ. 1818.“ Ч. II. стр. 365.

[2]) Institutiones linguae graecae N. Clenardo authore cum scholiis et praxi P. Antesignani Rapistacensis. Quibus nunc primum accessit absolutissima syntaxis.

Приписавши за приміром Кленарда грецкій граматиці таке значенє, видавці „Адельфотеса“ кажуть не дивувати ся, що давнійше на Руси ті науки не процвитали „ӕ̑ко ко концꙋ́ тѵ́сѧчнаго лѣ́та хрїсто́ва воплощє́нїѧ, въ новосажде́ннїи вѣ́рою процвѝтши, неплодно ӕ̑зсоха́ющїе завистїю непрїѧзненною ѝстерза́еми сꙋ́щїе.“ Шкода, що автори „Адельфотеса“ не подали, що се за „зависть непрїѧзненаѧ“ не дала успівати наукам. Чи розуміли они тут княжі крамоли, на які вказує автор „Перестороги“ і яким приписує паденє Руси, або чи під сею „завистїю непрїѧзненою“ розуміли які глубші причини... не знаємо. На всякий случай видимо, що „спудеї“ львівскої школи слїдили за причинами упадку житя духового на Руси і роздумували над ними. Шкода тілько, що причин тих близше не означили, через що позбавили нас можности, яснійше схарактеризувати їх погляди.

В другій, историчній частинї передмови „Адельфотеса“ згадують видавці про приїзд на Русь антиохійского патриярха Йоахима, що прибувши до Львова в місяци січни 1586 р. „ѹ҆вид҄ѣже нера́де́нїе о исправле́нїи въ россокомъ родѣ, совѣ́това̂ сїе изрѧднѣ полезнѣ́йша быти, братство, школа и дрꙋкарнѧ, и ко вселенскомꙋ патрїа́рхꙋ о сихъ возвѣсти.“ Нам звістно, що Йоахим затвердив новий статут віленьского братства, на підставі якого мало братство збирати як найширший кружок членів, закладати і удержувати школи, основувати печатнї, образувати молодїж, видавати книжки. Окрім того надав Йоахим львівскому братству в новім статутї широку автономію в веденю своїх діл та поручив єму догляд не лише над моральним житєм братчиків і мірян, але також сьвящеників. Про затверджене нового статута доніс Йоахим царгородскому патриярхови.

Кілька слів присьвячують „спудеї“ львівскої школи Арсенієви, митрополїтови „демонитскомꙋ и еласонскомꙋ“, що в р. 1586, в червни прибув до Львова з властию ексарха і „школное ѹче́нїе наче́нше пребысть зде во градѣ Львовѣ ѹча двѣ лѣтѣ.“ Висше замітив я, що під проводом Арсенія взяли ся „спудеї“ за уложене граматики. В часї першого побуту царгородского патриярха Єремії на Руси в р. 1588, Арсенїй покинув Львів і 20 мая був вже коло патриярха, з яким поїхав до Москви і подорож свою описав.

В дальшій частинї згадують „спудеї“ львівскої школи про патриярха царгородского Єремію, що не тілько „привилейнымъ

Octava editio. Colonia 1579. У мене було це під рукою виданє тоїж граматики з 1563 р. печ. в Норимберзї, але там єго верша нема. Обидві граматики суть власностию київск. дух. академиї.

писа́нїемъ своимъ ѿтъ Константинопо́ля вся сїя оукрѣпи“, але „и самъ зде во страны росiйскїя пришедши рокꙋ ҂афпд (1589) м҇ца ма́я совершеннѣ неразрꙋшно и неподвижно во вся роды симъ тако быти повелѣ, школꙋ и҆ кни́гы всякаго наказанїя по православїю дрꙋковати братствꙋ ѹ҆вѣрй.“

Статут львівского братства затверджений Йоахимом утвердив Єремія в р. 1587. і загрозив виклятєм, коли би епіскоп, князь, або хто небудь з простих людий посьмів спротивити ся єго постановам.[1]) Сам Єремія був два рази на Руси. Перший раз прибув він в початку мая 1588 р. та задержав ся в Замостю, де канцлер Замойский не тілько прийняв єго гостинно, але виєднав для него в короля грамоту на свобідний переїзд через Польщу і Литву. Прибувши не довго в Замостю, відправив ся Єремія через Берест до Вільна, де затвердив статут віленьского братства, та вийняв так львівске як і віленьске братство з під юрисдикциї епіскопів.[2]) З Вільна виїхав патриярх до Москви на посьвячене першого московского патриярха. Через рік вертав патриярх з Москви через Русь, та випросив собі в короля Жигмонта III дозвіл оглянути православну митрополію. Патриярх перебув на Руси в місцевостях: Вільні, Супрасли, Берестю, Замостю, Тернополи і Камінци подільскім від липня до кінця падолиста. На просьби братчиків видав патриярх з Каменця грамоту, в якій затвердив права львівского братства.[3])

Затверджене статута братства мало не малий вплив на розвій житя духового на Руси, тому не диво, що видавці „Адельфотеса“ з вдячностию згадали імя сего патриярха.

Видавці „Адельфотеса“ не поминають також в своїй передмові митрополіта київского Мих. Рагозу, що висьвячений від Єремії на місце скиненого з престола Онисифора Дївочки, розпорядженя патриярха „соборне ѹ҆крѣпи и прїшествїемъ своимъ посѣтивше зде рокꙋ ҂афча, генꙋарїя зї и по всей епархїи своей распространити ся семꙋ благо че́стно ꙋстрой.“ Рагозу привитано у Львові величаво а ученики школи братскої виголосили в честь єго стихи писані по грецки і слявяньски. На Рагозу покладало львівске братство велику надію, коли в панегірику писанім в честь Рагози з нагоди єго побуту у Львові читаємо:

„Незавжды бываетъ тма на воздꙋсѣ мглистая,
Я ни трваетъ оустаничне ночъ чорно облачная,

[1]) „Памятники изд. кіевск. коммисіею.“ Т. III ч. 1—3.
[2]) Макарій: „Исторія русск. церкви“ Т. IX. стр. 459.
[3]) Ibidem стр. 460. і 487—94.

Ꙗлє и солнечноє горѧчєє коло променми блистаєтъ,
За тымъ и самого ꙗсно сїѧющаго свѣтъ бываєтъ.“

В тім же панегірику кличуть львівскі братчики всіх Русинів, щоби спішили цїлувати руки сьвятителя, що „жєзломъ пастырства своего“ виведе її від всякої біди і принесе їм долю:

„Сътєцємжєсѧ братїє да цѣлꙋємъ свѧтитєлѧ,
И съ радостїю въскликнємъ похвалѧющє оучитєлѧ:
Радꙋйсѧ грѧдый, краснѣ нозѣ твои Свѧтитєлю,
Тожє рєщи, всєѧ Россїи изрѧдный строитєлю,
Свѧщєнство прїалъ єси и жизнь цєрковный источникъ,
Жаждєнїємъ жє истины Илїи єси подобникъ,
Ижє отъ прєсохшаго источника жажды оустꙋдитисѧ,
Намъ жє єдва малодышꙋщимъ оживотворитисѧ;
Ономꙋ оубо подобашє сѣмѧ израилєви оставити,
Тєбѣ жє обидимаго отъ обидѧщаго избавити.
. . . . пройдохомъ ꙗкожє сквозь огонь и водꙋ
Чающє извєсти сѧ тобою на свободꙋ,
Или жєзломъ пастырства своєго запрѣти,
Или всѧ тєрпѣливнѣ подъѧти помози,
И всю жизнь нашꙋ изведи на строєнїє,
Да тобою полꙋчимъ отъ бѣдъ спасєнїє“.[1])

Треба признати, що Рагоза до свого переходу на унїю горячо встоював за права львівского братства. Він вилучує міщан львівских Рудька, Білдагая і їх помічників з церкви за нанесене шкоди та спротивлене постановам львівского братства; [2]) видає грамоти, в яких взиває Русинів, щоби присилали дари на церкву, печатню братску та школу; [3]) означає близше дїяльність братств, дозваляє їм печатати книжки.[4]) Він виступає завзято против львівского епіскопа Балабана за притисненя і кривди, які сей владика наносив львівскому братству, вилучує єго з церкви та робить кроки в короля, щоби єго засуду не зміняв.[5]) Не диво, що православні не могли погодити сих фактів з переходом Рагози на унїю, а автори

[1]) „*Προσφώνημα*“ печат. в р. 1591 по грецки і славяньски. Проф. Голубев видав славяньский текст сего панеґірика в „Кіевск. епарх. вѣдомостяхъ“ за р. 1874, і в осібній відбитцї, п. з. „Панегирикъ поднесенный въ 1591 г. львовскимъ братствомъ митрополиту Михаилу Рагозѣ“. Гляди ст. 8—9.

[2]) Акты зап. Россіи. Т. IV. Ч. гр. 24.

[3]) Ibidem гр. 32.

[4]) Ibidem гр. 48.

[5]) Ibidem гр. 51.

„Пересторогиˮ [1]) і „Палинодіиˮ [2]) рішучо твердили, що Рагоза не з власної охоти покинув православіє, але що він намовами Потїя і Терлецкого „прелщенъˮ.

Передмову „Адельфотесаˮ закінчують видавцї візванєм до учеників, щоби прийняли щиро їх труд, та віддавали ся з охотою науцї грецкої мови:

„Сего ради пріидѣте вси о сихъ тщайте ся, и со усердіемъ наказаніе пріимѣте, да нектому прочее своихъ лишаете ся. И яже нинѣ нами изображенная радостнѣ сія пріимѣте, и во малѣ болшихъ благодатию божіею сподобитеся. Наше убо еже успѣшествовати, Вашеже успѣшно пріимати.ˮ

III.

(Зміст „Адельфотесаˮ і жерела, з котрих та граматика зложена).

„Адельфотесˮ складаєсь з 182 ненумерованих карток. На першій картцї містить ся один заголовок: „ΑΔΕΛΦΟΤΗΣˮ. Грамматіка доброглаголиваго еллинословенскаго языка. Совершеннаго искуства осми частей слова. Ко наказанію многоименитому Російскому роду. Во Львовѣ. Въ друкарни Братской. Року ‚афча (1591.)

На оборотній сторонї напись: ΛΕΩΠΟΛΙΣ і верш:

„Знаменіе тезоименитаго кнѧзѧ Лва градъ сей маетъ.
Егоже имѧ по всей европіи россійскій родъ знаетъ.
Въ митрополіи Киевогалицкой славно пребываетъ.
Егоже вся окрестная страна обогащаетъ.

(Герб міста Львова.)

Левъ царствуетъ безсловеснымъ ѕвѣремъ вначало
Словеснымже образъ хво царство намся показало.
Мужайся многоплеменный, росскій народе,
Да Христосъ начало крѣпости въ тебѣ буде.ˮ

Той сам верш поміщений також на початку висше наведеного панеґірика „Προσφώνημαˮ з р. 1591.

На другій картцї находимо передмову а на третій грецкий переклад передмови.

---

[1]) Ibidem гр. 159, стр. 214.

[2]) Русск. истор. библіотека Т. IV, стр. 1045.

На четвертій картці подибуємо „титлы“ (титули) чотирох патриярхів, а на оборотній стороні грецку азбуку.

На пятій картці містить ся другий заголовок: „ГРАММАТІКН συντεθεῖσα ἐκ διαφόρων γραμματικῶν, δια σπουδαίων, οἱ ἐν τῷ λεωπόλεως παιδοτριβίῳ. — **Грамматнка сложенна ѿ различныхъ грамматикъ, спудейми, иже въ лвовской школѣ.**“ Понизше містить ся цитата з сьв. письма: „Δράξασθε παιδείας, μήποτε ὀργισθῇ κὺρ Θεὸς καὶ ἀπολεῖσθε ἐξ ὁδοῦ δικαίας.“ — **Пріимѣте наказаніе, да некогда прогнѣвается Господь и погибнете отъ пути праведнаго.**“

Замічу тут, що два заголовки „Адельфотеса“ дали причину до гадок про два виданя сеї граматики. Бібліоґрафи мали часто під руками неповні примірники „Адельфотеса“ з одним або другим заголовком, з чого вийшло непорозуміне і тверджене про два виданя книжки.[1])

На обороті пятої картки уміщена дефініция граматики по грецки: „Περὶ γραμματικῆς“, а на шестій картці перевід славяньский: **„О грамматіцѣ“.**

Під граматикою розуміють видавці **„художество учащее насъ умнаа писати, и яко къ кому мѣрително, или числително вещественна, съ разсужденіемъ повѣдающа“**, або: **„художество зрителное и дѣлателное, еже благоглаголати и благописати учащее насъ“**, або: **„искуство при творцехъ же и списателехъ яко на множѣ глаголемыхъ писмо, еже являетъ твореніе и списаніе“.**

На оборотній стороні шестої картки починає ся властива граматика писана по грецки з паралельним текстом славяньским, хоть такий розклад не всюда задержаний.

Говорячи о жерелах, якими послуговали ся видавці „Адельфотеса“, годить ся згадати, що до тепер називано і вказувано тілько одного автора, якого твір мав послужити субстратом для зложеня „Адельфотеса“. Одним з перших учених, якого зацікавило питанє про жерело для зложеня львівскої граматики, був знаменитий в польскій літературі Лелевель, котрий в своїм творі „Bibliograficznych ksiąg dwoje“ (Wilno. 1823. Т. II. стр. 185) зазначив, що „Адельфотес“ єсть перерібкою грецкої граматики Константина Ляскаріса. За твердженєм Лелевеля пішов Йохер[2]) а слідом за ним пішли иньші так росийскі[3]) як і польскі учені.[4]) Слова подані в другім заголовку,

---

[1]) С. Голубевъ: „Исторія кіевск.-духовн. академіи“ Т. I стр. 191.

[2]) Jocher: „Obraz bibliograficzno-historyczny literatury w Polsce“ T. I. стр. 70.

[3]) Голубевъ: „Истор. кіевск.-духовн. акад.“ Т. I., стр 198.

[4]) W. Zagórski: „O szkole grecko-słowiańskiej we Lwowie“. Muzeum Lwów 1893. Zeszyt 11—12., стр. 945 і далї.

що та граматика зложена „ѿтъ различныхъ грамматикъ“ заперечувано рішучо. Я годжу ся з гадкою, що головною основою для зложеня „Адельфотеса“ послужила граматика Ляскаріса, але мимо сего тверджу рішучо, що видавці львівскої граматики послуговали ся ще другими підручниками, як граматикою Мелянхтона, Крузия і Кленарда.[1])

Близший перегляд „Адельфотеса“ доведе правдивість мого твердженя.

Львівска граматика починає ся поділом букв (περὶ διαιρέσεως τῶν γραμμάτων), в чім не ріжнить ся нічим від граматики Ляскаріса (стр. 776—7.) Можна також рішучо твердити, що і азбука та єї транскрипция взята рівнож з сеї граматики (стр. 776.)

Дефініция мови і частий мови: „περὶ λέξεως“ і „περὶ λόγου“ в „Адельфотесі“ взяті дословно з граматики Ляскаріса (стр. 3.) Обидві граматики відріжняють вісїм частий слова, хоть ставлять їх не в тім самім порядку. В львівскій граматиці видимо на першім місци родівник (ἄρθρον), на другім іменник (ὄνομα), заіменник (ἀντωνυμία), глагол (ῥῆμα), причастник (μετοχή), приіменник (πρόθεσις), прислівник (ἐπίῤῥημα), союз (σύνδεσμος). Ляскаріс кладе на першім місци ὄνομα, а на четвертім ἄρθρον (стр. 3.)

Дефініция родівника, єго поділ на praepositivus (προτακτικὸν) ὁ, ἡ, τὸ, і suppositivus (ὑποτακτικόν) ὅς, ἥ, ὅ, як також близші поясненя про рід, числа і падежи в „Адельфотесі“ взяті з граматики Ляскаріса (стр. 3—5.)

То само можна сказати о дефініциї і поділї іменника. Невелику ріжницю подибуємо в примірах. Так кладе „Адельфотес“ на „первоѡбразный“ (πρωτότυπον) іменник, приклади: οὐρανός — небо, на „произво́дный“ (παράγωγον) — οὐράνιος — небесний, Ляскаріс ставить приміри: μέγας і μεγαλόψυχος. „Адельфотес“ уживає на приклади „простого начертанїа“ (ἁπλοῦν σχῆμα) — γέλαστος — смѣа́теленъ; „сложного начертанїа“ (σύνθετον σχῆμα) — καταγέλαστος — посмѣателенъ; „пресложного начертанїа“ (παρασύνθετον σχῆμα) — ὑπερκαταγέλαστος — па́че посмѣа́теленъ. Ляскаріс подає приклади: ἵππος, φίλιππος, φιλιππίδης (стр. 3.) Поділ іменника в Ляскаріса стр. 5 –7.

---

[1]) Перше виданє граматики Ляскаріса вийшло в р. 1476 в Медиолянї. Єї доповнювано безнастанно письмами учеників Ляскаріса і додано текст латиньский. Я користував ся виданєм з р. 1547 і лише в однім місци покликую ся на виданє з р. 1557. Заголовок грам. Ляскаріса: Constantini Lascaris Byzantini grammaticae compendium“. Basileae 1557. Заголовки других граматик: Grammatica Philippi Melanchtoni, Lipsiae (без року виданя), Martini Crusii: Grammaticae graecae cum latina congruentis Pars 1 і Pars altera. Basileae 1573.

В обох авторів іменники поділені на пять деклїнаций. До першої деклїнациї причислені іменники мужескі на ας і ης, котрих genet. на ου, dat. на α або η. Приміри в обох граматиках: ὁ αἰνείας (Ѥнѣасъ), ὁ χρύσης (Хрѵ́сисъ), ὁ, ἡ ληστὴς (разбо́йникъ).

До другої жіночі на α і η, genet. ας, dat. η, acc. ν. Приміри: ἡ μοῦσα (мꙋсі́ка), ἡ τιμὴ (честь), ἡ ἡμέρα (день).

До третої належать іменники мужеского, женьского рода і communia ἀττικῶς λήγοντα на ως і середного рода на ων. Приміри: ὁ μενέλεως (Менелай), ἡ ἅλως (гꙋмнò), ὁ ἡ εὔγεως (благоземленъ), в Ляскаріса σύγεων (ferax). В Адельфотесї доданий ще примір τὸ ἵλεων (милосе́рдое).

До четвертої деклїнациї зачислені мужескі, жіночі і communia іменники з окінченєм на ος і середні на ον, котрих gen. ου, dat. ω, accus. ν. Приміри ідентичні в обох граматиках: ὁ λόγος (слово), ἡ ὁδὸς (пѫть, gen. пꙋтѝ) ὁ, ἡ ἄνθρωπος (чловѣкъ), ὁ ἀετὸς (оре́лъ), το ξύλον (дре́во).

До перших чотирох деклїнаций причислено ἰσοσύλλαβα іменники, до пятої περιττοσύλλαβα, мужеского, женьского, середного рода і communia з окінченєм в genet. на -ος, dat.- ι, acc. -α. Приміри спільні: ὁ αἴας (Ѥасъ), ἡ τρυγὼν (го́рлица), τὸ βῆμα (престòлъ), ὁ, ἡ φιλόπολις (градолюби́въ), ὁ κόραξ (вра́нъ). Окрім тих передеклїновані в Адельфотесї ще ὁ, ἡ, βοῦς (волъ, кра́ва), ὁ βότρυς (гро́здъ), ὁ ἡδύς (сла́докъ). В Адельфотесї подано дальше за приміром граматики Ляскаріса широкий спис других іменників, що належать до сеї деклїнациї. Порівнай Ляскаріса (стр. 7—18 і 25—7.)

Невелика частина „Адельфотеса" п. з. Το ὀφελος καὶ ειδος ἄλικτα — полза и видъ неоконча́ема з примірами: μείζονα καὶ μείζω (accus.), ἐλάττονα καὶ ἐλάττω, τὸν βελτίονα καὶ βελτίω, plur. μείζονες καὶ μείζους, ἐλάττονες καὶ ἐλάττους, τοὺ ἐλάττονας καὶ ἐλάττους, дальше з примірами ἀνήρ, πατὴρ, μήτηρ, θυγάτηρ, Δημήτηρ, ὁ νοῦς, ἁπλοῦς, ἡ ναῦς, ἡ γραῦς, з яких чотири послїдні поміщені в Ляскаріса поміж іменниками пятої деклїнациї (стр. 25—7) — по моїй гадцї робота оригінальна. Принайменше я не найшов єї нї в одній з приступних менї граматик 16 віка. Маленький трактат „Ѡ иносклан҄ѧемыхъ имена́хъ" — „περὶ ἑτεροκλίτων ὀνομάτων" з примірами: Ζεύς, μέγας, πολὺς, φρέαρ, ἧπαρ, δέλεαρ, ὕδωρ, взятий з граматики Кленарда (вид. 1563. стр. 104, вид. 1579 р. стр. 188.)

В дальшій части „Адельфотеса" находимо поділ іменників на пять деклїнаций стягнених (τῶν συνῃρημένων κλίσεων — стисн҄ѧ́емыхъ склоненій.)

До першої деклїнациї зачислені іменники мужеского, женьского і середного рода з окінченєм на ης, ες, ος. Приміри: Δημοσθένης (**Димостенъ**), τριήρης (**корабль**), αληθής -ές (**истинный**), τεῖχος (**стѣна**).

До другої деклїнациї з окінченєм на ις, ι, genet. ιος: ὁ ὄφις (**змій**), ἡ πόλις (**градъ**), το σίνηπι (**горчица**).

До третої деклїнациї мужескі окінчені на ευς, gen. εος; βασιλεύς (**цр҃ъ**),

До четвертої женьского рода; на ω, і на ως gen. на ος, ἡ λητώ (**Лита**), ἡ αἰδώς (**стꙋдъ**).

До пятої деклїнациї середного рода на ας і ρας genet. ατος: τὸ κρέας (**мѧсо**) і τὸ κέρας (**рогъ**).

Цїла ся частина есть дословним повторенєм граматика Ляскаріса (стр. 20–25).

В „Адельфотесі" есть дальше мова о чисельнику (**о числителныхъ именахъ** — περὶ τῶν ἀριθμητικῶν ὀνομάτων). — Дефініция і відміна чисельників: εἷς, μιά, ἕν, τρεῖς, τέσσαρες, πὲντε і διακόσιοι, взяті живцем з Ляскаріса (стр. 29–31).

По чисельнику слїдує в Адельфотесї наука о приложниках (adiectiva) п. з. „Περὶ τῶν καταλήξεων τῶν ἐπιθέτων — **о кончаніяхъ налагаемыхъ.**" Приложники подїлені на кляси відповідно до окінченя свого: ας, ης, ην, εις, ις, ος, ους, υς, ως, ων. Приміри в обох творах ідентичні: πᾶς, αληθής -εν, τέρην, χαρίεις, φιλόπατρις, ἀνδρεῖος, σοφός, ἡδύς, ἁπλοῦς, εὔγεως, εὐδαίμων (Порівняй Ляскаріса стр. 31—33.)

Розвідку про іменник закінчує „Адельфотес" уступом: „**О седми видѣхъ производныхъ имѣнъ**" — περὶ τῶν ἑπτὰ εἰδῶν τῶν παραγώγων ὀνομάτων." Видів іменника маєм в „Адельфотесї" сїм: 1) patronimica (**начертанія отеческихъ** — σχηματισμοὶ πατρονυμικῶν) 2) possesiva (**начертанія зиждителнаго** — σχηματισμοὶ κτητικοῦ), 3—4) comparativa i superlativa (**начертанія разсꙋдителнаго и превосходнаго** — σχηματισμοὶ συγκριτικοῦ καὶ ὑπερθετικοῦ), deminutiva (**начертанія оумалителнаго** — σχηματισμοὶ ὑποκοριστικοῦ), denominativa (**начертанія отъ именнаго** — σχηματισμοὶ παρωνύμου), verbalia (**о глаголнѣмъ** — περὶ ῥηματικοῦ). Перших пять видів взяли видавцї „Адельфотеса" з дуже малими змінами з Ляскаріса (стр. 157—163). Зміни лежать в тім, що при першім виді помістив Ляскаріс значно більше прикладів, нїж „Адельфотес". Рівнож обговорює Ляскаріс comparativa i superlativa з окрема в осібних уступах, а видавцї „Адельфотеса" помістили оба види в однім уступі. При denominativa-х взяли видавцї „Адельфотеса" з твору Ляскаріса лише саму дефініцию (Стр. 163). Дальші поясненя оригінальні. Так

само взяли видавці „Адельфотеса“ з Ляскаріса лише дефініцию при обговорюваню семого вида (verbalia) (стр. 163.) Дальша часть „Адельфотеса“ себто про творенє семого вида від 1, 2 і 3 особи perfecti passivi, — взяте з граматики Кленарда (вид. 1563 стр. 97—8, вид. 1579 стр. 174.) Утворенє семого вида від praesens, futurum primum і aorista II — оригінальні.

Заіменник (ἀντωνυμία) ділить „Адельфотес“ на пять родів: первообразный (πρωτότυπον), зиждителный (κτητικὸν) оукazателный (δεικτικὸν), наносный (ἀναφορικὸν), сложный (σύνθετον). З незначними змінами в порядку переведеня — всьо містить ся в граматиці Ляскаріса (стр. 149—151).

Дуже значну часть граматики „Адельфотеса“ займає наука о глаголі (περὶ ῥήματος). Видавці розріжняють шість часів (χρόνοι) praesens (настоѧщее — ἐνεστώς), imperfectum (мимошéдшее — παρατατικός), perfectum (протѧжéнное — παρακείμενος), plusquamperfectum (пресъвершéнное — ὑπερσυντελικὸς), indefinitum (непредѣлное I и II — ἀόριστος πρῶτος і δεύτερος), futurum (бѹдѹщее — μέλλων). Глаголи розділяє „Адельфотес“ на βαρυτόνα (тѧжкооударителныѧ), περισπόμενα (облеченныѧ) і глаголи на μι. Перші з них мають шість конюгаций, другі три, а послїдні чотири (приміри: τίθημι, ἵστημι, δίδωμι, ζεύγνυμι). Всїх отже конюгаций єсть 13. Назви чисел: единственное, двойственное, множественное. Назви родів: activum (залогъ — дѣлáтелный), medium (залогъ срéдный), passivum (залогъ страдáтелный). Та цїла часть, дальше конюговане глаголів: τύπτω (бїю), ποιέω (творѹ), βοάω (вопїю), χρυσόω (позлащáю), τίθημι (полагáю), ἵστημι (ставлю), δίδωμι (даю), ζεύγνυμι (сопрѧгáю), як також наука „о причастїи“ — περὶ μετοχῆς — взяті з Ляскаріса стр. 33—167). Невеличку зміну добачаємо тут в прикладах, яких „Адельфотес“ подає більше і в вилученю форм medium під осібні заголовки, чого в граматиці Ляскаріса нема. Вилученє форм medium в „Адельфотесі“ могло зложитись під впливом граматики Кленарда або і иньших сучасних граматичних утворів.

Уступ о „иносклан҄ѧемыхъ глаголѣхъ“ (περὶ ἑτεροκλίτων ῥημάτων) оригінальний, а другий уступ „περὶ ἀπροσώπων ῥημάτων“ (о безлнчныхъ глаголѣхъ) взятий знова з Ляскаріса (вид. з р. 1557 стр. 143.)

Коли до тепер йшли видавці львівскої граматики з дуже малими виємками за граматикою Ляскаріса, то в дальшій частинї, якої заголовок „Περὶ τῆς συγγενεῖας τῶν χρόνων, καὶ μεταβολικῶν καὶ ἀμεταβόλων φωνηέντων καὶ διφθόγγων; καὶ περὶ σχηματισμοῦ τῶν χρόνων — De cognatione temporum, mutabilibus et immutabilibus vocalibus et di-

phtongis" (заголовок виписаний з Ляскаріса Стр. 107), послуговали ся автори крім Ляскаріса ще другими сучасними граматиками а не в-однім місци були ориґінальними. Видавцям ходило о се, щоби наука про творенє форм була для учеників по можности як найприступнїйша а се їм в значній части удало ся. З уложеня сеї части видно, що єї складано під руководством чоловіка досьвідного, за якого порадою не тілько постягано з ріжних граматик найлегші закони, але і поставлено ориґінальні.

Користуванє з ріжних граматик в науцї про складанє сеї або тої форми відбило ся так виразно, що уважати ту часть „Адельфотеса" цїлком ориґінальною, нема найменшої підстави.

Додати ще годить ся, що цїла та часть граматики, окрім одного грецкого заголовка, писана в мові славяньскій.

„Адельфотес" починає науку про творенє часів від imperfectum „Ѡ настоѧщемъ глаголѣ на ω и ѿ наздáнїи мимошéдшагѡ."

Imperfectum творить ся від praesens, замінивши кінцеве ω на ου і додавши приріст (авґмент), коли сего потреба. Сей закон взятий з граматики Ляскаріса (стр. 482—3).

На підставі тоїж граматики дає „Адельфотес" понятє о прирості і розріжняє два єго роди: „возрастъ глаголъ" (syllabicum incrementum — Ляскаріс стр. 113) і „возрастъ временный" (temporale augmentum — Ляскаріс стр. 109—11.)

Переміни α, ε, ο, дальше αι, οι, αυ, οι, взяті також з Ляскаріса (Стр. 111—113.) Замітка о твореню imperfectum при глаголах що починають ся з ω, η, ι, ει, ου, ευ, написана на підставі граматики Крузия (Pars altera стр. 132.)

Дальший уступ п. з. „Винáтїе двое" написаний знов під впливом граматики Ляскаріса (Стр. 109 і 113.) з виємкою послїдної частини про глаголи, що начинають ся з ρ, що взята з граматики Мелянхтона (стр. 153.)

В уступі: „ѿ сложенїи предлогъ" з примірами: κατὰ, περὶ, πρὸ, ἐκ, писанім дуже приступно і легко, годї видїти ориґінальну роботу. Всеж можна сказати, що та частина перевисщає о много в легкім викладї всї сучасні граматики.

Уступ „ѿ возрастѣ свойственныхъ ѡбразовъ глаголъ" (De augmento compositorum verborum) взятий з граматики Ляскаріса (стр. 113—116). При кінци сего уступу находимо замітку: „Вначáлѣ ѡтрóкомъ довóлно ѥстъ сїе вѣдати, совершéннѣеже хотѧщіе разꙋмѣти, дà чтетъ книгопи́шцы, вконихъ нѝ сегò нѝ и́ныхъ,

канóновъ, аще не со мнóгымъ попеченїемъ соблюдéнныхъ мóщно оувѣдати.“

Aoristus II творить ся від imperfectum по відкиненю τ: ἔτυπτον — ἔτυπον. Сей спосіб твореня, як також всї дальші уваги взяті хоч в довільнім порядку з граматики Крузия (Pars II Стр. 145—7.) Один виємок становить закон о „трисложныхъ глаголахъ пятого сѹпрѹжества“, що основує ся на граматиці Ляскаріса (стр. 501.)

Futurum II творить ся від aorist-a II змінивши кінцеве ον на ω, в чім „Адельфотес“ йде знова за граматикою Крузия (Pars II стр. 152.)

Futurum I творить „Адельфотес“ від 1 особи praes. „измѣнивше іавлéнїе настоѧщаго во іавлéнїе бѹдѹщаго“ (τύπτω — τύψω. ᾄδω, ᾄσω) і т. д. Сей закон взятий з граматики Крузия (Pars I стр. 58.)

Закони о твореню fut. I пятої конюґациї (пѧтаго сѹпрѹжества) і шестої конюґациї глаголів на έω, άω, όω, повстали також під впливом граматики Крузия (Pars I стр. 58). Всї иньші уваги оригінальні.

Aoristus I творить ся від першої особи futur. I, з заміною кінцевого ω на α. Ся частина взята знова з Ляскаріса (Порівнай стр. 123 і 497.)

Perfectum першої, другої, третої, четвертої і шестої конюґациї творить ся від першої особи aor. I.: ἤκουσα, ἤκουκα. Сей спосіб утвореня, як і всї дальші замітки повторені, хоть в зміненім порядку, з граматики Крузия (Pars II стр. 135—8.) Perfectum пятої конюґациї творить ся від futur. I змінивши ω на κα і додавши авґмент: ψάλλω, ἔψαλλον, ἔψαλκα. Сей закон і переміна ν перед κ на γ, взяті з Ляскаріса (стр. 487) Замітка „Свóйственно пéрвагѡ сѹпрѹжества“ себ то переміна τρε на τρα: τρέφω, ἔτρεψα, ἔτραφα, дальше уступ: „ѡ предконечномъ“ — переміна ε на α: κτείνω, κτενῶ, ἔκτακα, σπείρω, σπερῶ, ἔσπαρκα, як також переміна кінцевого μω на ηκα: — τέμνω — τεμῶ, τετέμηκα — оригінальні.

Plusquamperfectum творить ся від perfectum, змінивши окінчене першої особи α на ειν: ἤκουκα, ἠκούκειν. Тут годить ся „Адельфотес“ з Ляскарісом (стр. 493.)

Imperativus (повелителное) творять лише чотири часи: praesens, perfectum і оба aorist-и від першої особи свого indicativa (изѧвителнаго): змінивши своє окінчене на ε: τύπτω, τύπτε, τέτυφα, τέτυφε, ἔτυπον — τύπε, або в aoristi на — ον: ἔτυψα — τύψον. Тут пішов „Адельфотес“ за граматикою Крузия (Pars altera стр. 153—4.)

Optativus (молитвенное) творить ся від першої особи свого indicativ-а, змінивши окінчене на οιμι, з виємкою aor. I, що своє окінчене зміняє на αιμι: τύπτω — τύπτοιμι, τύψω — τύψοιμι, τυπῶ — τυποῖμι, ἔτυψα — τύψαιμι. Всьо взяте з граматики Крузия (Pars altera стр. 154.)

Subiunctivus (подчинное) творить ся від першої особи своїх indicativ-ів замінивши ω, ον, α на ω: τύπτω — ἐὰν τύπτω, ἔτυπον — ἐὰν τύπω, τέτυφα — τετύφω, ἔτυψα — τύψω. Сей спосіб твореня взятий також з граматики Крузия (Pars altera стр. 156).

Infinitivus (необавное) praesentis, futuri I і II, aorist-a II творять ся від першої особи своїх indicativ-ів, змінивши окінчене на ειν: τύπτω — τύπτειν, τύψω — τύψειν ἔτυπον, — τυπεῖν. Infinitivus aor. I творить ся від першої особи indicativ-a, додавши до α закінчене ι, щоби було αι: ἔτυψα — τύψαι. Infinitivus perfecti творить ся від третої особи свого indicativ-a, змінивши окінчене на εναι: τέτυφε — τετυφέναι. Ціла частина взята з граматики Крузия (Pars altera стр. 156 – 7.)

Participium (ѿ причастїи глагѡлъ на ω) мужеского рода praesentis і futuri I та II творить ся від 1 особи свого indicativ-a додавши на конець ν: τύπτω — τύπτων, τύψω — τύψων, τυπῶ — τυπῶν. Participium женьского рода творить ся від своїх мужеских, змінивши ων на ουσα: τύπτων — τύπτουσα і т. п.

Participium середного рода творить ся від мужеского змінивши ων на ον а в fut. II на ουν: τύπτων — τύπτον, τύψων — τύψον, τυπῶν — τυποῦν.

Participium aoristi II мужеск. р. творить ся від 1 особи свого indicativ-a відкинувши авґмент і змінивши ον на ων: ἔτυπον — τύπων.

Participium aoristi I masc. утворюе ся від 2 особи свого indicativ-a відкинувши авґмент: ἔτυψας — τύψας. Женскі participia повстають з мужеских, прийнявши на кінци α: τύψας — τύψασα. Participia середного рода творять ся від мужеских замінивши ας на αν: τύψας — τύψαν.

Participium perfecti творить ся від першої особи свого indicativ-a, замінивши α на ως: τέτυφα — τετυφώς. Женьскі від мужеских ως на υια перемінивши: τετυφώς — τετυφυῖα. Середні повстають з мужеских замінивши ως на ος: τετυφώς — τετυφός Ціла та частина враз з відміною participi-їв взята з граматики Крузия (Pars. altera). Порівнай стр. 128 і 157.)

По обговореню твореня participi-їв замічають видавці „Адельфотеса“, що наука грецкої мови справляє деяким ученикам такі трудности, що „мнѡзи ѹстрашени, всѣ ѹпованїе наказанїѧ ѿрѣкваютъ и люботрудїе ѿ себе ѿлагаютъ“. Видавці завіряють, що труд-

ностий в виученю грецкої мови нема ніяких, радять їм, щоби списували собі форми на „дщицахъ или листѣхъ“, а через дві або три неділї научать ся всего. Вкінци взивають видавцї учеників щоби мали „волю и крѣпкїй оумъ“. та закінчують: „Хотѧщемꙋ оубо всѧ оудобна сꙋтъ“.

Доси була мова в „Адельфотесї“ про форму активну. Дальше приходить наука про творене passivum глаголів на ω („ѡ страдателныхъ глаголѣхъ на ω)

Praesens passivum творить ся від свого activum, змінивши ω на ομαι: τύπτω — τύπτομαι. (Порівнай граматику Крузия (Pars altera стр. 163).

Imperfectum passivum від свого activum, змінивши ον на ομην: ἔτυπτον — ἐτυπτόμην.

Perfectum passivum від свого activum, змінивши: φα на μμαι, χα на γμαι, κα на σμαι κα на μαι — τέτυφα — τέτυμμαι, λέλεχα — λελεγμαι, πέπεικα — πέπεισμαι, ἔψαλκα — ἔψαλμαι. Глаголи 3 конюґациї зміняють κα на σμαι. То само дїє ся з глаголами четвертої конюґациї, що в perfectum activi мають κα: φράζω, πέφρακα, πέφρασμαι. Глаголи пятої конюґациї зміняють κα на μαι: κέκρικα — κέκριμαι; колиж мають в perfectum γκα, тогди приймають μμαι. Глаголи шестої конюґациї на αω, εω, οω, що перед окінченєм в perfectum activi мають η або ω, зміняють в passivum κα на μμαι а не на σμαι. Ті закони основані на граматицї Ляскаріса (порівн. стр. 131. і 521.) Друга особа perf. passivi творить ся від першої, змінивши μμαι на ψαι, γμαι на ξαι, σμαι на σαι, μαι на σαι: τέτυμμαι — τέτυψαι, λέλεγμαι — λέλεξαι, πέπεισμαι — πέπεισαι, πεποίημαι — πεποίησαι. Трета особа творить ся від другої змінивши ψαι на πται, ξαι на κται, σαι на σται, σαι на ται: τέτυψαι — τέτυπται, λέλεξαι — λέλεκται, πεπεισαι — πέπεισται, ἔψαλσαι — ἔψαλται. Сей спосіб твореня і дальші замітки взяті з Крузия (Pars I стр. 70—71.)

О твореню першої особи dualis гадка оріґінальна. Єї творить ся від 1 ос. singularis, змінивши μαι на μέθον. Друга ос. dualis творить ся від 3 singul. змінивши πται на φθον, κται на χθον, ται на σθον, ται на θον: τέτυπται — τέτυφθον, λέλεκται — λέλεχθον, πεποίηται — πεποίησθον, πέπεισαι — πέπεισθον. Тут пішли видавцї львівскої граматики за Крузием (Pars I стр. 72.)

Перша особа plur. творить ся від першої dual. змінивши ον на α: τετύμμεθον — τετύμμεθα. Друга особа plur. повстає з другої особи dualis перемінивши ον на ε: τέτυφθον — τέτυφθε. В способі утвореня тих двох осіб були видавцї „Адельфотеса“ оріґінальні.

В утвореню третої особи pluralis користували ся видавцї „Адельфотеса“ граматикою Крузия (Pars I стр. 72).

Plusquamperfectum творить ся від свого perfectum змінивши μαι на μην. Ся увага і замітки о твореню дальших осіб взяті з Ляскаріса (стр. 527.)

Μετ'ὀλίγον μέλλων (Помалѣ бѹдѹщее) творить ся від другої особи singul. perfecti, змінивши αι на ομαι: τέτυψαι — τετυψόμαι. Порівнай граматику Крузия (Pars II стр. 174)

Aoristus I творить ся від третої особи perfecti змінивши: πται на φθην, κται на χθην, σται на σθην, ται на θην. Порівнай граматику Крузия (Pars altera стр. 172.)

Aoristus II творить ся від свого activum першої особи, змінивши ον на ην: ἔτυπον — ἐτύπην. „Адельфотес" корнстував ся тутки також граматикою Крузия (Pars altera стр. 173.)

Futurum I і II творить ся від першої особи свого aorista passivi ην на ησομαι змінивши. Гляди Крузия (Pars altera стр. 174.)

Imperativus praesentis утворює ся від свого indicativ-a, змінивши ομαι на ου: τύπτομαι — τύπτου. Порівнай граматику Крузия (Pars altera стр. 175.) Imperativus aoristi I від третої особи свого indicativa, прийнявши τι: ἐτύφθη — τύφθητι. Imperativus aoristi II від третої особи indicativ-a, прийнявши θι: ἔτυπη — τύπηθι. Тут сходить ся „Адельфотес" і з граматикою Мелянхтона (стр. 193—4) і Ляскаріса (стр. 535.) Замітки про утворене других осіб, як також закон про утворене imperativa perfecti від другої особи свого indicativa через заміну αι на ο: τέτυψαι — τέτυψο — робота ориґінальна.

Optativus praesentis і futuri I і II утворює ся від свого indicativ-a змінивши ομαι на οιμην: τύπτομαι — τυπτοίμην. Optativus aoristi I і II від indicativa свого ην на ειην змінивши. В тім годить ся „Адельфотес" з граматикою Крузия (Pars I стр. 75.) Дальші уваги про творене других осіб ориґінальні.

Subiunctivus praesentis повстає з першої особи praes. indicativa passiv-i замінивши ο на ω, ε на η: τύπτομαι — ἐὰν τύπτωμαι, τύπτεται — ἐὰν τύπτηται. Aoristi I і II від першої особи свого indicativa, перемінивши ην на ῶ: ἐτύφθην, τυφθῶ. Порівнай граматику Крузия (Pars altera стр. 177.) Дальша часть о утвореню других осіб оригінальна.

Infinitivus praesentis і всїх трех futur-ів повстає з третої особи sing. свого indicativ-a, змінивши ται на σθαι: τύπτεται — τύπτεσθαι. (Ляскаріс стр. 539—541.) Infinitivus perfecti від другої особи pluralis indicativi, змінивши ε на αι: τέτυφθε — τέτυφθαι. Infinitivus aoristi I і II від першої особи свого indicativa, прийнявши на кінци

αι: ἐτύφθην, τυφθῆναι. Зрівнай граматику Крузия (Pars altera стр. 177—8).

Participium praesentis, futur-ів і perfecti творить ся від першої особи своїх indicativ-ів, змінивши μαι на μένος: τύπτομαι — τυπτόμενος. Aorista I і II від першої особи своїх indicativ-ів, змінивши ην на εις: ἐτύφθην — τυφθείς. Утворене particip-іїв всїх родів в „Адельфотесї“ сходить ся з граматиками Крузия (Pars altera стр. 178—9) і Ляскаріса (стр. 541.)

„Ѡ средныхъ гл҃аголѣхъ на ω“.

Уваги над indicativ-ом (ѿ изѧвителномъ) praesentis, imperfecti, fut. I і II, aor. I і II взяте з граматики Крузия (Pars altera стр. 184—5, 186 -7), над способом утвореня indicativ-і perfecti взяті з Крузия (Pars prima стр. 82.)

Дальші уваги над виїмками perfecti — ориґінальні.

Утворене plusquamperfecti взяте з граматики Крузия (Pars II стр. 186.)

Утворене imperativa ідентичне з граматикою Крузия Pars II (стр. 187—8.)

Утворене optativa взяте з Крузия (Pars I стр. 83.)

Уваги над творенем subiunctiva схожі з увагами в граматицї Крузия (Pars altera стр. 188—9.)

Замітки про творене infinitiva взяті з Ляскаріса (стр. 539—41); так само про творене particip-ій (стр. 541—3).

Уступ „ѡ ѡблеченїи глаголъ“ (De contractione verborum) есть скороченем граматики Ляскаріса стр. 547-555.

„О глаголѣхъ на μι“.

Про творене сих глаголів порівнай граматику Мелянхтона (стр. 210—211).

Уступ „ѡ познанїи сѹпрѹжествъ“ — се-б то замітка, як відріжняти від себе чотири конюґациї взятий з Крузия (Pars altera стр. 230.)

Творене мимошедшого (imperfecti) написане на підставі Ляскаріса (стр. 557).

Спосіб утвореня aoristi I взятий з Мелянхтона (стр. 214.)

Уваги над утворенем imperativ-a, optativ-a, subiunctiva-a, infinitiv-a, participium activi - ориґінальні.

Passivum.

Спосіб твореня praesentis взятий з Крузия (Pars altera стр.

242), imperfecti — Крузия (Pars altera стр. 164), aoristi — Мелянхтона (стр. 221.)

Уступи про творене imperativ-a і infinitiv-a — ориґінальні, optativ-a і subiunctiv-a взяті з Крузия (Pars altera стр. 244), participi-й з Ляскаріса (стр. 541—3.)

„Ѡ срєдныхъ ихъ", Medium — уваги ориґінальні.

На тім закінчує ся часть про утворенє глагола, з якої видимо, що видавці „Адельфотеса" не вдоволяли ся законами одної граматики, але взяли собі до помочи більше підручників і черпали з них то, що їм видавало ся найвідповіднійшим і найбільше приступним для науки дітий. В укладі „Адельфотеса" замічаємо, що автори вміли бути ориґінальними не тілько в виборі тих або других законів з печатаних підручників, але що не один закон був продуктом їх умислової праці. Своєю дорогою тут видно, як я вже замітив, провід чоловіка сьвідомого, а чоловіком тим міг бути Арсеній.

Дальша часть „Адельфотеса" єсть з малими виємками знова передруком граматики Ляскаріса. Уступ „ѡ предлозѣ" (de praepositione) взятий з Ляскаріса (стр. 171 177.) Всїх „предлогів" начислено 18. З тих шість „єдиносложныхъ" (μονοσύλλαβοι), дванайцять „двосложныхъ" (δισύλλαβοι). Наука „ѡ нарѣчїи" (περὶ ἐπιῤῥήματος — de adverbio) містить ся в Ляскарісї в трохи зміненім порядку (стр. 153—155.) Уступ „ѡ союзѣ" (περὶ συνδεσμοῦ — de coniunctionibus) перепечатаний з Ляскаріса (стр. 155—7.) В „Адельфотесї" слідує дальше часть „ѡ строптикыхъ глаголѣ" (περὶ ἀνωμάλων ῥημάτων), що стрічаємо в граматицї Ляскаріса в трохи зміненім порядку (стр. 187—215.)

Часть граматичну закінчує „Адельфотес" наукою „ѡ просодїи", що розділяє на трактати „ѡ оударенїи" (περὶ τόνων), „ѡ времени" (περὶ χρόνου), „О доусѣхъ" (περὶ πνευμάτων), „ѡ страсти" (περὶ πάθων). Уступ „ѡ просодіи" перепечатаний з Ляскаріса (Порівнай стр. 5 і 165). Уступ „ѡ оударенїи" з виємкою ориґінальної дефініциї єсть скороченєм Ляскаріса (стр. 165—7). „Уступи: „мѣста оѯїи" (τόποι τῆς ὀξίας) „мѣста варїи" (τόποι τῆς βαρείας) і „мѣста облеченыѧ" (τόποι τῆς περισπομένης) — в своїм укладї зовсїм ориґінальні і ріжнять ся від всїх приступних менї граматик 16 віка. Уступи „ѡ времени", „ѡ доусѣхъ", „ѡ страсти" з виємкою ориґінальної дефініциї (ѡ доусѣхъ) взяті буквально з Ляскаріса (стр. 167—9).

По закінченю части граматичної слідує в „Адельфотесї" ухвала символа віри нїкейского собору против Ария, яку находимо

в Ляскарісї (стр. 789—90) з ріжницею, що в „Адельфотесї“ „и отъ Сына“ випущено.

Дальше напечатано символ собору царгородского против Македонїя а на послїднїй сторонї уміщена печать, серед неї імя „Арсень“, що вказує нам на участь сего Грека в видавництві „Адельфотеса“. Вкінци поміщений верш:

Θεοῦ διδόντος οὐδὲν ἰσχύει φθόνος
Καὶ μὴ διδόντος οὐδὲν ἰσχύει κόπος

Богꙋ да́ющꙋ зависть ничто́же возмо́же
И не дающꙋ трꙋдъ оуспѣетъ ничтоже.

IV.

(Характеристика мови славяньскоï части „Адельфотеса“.)

Відомо, що так в XVI віцї, як і в попередних часах письменьство окремих сфер житя України-Руси уживало відмінної письменної мови. Головнїйших відмін еї можна числити три: а) мова специяльно-церковна богослужебних книг, а почасти також деяких письм чисто-релїґійного змісту, б) мова офіцияльно-канцелярийна всяких юридичних та державно-адмінїстративних актів і в) мова, якій переважно присвоювано назву гражданьскої, се-б то більше-меньше властиво лїтературна мова, в якій списувано лїтописи, хроноґрафи, мемуари, всякі наукові трактати, полемічні та публїцистичні статиї, посланія та всякі иньші письма.

Письменьство двох перших катеґорий було більше або меньше шабльонового змісту і форми, тому і уживані в нїм дві перші відміни мови визначали ся найбільшою одноцїльностию, постоянностию і консеквенциею свого характеру.

Письменьство третої категориї обіймало собою найріжнороднїйші сюжети народного і суспільного житя, через що і мова его визначала ся непостоянностию, ріжнохарактерностию і неконсеквентностию, виставляючи масу варіяций.

Церковна мова, що твердо придержувала ся традиций, найближша була до свого стародавного первообразу, себ то до так званої „словеньскої“ мови в еї початковій українсько-руській редакциї. Актова мова здавен давна стала вбирати в первістну основу загально заведеної на Руси словеньскої письменної мови елементи живої місцевої мови, а з кінця XIV віку актова українсько-руська мова стала підпадати сильному впливови державно-

канцелярийної мови Литовскої Руси, що виробила ся на ґрунті чорноруського народного говору (перехідного поміж українсько-руською і властивою білоруською мовою). Така актова мова запанувала найбільше на Волиню і в Київщині; меньше мала она ваги на Поділю і дуже мало вплинула на традицийну актову мову в Галичині. Що до так зв. гражданьскої чи літературної мови, якій також найчастійше присвоювано назву словено-руської мови, то она становила дуже ріжнородну в ріжних пропорциях мішанину церковної і актової мови, з більшою або меньшою домішкою до неї також елементів народного диялекту — залежно від того, до якої специяльної катеґориї відносив ся літературний утвір, який був єго сюжет — більше сьвітский, чи релїґійний, шкільного чи загально-житьового характеру, та де той утвір писано і до якого стану належав єго автор — до сьвітского чи духовного.

В XVI віці до такої ріжнородности відмін і характерів письменної мови долучив ся в Україні-Руси (як також в Білоруси) ще більше діференцийний фактор, — себ-то викликана реформацийною пропаґандою тенденция наближувати письменну мову до „простої" народної мови, яка виявила ся в перекладах на quasi народну мову навіть деяких канонїчних книг.[1])

Така ріжнородність і хаотичний стан мови в полудново-руськім письменьстві, — окрім богато иньших причин, найбільше може залежав від браку правильної граматичної реґляментациї котрої небудь з відмін тої мови та відповідних теоретичних учебників єї в школї. До остатних років XVI віка навіть чисто церковну мову вивчувано лише чисто-практичним способом. При таких отже обставинах треба дивувати ся і тій мірі єдности кождого окремого типу, яку видержували ріжні висше означені відміни письменної мови. Особливо твердо держав ся тип „словеньскої" єї відміни в церковних книжках, а почасти також і в деяких тодїшних учених трактатах богословского змісту. Також „актова" мова немовби закаменїла в грамотах, особливо судових. Вкінци і тип лїтературної „словено-руської" відміни єї доволї сильно заховував ся особливо в таких письмах, як хроноґрафи, полємічні статиї і т. п.

Анальоґічну ріжнородність письменної мови і мішанину ріж-

---

[1]) До таких книжок належать: Пересопницке евангелиє описане Житецким в „Трудахъ III археолог. съѣзда" Т. II. Стр. 221—230 і „Прилож." Стр. 43—111. — дальше „Пѣсни пѣсней" рукоп. кінця 16 або поч. 17 в., дальше напечатане Евангелиє Тяпиньске (Опис книги в Каратаєва „Опись слав. русск. книгъ"... СПБ. 1883. Стр. 201—3. Nr. 94.

них відмін єї, окрім Руси української і Білої, подибуємо також в Руси московскій.

Всякого рода письменьством обмінювали ся звичайно всї руські краї і народности, але то не мало особлившого впливу на своєхарактерний тип кождої відміни мови, який історично виробляв ся і утверджував ся у поодиноких руських народностий. Творили ся правда і диялектичні мішанини в відписах одного руського краю з оригіналів других країв руських, але такі механїчні мішанини мало впливали на самостійний органїчний розвій окремих відмін власної письменної мови у кождої руської народности. Тому-то не зважаючи на всю внутрішну ріжнородність письменної мови в Русинів полудневих, Білорусів і Великоросів, — характер єї був взагалї иньший у тих, других і третих; а найбільше відріжнював ся характер письменної мови московскої від білоруської і українсько-руської — поміж якими історично завязали ся близші культурні звязи і взаємні впливи. Найбільше спільного характеру у всїх їх мали тілько церковна мова, особливо в богослужебних книгах; але коли она уживала ся яко переважний інгредієнт в яких небудь гражданьских письмах або шкільних трактатах, то вже мала і свої окремі властивости в кождої Руси.

Треба однак додати, що і гражданьска письменна мова у двох руських народностий — у Білорусів і Українцїв-Русинів встигла з часом придбати собі також чимало таки спільних придач. Та мова, що опісля стали називати загалом західно-руською, в XVI віцї вже доволї з'уніфікувала ся, виробивши собі самостійну фізіономію, окрему від такогож роду мови також вже доволї виробленої в тім часї в Московскої Руси. Треба однак замітити, що у Великоросів така їх мова була далеко більше суцїльною і органїчною, засновуючи ся на більше одноцїльнім грунтї народної мови; тогдї як західно-руська мова визначувала ся явною штучностию, через трудність полагодити у нїй як слїд відмінну природу елєментів живої мови Білорусів та українських Русинів. Хотяй через тоє єдність західно-руської мови дійшла була до того, що тілько дуже тонкою фізиольогічною аналїзою ледви можна відкрити часом ріжницї поміж писанєм на нїй полудневого Русина і Білоруса, то однак в міру такого зросту єдности, она заразом тратила живий грунт під собою, все більше віддалюючи ся як від біло-руської так і від українсько-руської народної мови, аж поки не роспала ся на два ізводи — білоруський і українсько-руський.[1])

[1]) З них білоруський ізвод задля браку у Білорусів в XVII і XVIII віцї живійшого культурного і полїтичного руху видимо підупав, а українсько-руський ізвод,

Тимчасом зовсім иньшу історичну долю мала великоросийска гражданьска мова через свою більшу природну орґанїчність.

„Ἀδελφότης“. „**Грамматика доброглаголиваго еллинословенскаго языка**“ вид. в р. 1591, належить до катеґориї книжок гражданьского письменьства тогдїшної України-Руси, але того власне письменьства, 'яке практикувало ся в тїснїйшій шкільній сфері, на яку мала особливший вплив церковність. Через се мова тої книжки переважно церковно-славяньска, в єї тогдїшній місцевій (галицкій) рецензиї. Автори єї очевидно дуже пильно старали ся не відступати в текстї від традицийних шабльонів тої мови, хотяй їм то, як побачимо, не зовсїм легко удавало ся.[1]) Тому́-то цїкаво прослїдити на скілько удало ся їм таке старанє і в чім властиво проривали ся, помимо їх волї, деякі особливости, що невідповідали елементам і формам нинїшної церковної славянщини, хотяй би і в сучасних богослужебних книгах.

Поперід всього слїдуе звернути увагу на деякі місцеві придачі самої таки славянщини в тій книжцї, якими она відріжнює ся від тогдїшної славянщини в „гражданьскому“ письменьстві так Білорусів як і Великоросів. З таких придач найбільше впадають в очі отсї:

— Дуже консеквентне розріжнюванє **ѣ** і **е**, що тодї звичайно змішували ся в Білорусів і Великоросів, навіть часто в чисто церковних текстах. Почало ся то вже дуже давно. Характеристичнїйші приміри сего бачимо приміром в захованю **ѣ** там, де оно чергує ся з **е**: **соплѣтателныѧ** *(картка 157)*, **лѣтаю** при **полещѹ** *(к. 168.)*, **злѣтаю — возлещѹ** *(к. 174.)* і т. п. Відступає чомусь від правила тілько одно слово, в якім завсїгди пише ся **е** місто **ѣ**: **чловéкъ, чловéкы** *(к. 19.)*, **чловéчокъ** *(к. 49.)* і т. д. як здаєсь під впливом

наближуючи ся все більше до живої мови, послужив перехідним моментом до утвореня в кінци XVIII в. письменьства вже на чисто-народній мові.

[1]) При характеристицї мови славяньскої части „Адельфотеса“ користував ся я головно тими працями: К. Михальчука; „Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины“ поміщ. в „Трудахъ“ Чубиньского Т. VII стр 453—512. Соболевского: „Лекціи по исторіи русскаго языка“ СПБ. 1891. Єгож: „Очерки русской діалектологіи: „Бѣлорусское нарѣчіе і Малорусское нарѣчіе“ поміщ. в журналї „Живая старина“ СПБ. 1892. Випуск III і IV. Михальчука: „Къ южно-русской діалектологіи“ Київ 1893, відбитка з „Кіевскои Старины“. Владимірова: граматичною частию єго студиї п. з. „Докторъ Францискъ Скорина, его переводы, печатныя изданія и языкъ“ СПБ. 1888 стр. 247—327 і Карского: „Къ исторіи звуковъ бѣлорусской рѣчи“. Варшава 1893 р.

польскої мови. **Е** місто церковно-славяньского **ѣ** пише ся звичайно (як завело ся скрізь на Руси з давен давна) тілько в зрущених славянїзмах, а особливо в звуковім комплексї **ре** (= церк. слав. **рѣ**) там, де він не перейшов в руську форму **ере**, в таких прим. словах, як **времѧ, треба** (*к. 128. об.*), префікс **пре** — **препрѹдчайшїй** (*к. 47.*) і т. д.

— Захованє **ѣ** там, де оно в північнім письменьстві замінювало ся через **и** (і). Наприклад в приказових формах: **прїйдѣте, прїймѣте** (*к. 2 обор.*). Також **ѣ** в словах **сѣжѹ** (*к. 151*), **сѣдитъ** (*к. 152*), як і доси в деяких галицких говорах. Велико--руське письменьство уживає тут **и** (і) а то само подибуємо і в українськім диялектї.

Що до сторонних церковній-славяньщинї елементів і форм, то они складають ся найбільше з доволї значної примішки русизмів, з яких особлившу увагу звертають на себе отсї:

1) Загальні старорусизми, які найбільше задержали ся в полуднево-руській мові, або найдовше жили в нїй; заховують ся по трохи спорадично у Білорусів а щезли у Великоросів.

— **ю** після **ч** в глаг. суфіксах: **ѹчю** (*к. 165*). Більше прикладів нема. Тепер в всїх руських мовах **учу**, найдовше держало ся **ю** в українсько-руськім диялектї.

— Форми dat. sing.: **тобѣ** (поруч з **тебѣ** і **ти** *к. 54*). У Білорусів подибуємо також **табе́** і **тіве**, в Великоросів тілько **тебе**, у сучасних полудневих Русинів тільки **тобї**.

— Суф. **ѣ**: в формах gen. sing. мягкої деклїнациї ж. р.: **го́рлицѣ** (*к. 20 і 34*), **юни́цѣ** (*к. 25*), **бѫрѣ** (*к. 26*), навіть **брвѣ** (*к. 26* = брові). То само бачимо в accus. plur мягкої деклїн. муж. рода: **мѹжѣ** (*к. 28*), **корабл҃ѣ** (*к. 29*). У полудневих Русинів доси скрізь **ѣ**, т. є. диялектично ї, їє, **е**: **горлицї, горлициє, горлицe**, але **брови** бо місто **кров** явило ся **крова**. У Білорусів жив ще тогдї звук **ѣ** в постати є, у Великоросів вже майже завсїгди писало ся **и** (і). Тепер у перших в живій мові частїйше **и** (і), а у останних нема і слїду **ѣ** — тілько одно **и** (і).

Що до загальних старорусизмів, які удержали ся і доси у всїх руських мовах, то в „Адельфотесї“ поруч з сильною перемогою відповідних славянїзмів зрідка лучають ся отсї характеристичнїйші з перших: **ж**, **дж** і **ч** поруч з слав. **жд** і **шт**: **нѹджа**, (*к. 23*), але **нѹжды** (*к. 23*), **пригожаетсѧ** (*к. 129*), **сѣжѹ** (*к. 151*), **лечѹ** при **поле́щѹ** (*к. 173*) і т. п. Задержали ся тутки також повноголосі форми: **молочѹ, змолотивъ** (*к. 160*) — хотяй дуже рідко.

2.) Спільні україно і біло-русизми.

— отверділі губні консонанти: **червъ** — **черва** *(к. 23)*, **кровъ** *(к. 26)*.

— часте **л** місто мягкого **л'** чи **ль**: **лва** *(к. 1 об.)*, **сопл҃ѣтателныѧ** *(к. 157)* і богато иньших. Єсть се особливість почасти фонетична а почасти властиво більше ортоґрафічна.

— неясного походженя отверділі звуки **ц** і **р** (як у Білорусів і українсько-руських Поліщуків, а також у полудневих і в значній мірі у північних Великоросів.

ц: **горлица, горлицꙋ**, nom. plur. **горлицы**, але dat. sing. **горлици**(?)[1] (*к. 20*), **лисица** (*к 25*), **юница** (*к. 25*), **каменецъ** (*к. 49*), **книгопищовъ** (*к. 133*), також **книгопищевъ** (*к. 135*), **на концу** (*к. 135 об.*), **лицу** (*к. 135*) і т. д. Тут може відбив ся вплив церковно-славянщини, або єї і польскої мови вкупі.

р: **цару** (*к. 35*), **борусѧ**(*к. 61*), **въцарусѧ** (*к. 65*), **твору** (*к. 77 об.*), **ору** (*к. 93 об.*), **зру** (*к. 172*) і т п. Однак находимо також і **творю** (*к. 165*). Не знаю, чи не треба нам тут добачати місцевих приміт? В галицких говорах тепер **р** властиво само по собі твердої природи, як і губні консонанти, через що звичайно вимовляє ся прим. не **цар'-а**, а **цар-j-а**.

— почасти фонетичне а почасти формальне — ꙋ (ѣ) в суф. gen. plur. **дн'ѡвъ** (= днӧв? (*к. 16.*), **Менелаѡвъ** (= Менелаjов? *к. 17*), dat. plur. **дн'ѡмъ** *к. 16*)[2] (= днём (?) = церк. слав. і староруськ.

---

[1]) Також гляди висше gen. sing. горлицѣ (к. 20) і т. д.

[2]) Переводячи коректу сеї студиї звернув я увагу на примірник „Адельфотеса", який находить ся в музеум Ставропиґиї. Примірник сей неповний, в нім недостає карток на початку, кінци і в середині. Порівнуючи свою студию з тим примірником зауважав я, що в деклїнованю слова „день" примірник київский, яким я користував ся при списуваню моєї праці, не годить ся з ставропиґияльним примірником „Адельфотеса". В київскім примірнику gen. і dat. plur. звучить: дн'ѡвъ, дн'ѡмъ, в ставропигіяльнім: днéвъ, днéмъ (к. 14). Та ріжниця вказувала би на два виданя „Адельфотеса". В моїй студиї (стр. 11) станув я рішучо по стороні проф. Голубєва, що обстоював за одним виданєм „Адельфотеса". Справа та потребує тепер близшого поясненя. На підставі письма братчиків віленьских з р. 1588. наведеного в моїй студиї (стр. 4). гадали деякі учені, що в тім році післали львівскі братчики до Вільна готову граматику. Слова: „посласте намъ начало преображеній святыхъ писаній граматическихъ языка Греческаго и Словенскаго" толковано так, що львівске братство післало не початкові листи „Адельфотеса", але осібну книжку, „начальный опытъ" граматики. Такої гадки придержує ся ще до тепер проф. Соболевский в своїй рецензиї на твір Голубєва: „Історія кіевск дух. академіи" (Журналъ министерства народнаго просвѣщенія. 1893, критика и бібліографія стр. 41). З гадкою сего ученого я не годжу ся. Коли-б під „началомъ" розуміло ся „начальный опытъ", се-б то окреме виданє граматики, то тогди не мала би значіня дальша часть

дньмъ). Крім того стрічаємо, хоть дуже рідко о з е і ь : о жолтомъ (*к. 153*); в суф. — ок: чловечокъ, оброчокъ (*к. 49*) і т. п. ок з ькъ почасти здає ся під впливом — ок з ъкъ.

— зрідка залишанє суф. ть: кѹде (*к. 1 об.*), дойде (*к. 137*), речє́сѧ, пишє́сѧ, мо́жесѧ (*к. 128.*). Такі форми тепер загальні в полудневій Руси, спорадичні у Білорусів, а дуже рідкі у Великоросів.

— форми мает (*к. 1 об.*), маютъ — поруч з имѣютъ (*к. 138*), які стрічаємо почасти і в Білорусів.

— форми: той, тая, тое, тыи (*к. 9*), також тыхъ, тымъ (*к. 58*) під впливом адєктивної деклїнациї. У Великоросів здавен тот, та, то, тѣ, тѣх, тѣм.

— форми: двѹ́хъ, дво́мъ, трѹ́хъ, тро́мъ, двохъсѡтъ (*к. 38 і 39*) В давнїм московскім письменстві рідко лучали ся, але у них властиво перше як і тепер: двум, двух і трёх — тремѧ і т. д.

3.) Специяльні україно-русизми — загальні, або більше місцеві.

— ортоґрафічне (очевидно залежне від фонетичного) змішуванє и і ы, особливо після горлових консонантів і р. То змішуванє могло повстати в першім разї під впливом славяньского ы після горлових, а в остатнім — отвердїлого, як сказано висше р; але тут прорвала ся також переважно фонетична унїфікация тих вокалів, яка вже напевно в XIV віцї в українсько-руській мові зовсїм утвердила ся, без всяких виємків.

Після горлових: nom. pl. чловє́кы (= ц слав. — ци) і рядом acc. pl. чловє́ки (= ц слав. — кы, (*к. 19*), мѹжескыхъ, женскыхъ (*к. 28*) і мѹжескихъ, женскихъ (*к. 20*), прѹдкій (*к. 48*), довгїй і долгый (*к. 179*) etc.

письма, де братчики віленьскі просять, щоби їм львівске братство прислало сто або двіста книжок, коли єму Бог допоможе „оно благодарственное и спасителное начало совершити“. Місто „совершити“ ждали би ми в такім случаю: „усовершити“. Я отже рішучо твердҗу, що під „началомъ“ треба тут розуміти початкові листи „Адельфотеса“, котрого печатанє укінчено доперва в р. 1591. Натомість ріжниця в деклїнованю „день“ в двох граматиках вказує на два виданя „Адельфотеса“. Форми: „днє́въ, днє́мъ“ суть рациональнїйші від форм „дн'ωвъ, дн'ωмъ“ і они вказують, що примірники з першою формою суть вже другим справленим виданєм. Де напечатано се друге виданє, годї на борзї рішити. В ставропигіяльнім примірнику при картцї 99-тій приклеєна карточка з написею: „Граматика. Кремянецъ 1638“. Ми знаємо, що в 1638 р. напечатано в Кремянци славяньску граматику, но не маємо до тепер нїяких даних, щоби там перепечатано „Адельфотес“. Я був бим скорше за тим, що друге виданє „Адельфотеса“ напечатано у Львові, бо письмо друкарске в обох примірниках однакове. Близшого порівнаня обох граматик задля недостачі повного примірника „Адельфотеса“ з р. 1591 зробити не можу. Замічу ще, що формат ставропігияльного примірника трохи більший від формату киевского еґземпляра.

Після **р**: **четыри** (*к. 10*) і **четыры** (*к. 11*), gen. sing. **мѣри** (*к. 23* **и** місто **ы**), **мокрїй** але **моудрый** (*к. 40*). **оугризалсѧ єси, оугризенїє** (*к. 51* **и** місто **ы**), **ридателныѧ** (*к. 155* **и** місто **ы**) ї **рыдаю** (*к. 172*), **ѡкриваю, криюсѧ** (*к. 169* **и** місто **ы**), **стрыгꙋ** (**ы** місто **и**), **крычꙋ и воскрикнꙋ** (*к. 169*). Що до других випадків то **и** в **тисѧща** (*к. 40*), могло бути також славянїзмом, бо там се слово писано з **ы** і **и**.

В pendent до сего цїкаві такі случаї: **клинꙋсѧ** при **кленꙋсѧ** і **клънꙋсѧ** (*к. 172*), а також — **и** в gen. sing. **чести**, поруч з **ї** в dat. **честї** (*к. 16*). Може тут в першім примірі замішало ся мимохіть почуте твердости **и** і **е** (що чергує ся з **ъ**), та якоїсь ріжницї поміж вимовою **и** з одного боку в формі gen., з другого в фор. dat., котру пробовано виразити ґрафічно.

— Йота виражає ся завсїгди через **й**, а **и** стоячи після вокалїв означає **ї** (= ji) а не одну j; через то цїкаві такі випадки: **тыи** (*к. 58.*, nom. plur. = ц. слав. **ти**, **самои** (*к. 59.* gen. sing.), **первои** (*к. 131.* gen. sing), — де **и** заміняє собою староруське **ѣ** і очевидно вимовляло ся не інакше як **jі**. Гідні уваги тутки також: nom. plur. **днїе** (*к. 16*) (ц. слав. **дьне** а також **дьнє** і **дьниє**), **корабл҃и** (*к. 29*) і accus. plur. **дн҃и** (*к. 16*), (ц. слав. **дьни**), **корабл҃ѣ** (*к. 29*). Можна би було думати, що тут **нїе, н҃и, л҃и**, і **л҃ѣ** виражають однаково — **н҃ѣ** і **л҃ѣ** котрі-б то вимовляли ся просто як **н'ї** і **л'ї**; але як погодити се з фактом, що в Галичинї держить ся доси вимова **дни**?

— 1 особа sing. по анальоґії з формами других осіб: **бѣжꙋ**, (*к. 166*), **течꙋ** але і **текꙋ** (*к. 174*), також **отженꙋ** (*к. 178*). Такі форми лучали ся і у Білорусів, але в Українцїв - Русинів вони стали правилом.

— форми на **ю** місто **и** (= **ц** слав. і староруськ. **и**), dat. sing. **пꙋтю** (*к. 18*), loc. sing **во читанїю, во творенїю** (*к. 133*), при: **во читанїи** (*к. 135*), **во творенїи** (*к. 134*), **во... лицу** (*к. 135*), **на концу** (*к. 135 об.*), при **на конци** (*к. 179*). Та мішанина припадкових форм властива також білоруському письменьству. **У** запанувало в польскій мові, **у** і **и** чергує ся спорадично тепер лише в галицких говорах, часом також і у Білорусів; в Українцїв взяло верх **ї** (**ѣ**); а у Великоросів тілько **ѣ**.

— суф. **мо**, раз тілько в слові: **совѣтꙋемо** (*к. 137*). Форму з суфіксом — **мо** зауважає також проф. Владимірoв в граматицї Мамонїчів виданій в Вільнї в р. 1586. Граматика та находить ся в бібліотецї перемиской капітули, та не вважаючи на заходи я не міг єї з відтам добути, через що не використав сеї граматики до моєї студиї. Такі форми суть почасти і в чорноруській мові, особливо

в приказовій формі. Проф. Соболевский думає, що істноване єї в цїлій праруській мові не певне. У Великоросів нема нїякого слїду тої форми в живій мові, не подибуємо єї і в стародавнім оригінальнім письменьстві, а до Білорусів, де часом єї стрітити можна, могла зайти тілько від полудневих Русинів.

4.) З дрібнїйших українсько-руських признак можна зазначити отсї (хотяй они стрічають ся спорадично і у Білорусів). Тут відмітимо також иньші оригінальні признаки:

Фонетичні:

— ѥ акцентоване після ц: мꙗсцѣ́ (*к. 49*), лицѐ (*к. 139*). Тутки не перейшло е в о — як завсїгди в північнім письменьстві.

— в. ввесь (*к. 140*), що подибуєм часом і в Білорусів.

— о = ъ остає ся: gen. sing. вошн (*к. 24*), також часом і в Білорусів.

— з місто с в суф: зжꙋю (*к. 64*), зрꙋчноже (*к. 137*), знагла (*к. 158*), злѣтаю (*к. 174*), звѣшꙋсꙗ (*к. 170*), що часами стрічаємо і в Білорусів.

— г місто в: одѣгаюсꙗ і одѣваюсꙗ (*к. 160*).

— захoване г в: стогнꙋ (*к. 175*), постогнꙋ (*к. 172*), натꙗгнꙋ (*к. 175*). Такі форми стрічають ся також і в Білорусів.

— й місто н: дꙋрнейкий (*к. 49*). Тепер подибуємо такі форми подекуди в галицких і волиньско-полїских говорах.

— н місто й: крѣпчаншїй (*к. 47*), ближаншїй, внѣшнѣншїй, моудрѣншїй (*к. 48*), але цѣломꙋдрѣйшїй (*к. 45*). Не знаю, чи се не печатні помилки?...

— ро = ц слав. ръ = півн. руськ. ре: оустромлꙗюсꙗ (*к. 171*).

— може тілько ортографічні: заїйдꙋ (*к. 165* = зайдꙋ), пролѣю (*к. 165* = пролꙗю), пію і пю (*к. 173*) царествовахъ (*к. 65*).

Морфольогічні:

— форми: дыхаю, дышу і дхнꙋ (*к. 173*).

— „ : пригожаетсꙗ (*к. 128 об.*)

— натꙗгаю (*к. 175*). В великоросийскій мові — някаю.

— выймуютжесꙗ (польонїзм) (*к. 132*).

— отъ третего (*к. 135 об.*), третїꙗго (*к. 140*), третꙗго (*к. 140*); також: третїе лицѐ і третее (*к. 139*).

— отъ краевъ (*к. 156*).

— форми voc. sing. ѡ пꙋтю і о пꙋтѐ (*к. 18* = старо-руському і церк. слав. на — и); voc. plur. ѡ мꙋжїе і ѡ мꙋжѣ́ (*к. 28* = ст. руськ. і церк. слав. и.)

— оригінальні форми: женьского рода слово: лꙋча́ — gen. лꙋчѣ (*к. 25* місто муж. р. луч.); макъ, gen. мака (*к. 25*) не маку;

русько-славяньска форма gen. sing.: **всѧкоѧ** (*к. 141*) місто руської **всѧкоѣ** і церк. слав. — **ыѧ**; **оумерый** і **оумрый** (*к. 168*); **во предлежащимъ** (*к. 133 об.* loc. sing. з **і** місто **е** (?).

Лексикальні (з погляду етимольоґічного і морфольоґічного).

прѹдкїй, найпрѹдшїй, препрѹдчайшїй, дѣвчинка, кóшичокъ, обрóчокъ, каменéцъ, хлопѧтко (*к. 47*); **сесь, сесе,** (*к. 57*) — тепер лише в Галичині, але в старину стрічало ся і в чорно-русько-волиньскім письменьстві; **пазнокти** (з польского: paznokcie), **зрѹчно** (*к. 137*), **коштѹю** (*к. 160*) в значеню **пробѹю**.

Окрім тих находимо дальше:

презъ (*к. 137 об.*), **заразъ, гды** (*к. 154*), adverb. **мáлощи** (потрохи), **знагла** (*к. 155*), **велмí, барзо** (*к. 156*), **долѣ, горѣ** (*к. 155*), **треба** (*к. 128 об.*)

Ґрафічні знаки:

З ґрафічних знаків годить ся відмітити такі:

— на **у** маємо три знаки: **оу**, **ѵ** і **ѹ**. Смотрицкий в своїй граматиці [1]) поставив такий закон: **Аще и во всѣхъ речéнїѧ слóзѣхъ неразлúчнѣ полагáема быти ѡбыкóша, искѹснѣйшими ѻбáче писцами, оу въ началѣ речéнїй, ѹ — же и ѵ средѣ и въ концѣ оупотребляема обрѧщѹтсѧ: ꙗко оумѹдрѧю**" (*к. 6*). Сего закона придержує ся Смотрицкий в своїй граматиці дуже точно. Не можна сказати того о „Адельфотесї". Тут стрічаємо без всякого порядку раз на початку **оу**, другий **ѵ** або **ѹ**, а то само можна замітити в середині. Так маємо приміром: **оумъ** (*к. 28*), **оуко** (*к. 6*), **оупасѹ** (*к. 163*), **оутирѧю** (*к. 175*), **ѡ оумы** (*к. 28*), але попри них: **ѿ ѹма** (*к. 28*), **ѵкорѧю** (*к. 175*), **ѵбитисѧ** (*к. 72 об.*), **ѵстрашéни** (*к. 137*). Рівнож маємо: **хѹдожество сърасѹжденїемъ, искѹство** (*к. 6*), **мѹжескїй** (*к. 10*), **послѣдѹетже** (*к. 13*), але попри них: **мѵжескихъ** (*к. 13*), **моужескїй** (*к. 39*), **мѵжественъ** (*к. 40 і 41*), **послѣдѵетже** (*к. 53*). Так само подибуємо: **мѵсика** (*к. 19*), **мѵсикїйскїй** (*к. 44*), **мѵдрый** (*к. 40*), але попри них: **моудрый** (*к. 41*) і пр. Найбільше видержано ще на кінци, де находимо на переміну **ѹ**, або **ѵ**: **чловекѹ** (*к. 19*), **горлицѹ** (*к. 20*), **сладкомѹ** (*к. 28*), **горлицѹ, стоудѹ** (*к. 36*), але при тім: **семѵ** (*к. 57*), **оупасѵ** (*к. 163*) і т. д. в безконечність.

Четвертим знаком на у єсть старославяньский юс: **ж**. Видавці „Адельфотеса" уживали сей знак, але єго значеня, подібно як пізнїйше Смотрицкий, не зрозуміли. Так приміром маємо

[1]) Я мав під рукою видане граматики Смотрицкого з р. 1721 р. (Москва), — власність києвскої духовної академиї.

в „Адельфотесі“: мѫжескїй (*к. 12*), мѫжескимъ (*к. 13*), мѫжескихъ (*к. 14*), мѫжъ, мѫжа, мѫжꙋ, мѫжа (accus.), ѡ мѫжꙋ (voc. sing. *к. 28*), але попри тім: мꙋ́жескихъ (*к. 18*), моужескїй (*к. 39*), мꙋ́жественъ (*к. 40 і 41*), мꙋжѣ (voc. plur. *к. 28*). Так само читаємо: пѧть (*к. 18*), бѫрѣ (*к. 26*), але пꙋтѝ (gen.), пꙋтю́ (dat.), пꙋть (acc.) і т. д. (*к. 18*), бꙋрѧ (*к. 26*).

На означенє *я* уживають видавці „Адельфотеса“ два знаки ѧ і ꙗ. На початку слів уживають видавці на переміну один або другий знак. Так прим. в „Адельф.“: ѧзыцѣ (*к. 158*), ѧвственнѣ (*к. 157*), ѧвлѧетъ (*к. 152*), ѧвлѧютъ (*к. 158*), але подибуємо попри них: ꙗзы́ка (*к. 1, 2, 137*), ꙗ́вѣ, ꙗвлѧетъ (*к. 152 і 154*), ꙗ́влѧемъ (*к. 44*) і т. п.

На кінци і в середині слова находимо все ѧ: неꙋдобнѣйшаѧ, непрїѧзне́ною (*к. 2*), оуказателнаѧ, склонѧемыѧ (*к. 56*), поѧхъ, помышлѧхъ (*к. 51*), непредѣлнаѧ, бꙋдꙋщаѧ (*к. 69*), претварѧетсѧ, (*к. 131*), настоѧщаго (*к. 132*), облачитсѧ (*к. 180*) і т. п. Дуже рідко подибуємо ꙗ місто ѧ в середині заголовків; ꙗ́ко писане все через ꙗ (гляди: *карт. 63, 64, 65, 86, 152* і т. д.).

— На і уживають видавці „Адельфотеса“ два знаки ґрафічні: и і ї. Смотрицкий поставив про уживанє тих ґрафічних знаків такий закон: „Междꙋ и и̑ ї различїе е̂стъ, ѻ҆номꙋ сї есть и: и̑ начина́ти рече́нїѧ и̑ кончи́ти, и̑ во всѣхъ рече́нїѧ средствꙋющихъ отъ согласна по не́мъ начина́ющихъ слозѣхъ полагати сѧ: ꙗ҆́кѡ, и҆́стинни, вериги, имѣнїе и̑ проч. Ѻвомꙋже, сї есть ї ни начина́ти рече́нїѧ ни кончити: развѣ рече́нїй странныхъ, ꙗ҆́кѡ Їппархъ, Їматїсмъ, левї, мерарї, но всѧкимъ тогѡ́жде рече́нїѧ ѿ гла́сна по немъ начина́ющимъ сло́гѡмъ припрѧгатисѧ: ꙗ҆́кѡ благи́хъ, благи́мъ, благи́ми и проч. сице: бї́ю, бї́еши, бї́етъ, би́хъ, бити и̑ проч. И҆зѧтꙋ родителномꙋ единственномꙋ прилага́телныхъ же́нскихъ, въ различїе прѡ́чїихъ паде́жей на и, пишемꙋ: ꙗ҆́кѡ благиѧ, крѣпкиѧ. Иземлемымъ прочее и̑мена́мъ, глаго́лѡмъ, нарѣчїемъ, и̑ прича́стїемъ съ при предло́га сложе́нымъ: ꙗ҆́кѡ приѧтелище, приемлю, приемлѧй, приѧтно: и симъ подѡбнаѧ (*к. 6*).“

Не знаю, чи сей закон в граматиці Смотрицкого ориґінальний або чи істнував він вже давнійше, досить, що і в „Адельфотесї“ перестерігають видавці сей закон подекуди точно. Так читаємо в „Адельфотесї“: и̑скꙋства (*к. 1*), и̑списанїе (*к. 6*), и̑стина (*к. 30*), и̑ли (*к. 30*), дальше: братїи (*к. 2*), чести (*к. 16*), змїй (*к. 33*), (*к. 2*) і т. д., також: многоименитомꙋ (*к. 1*), синтаѯисъ (*к. 2*) і т. п.

Також захованє ї: Іеремїѧ (*к. 2*), творенїе, и̑списанїе (*к. 6*), долгїй, краткїй (*к. 8*), мꙋжескїй, женскїй, среднїй (*к. 10*), честїй (*к. 16*), змїй (*к. 33*), царїе (*к. 35*), праведнѣйшїй

(*к. 45*), і т. д. Не додержано сего закона в слові: **чєстї** (dat. sing. *к. 16*), **аттїчєски** (*к. 65*), але: **аттичєскимиже** (*к. 150 і 159*). Не додержано сего закона дальше в gen. fem.: **долгїѧ** (місто **и**), **краткїѧ** (*к. 7*), **тонкїѧ** (*к. 8*) і т. д. Придержувано ся закона в таких формах: **бїю, бїй, да бїю, аще бїю,** але **бити** (*к. 61*), **оубихъ, биѧхъ** (*к. 62*), **копїю** (*к. 86*), **копїй** (*к. 87*), але: **копихъ** (*к. 87 об.*), **копити** (*к. 88*) і т. д. Не додержано сего закона також в словах зложених з *при*, бо в „Адельфотесї“ читаємо: **прїймати** (*к. 2*) і ин.

З ґрафічних знаків відмічу ще: **ѡ** в gen. sing. або gen. dat. plur. в деяких тілько словах: **Менелаѡвъ** (*к. 17*), **дн'ѡвъ, дн'ѡмъ** (*к. 16*), **двоусѡтъ, двомстѡмъ** (*к. 40*) і т. д.

V.

(Вплив „Адельфотеса“ на виданя „словеньских“ граматик Лаврентия Зизанїя і Мелетия Смотрицкого.)

Доси удержувала ся думка, що „Адельфотес“ не міг мати нїякого впливу на дальший розвій „словеньскої“ мови. Погляд сей висловив дуже ярко один з росийских учених, кажучи, що „Адельфотес“ не міг мати нїякого впливу на нашу письменність, бо він служив підручником до теоретичного виученя мови грецкої а не славяньскої.[1]) З таким поглядом нїяк згодити ся не можна. Поперід всього треба зауважати, що „словеньскі“ граматики кінця XVI і першої половини XVII віка старають ся вбрати „словеньску“ мову в закони грецкої або латиньскої мови, а тим самим „Адельфотес“, хоть був підручником для теоретичного виученя грецкої мови, мусїв достарчити материялу для авторів „словеньских“ граматик. Дальше замічу, що „Адельфотес“ мимо свого призначеня на підручник для науки грецкої мови, постарав ся о славяньску термінольоґію, дефініциї та приміри, що єго видавцї держали ся певних законів в уживаню сеї „словеньскої“ мови, а тим самим дали не малий материял для видавців пізнїйших „словеньских“ граматик, причинили ся не мало до розвою сеї „словеньскої“ мови. Близше порівнанє „Адельфотеса“ з важнїйшими граматиками „словеньскої“ мови кінця 16 і поч. 17 віка викаже правдивість сеї гадки.

Говорячи про вплив „Адельфотеса“ на розвій „словеньского“ письменьства, годило би ся також згадати про дороги, якими знаємила ся Русь з понятєм про ту „словеньску“ мову, та звідки вносила термінольоґію. Від сего здержує мене однак не тілько брак

[1]) Никифоръ Засадкевичъ: „Мелетій Смотрицкій какъ филологъ“. Одесса 1883 стр. 90.

відповідних жерел, але також та обставина, що один з найзнаменитших сучасних учених проф. Яґіч заповів ще в р. 1887 студию п. з. „Разсужденія южнославянской и русской старины о церковнославянскомъ языкѣ“, де мають бути поміщені замітки Йоана ексарха болгарского про церковно-славяньску мову, апольоґія чорноризця Храбра в ріжних редакциях і обробітках, так звана Дамаскінова граматика о осьми частях слова, письмо Константина Констенчского про справлене церковно-славяньскої мови і цілий ряд „азбуковників“.[1]) Так жерела заповіджені проф. Яґічем, як і імя сего ученого кажуть нам надїятись знаменитої працї, задля чого уважаю за відповідне се питане цілком оминути. Замічу лише тутки, що часть материялів потрібних до уложеня історії розвою „словеньскої“ мови подали: Калайдович,[2]) Сахаров [3]) і другі. Невеликі проби історії розвою „словеньскої“ мови списали Сахаров в наведенім творі і Засадкевич.[4]) Нинї грішать вже ті проби деякими неточностями або і похибками.

В обговорюваню передмови „Адельфотеса“ зазначив я, що поділ граматики Зизанія на чотири части, як також гадки про значенє граматики повстали під впливом „Адельфотеса“. Жаль великий, що граматики Зизанія до сего часу не перепечатано, та що єї старопечатний примірник не так легко доступний, через що близше порівнанє „Адельфотеса“ з граматикою Зизанія для мене неможливе. На всякий спосіб оно не підлежить найменьшому сумнївови, що і в дальшій части граматики Зизаній не мало користав з „Адельфотеса“. Проф. Ґолубєв замічає вправдї, що граматика Зизанія значно повнїйша від львівскої, має лучші поясненя і відріжняє ся деякими відмінами в своїм плянї, та всеж признає, що она була зложена не без впливу львівскої граматики. По при ідентичний поділ науки граматики в обох творах, відмічає проф. Ґолубєв також се, що в граматицї Зизанія находимо подібно як в „Адельфотесї“ вісїм видів або частий слова, які Зизаній розбирає в тім самім порядку, що „Адельфотес“.[5])

---

[1]) Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности императ. акад. наукъ. Т. 42. СПБ. 1887.

[2]) Калайдовичь: „Іоаннъ ексархъ болгарскій“ Москва 1824. Тут напечатано поміж иньшими так звану Дамаскінову граматику, якої перевід приписує Калайдович хибно Йоанови ексархови болгарскому і апольоґію Храбра.

[3]) Сахаровъ: „Сказанія русскаго народа“ СПБ 1849. Т. II. Тут поміщено апольоґію Храбра, два азбуковники а також лексїкони Лаврентия Зизанія і Памви Беринди. Послїднї два твори видані не дуже поправно.

[4]) Засадкевичь: „Мелетій Смотрицкій какъ филологъ“ стр. 33 і слїд.

[5]) Голубевъ: „Исторія кіевск духовн. академіи“ Т. I стр. 199—200.

З короткого опису граматики Зизанїя в словари митрополїта Евгенїя[1]) можна також напевно твердити, що і в термінольоґії пішов Зизанїй за „Адельфотесом“. Зизанїй дїлить, по приміру львівскої граматики, самозвуки на долгія, краткїя і двовременныя. Ті самі назви часів носять обидві граматики: настоѧщее (praesens), мимошедшее (imperfectum), протѧженное (perfectum), пресовершенное (plusquamperfectum), бȣдȣщее (futurum). По приміру грецких ґраматик і „Адельфотеса“ задержав Зизанїй також в своїй „словеньскій“ граматицї — „розличїе“ або мнимий член — иже, котрого нестійність в славяньскій мові добачив доперва Смотрицкий. Лишаючи близше порівнанє обох граматик людям, що будуть мали під руками утвір граматичний Зизанїя, я хочу виказати схожість граматики львівскої з знаменитим твором Смотрицкого. Схожість ту видимо так в дефінїциях і почасти в термінольоґії, як також в примірах, а она каже менї рішучо твердити, що Смотрицкий мав під рукою „Адельфотес“ і ним користував ся.

Вже в самім понятю граматики Смотрицкий не ріжнить ся від львівскої граматики. Так пишуть видавцї „Адельфотеса“ поміж иньшим: „Грамматика єсть хȣдожество зрителное и дѣлателное, еже благоглаголати и благописати ȣчащее насъ“ (*картка 6*).

Смотрицкий каже: „Грамматіка есть извѣстное хȣдожество благо и глаголати и писати ȣчащее“ (*картка 7*).

По при той сам подїл граматики на ортоґрафію, етимольоґію, синтаксис і прозодию, який в Смотрицкого випав під впливом більшости сучасних грецких і латиньских граматик, дальшу схожість поміж „Адельфотесом“ і граматикою Смотрицкого добачаю в дефінїциї букви (писма):

„Адельфотес“ пише: „Писмо єсть часть малаѧ гласа нераздѣлна“ (*картка 7*).

Смотрицкий повтаряє то само: „Писма єсть малѣйшаѧ часть гласа нераздѣлнаѧ (*к. 254*).

Подібно як „Адельфотес“ дїлить Смотрицкий самозвуки на долгїѧ, краткїѧ і двовременныѧ („Адельф.“ *к. 7* „Смотр.“ *к. 2*), співзвуки на полгласныѧ и безгласныѧ („Адельф.“ *к. 7*, Смотрицкий *к. 4*).

Дефінїцию „о слозѣ“ і „о словѣ“ взяв Смотрицкий (*к. 17*) живцем з граматики львівскої (*к. 8—9*).

---

[1]) Митрополитъ Евгеній: Словарь историческій ч. II стр. 365—7.

За прикладом грецких граматик і „Адельфотеса“ відрізняє Смотрицкий 8 частий слова, хоть на місце „розличія“ кладе „междометіє“ пишучи: „Ἄρθρον, сирѣчь часть слова различіє нарицаемую, Славенскому языкови несвойственну оставихомъ, мѣстоименію долгъ ея исполняющу. Въ осмую же слова часть, междометіє, Латински interiectio называемую свойственнѣ пріяхомъ“ (*к. 17*).

Подібно як „Адельфотес“ (*к. 13*) ділить Смотрицкий види слова на: первообразный і производный (небо, небесный, злато, златый *к. 27*).

В обох граматиках розріжнені числа: єдинственноє, двойственноє и множественноє („Адельф.“ *к. 10* — Смотриц. *к. 28*).

В „Адельфотесі“ маємо пять падежів: именовный, родный, дателный, виновный, звателный, (*к. 13*).

Смотрицкий зве їх: именителный, родителный, дателный, винителный, звателный і додає ще два падежі: творителный і сказателный.

Немалу схожість побачимо також в дальших дефініциях.

„Адельфотес“ пише: мѣстоимя єсть часть складаема, вмѣсто имени пріємлема. (*к. 53*).

Смотрицкий каже: мѣстоименіє єсть часть слова складаемая, вмѣсто имене пріємлемая (*к. 90*).

„Адельфотес“: Глаголъ єсть часть слова складаема, съ различными времены, дѣйство, или страсть или средне нѣчто знаменуяй“ (*к. 61*).

Смотрицкий: Глаголъ єсть часть слова складаемая, съ различными наклоненіи и времены, дѣйство или страсть, или среднеє что знаменующая (*к. 108*).

„Адельфотес“ дефінює: „Нарѣчіє (adverbium) єсть часть слова нескланяема, на глаголъ глаголема, или надглаголема (*к. 153*).

Смотрицкий: Нарѣчіє єсть часть слова нескланяемая, имени или глаголу вящшаго ихъ знаменованія ради прилагаемая (*к. 187*).

Тут можна стрітити також немалу подібність в дальшій термінольоґії „нарѣчія“ і в примірах:

Нарѣчія (adverbia):

1) времене значащія (*Адельф.*), знаменованія времене (*Смотрицкий*). Спільні приклади в обох граматиках: днесь, уже, заутра, донелѣже, нынѣ, древнеє (*Адельф.*) древлє (*Смотр.*), вчера (*Ад.*) вчера (*Смотр.*), первѣє, лонѣ (χθιζά).

2) посредства (*Адельф.*) В граматиці Смотрицкого находимо ті самі приклади під „нарѣчїами качества“: добрѣ, премудрѣ (*Ад.*) мудрѣ (*См.*), воскорѣ, скоро (*Ад.*) скорѡ (*См.*), оудобь (*Ад.*) оудобь (*См.*), довольно (*Ад.*) довольнѡ (*См.*).

3) количества. Спільні приклади: единицею (*Ад.*) единицею (*См.*), дважды, трижды, четырижды (*Ад.*), четырижды (*См.*).

4) мѣстна (*Ад.*) знаменованїа мѣста (*См.*). Приклади в обох граматиках спільні: здѣ, тꙋ, тамо (*Ад.*), тамѡ (*См.*), внꙋтрь (*Ад.*) внꙋтрь (*См.*) внѣ, горѣ, долѣ, близъ, далече, предѣ, противꙋ, сюдꙋ (*Ад.*), сюдѣ (*См.*).

5) отмѣтателныа (*Ад.*) прещенїа (*См.*): никакоже, не.

6) бѣдно страдателнаа. Ті самі приклади помістив Смотрицкий в „междометїи“: охъ (*Ад.*) ѡ (*См.*), оувы (*Ад.*) оувы (*См.*), го (*Ад.*) гѡ (*См.*). Сюда помістив Смотрицкий один приклад з „Адельфотеса“, що находив ся тут поміж молитвенными: дабы (*Ад.*) ѿ дабы (*См.*)

7) отрицателныа: ни.

8) оуподобителныа (*Ад.*) — оуподобленїа (*См.*): ꙗко (*Ад.*) ꙗкѡ (*См.*), ꙗкоже, ѻнако (*Ад.*) ѻнакѡ (*См.*)

9) чиновныа порадкомъ (*Ад.*) оускоренїа (*См.*): абїе, внезапꙋ.

10) повелителнаа (*Ад.*) повелѣнїа (*См.*): прїиди, прїидите, приведи, принеси, грѧди, воскресни (*Ад.*) востани (*См.*).

11) повелителныа (*Ад.*) напраженїа (*См.*): зѣло (*Ад.*) зѣлѡ (*См.*) велми.

12) разсꙋдителныа (*Ад.*) разсꙋжденїа (*См.*): наипаче, мнѣе (*Ад.*), мнѣе (*См.*), вѧщше, наменше (*Ад.*), менше (*См.*).

13) вопросителна (*Ад.*) вопрошенїа (*См.*). Приклади спільні: где (*Ад.*) гдѣ (*См.*), откꙋдꙋ, когда, како (*Ад*) какѡ (*См.*), что (*Ад.*) — почто, вочто (*См.*), воскꙋю (*Ад.*) — вскꙋю (*См.*) чесоради (*Ад.*) — чесѡ ради (*См.*).

14) слагателныа (*Ад.*) — собранїа (*См.*): кꙋпно (*Ад.*) кꙋпнѡ (*См*), вокꙋпѣ (*Ад.*) вкꙋпѣ (*См.*).

15) раздѣлителныа (*Ад.*), отдѣленїа (*См.*). Приклади: безъ, кромѣ (*Ад.*) — кромѣ (*См.*), развѣ.

16) оуказателныа (*Ад.*) оуказанїа (*См.*): се, ѻнъ (*Ад.*) ѻнѡ (*См.*).

17) ѻслабителныа (*Ад.*) — ѻслабленїа (*См.*): едва.

Порівнай „Адельфотес“ к. 153—6 і граматику Смотрицкого карт. 187—190.

Дефініция союза в „Адельфотесі" гласить: **Союзъ єстъ часть слова нескланяема, связующи йныя части слова во помышленіє со чиномъ**; (*к. 156*) в граматиці Смотрицкого: **Союзъ єсть часть слова нескланяемая, йныя слова части чиновнѣ въ разумъ связующая** (*к. 191*).

Рівнож ідентична в обох граматиках дефініция „**О предлозѣ**". „Адельфотес" пише: „**Предлогъ єстъ часть слова нескланяема, предлагаема всѣми слова частми, во сложеніи и сочиненіи**" (*к. 148*).

Смотрицкий каже: „**Предлогъ єсть часть слова нескланяемая, йнымъ слова частемъ сложнѣ й сочинителнѣ предлагаемая.** (*к. 190*).

Дальше пише „Адельфотес": „**ѡ йноскланяемыхъ глаголѣхъ**": „**якоже имена нѣкая убо йноскланяема, нѣкая же нескланяема, такоже й глаголы йноскланяема глаголются** (*к. 127*).

Смотрицкий повтаряє то само: „**якоже имена, ова суть скланяемая, ова йноскланяемая, сице й глаголы**" (*к. 156*).

„Адельфотес" пише: „**о безличныхъ глаголѣхъ**": **Нѣкая же отъ глаголъ безлична сутъ, єлика образъ убо имутъ третїаго лица**" (*к. 127*).

Смотрицкий: „**Безличніи глаголы, образъ убѡ имутъ третїагѡ лица**". Спільні приклади: **подобаетъ, случается, можеся** (*Ад.*) **можется** (*См.*), **достоитъ, пристоитъ, полезно** (*Ад.*) **пользуетъ** (*См.*). „Адельфотес" додає дальше увагу: **Страдателнаго же многа обыче, всяко бо страдателное третїе лице можетъ безлично воспрїиматися** (*к. 127*). Смотрицкий передає ту замітку тими словами: „**иже аще и отъ всѣхъ залогѡвъ личныхъ глаголѡвъ бывати обыкоша, отъ страдателнагѡ обаче изряднѣе: егѡже коеждо третїе единственное лице безличнѣ приемлемо быти можетъ**". (*к. 152*). Спільні приміри: **пишеся** (*Ад.*), **пишется** (*См.*) **можеся** (*Ад.*), **можется** (*См.*), **слышится**.

Доволї спільних прикладів находимо також при приложниках:

„Адельфотес" розріжняє степени:

налагаема (positivus), **разсудителна** (comparativus) і **превосходна** (superlativus).

Смотрицкий: **положителный, разсудителный, превосходителный.**

Приклади:

святый, святѣйшїй, пресвятѣйшїй (*Ад.*).

свѧтый, свѧтшїй, свѧтѣйшїй (*См.*).

благїй, лꙋчшїй, изрѧднѣйшїй, преблагїй, лꙋчшїй, преизрѧднѣйшїй, изрѧднѣйшїй, преизрѧднѣ (*Ад.*).

благїй, ѹнїй или лꙋчшїй, блажайшїй (*См.*).

чистѣншїй, пречистѣншїй (*Ад.*).

чистый, чистшїй, чистѣйшїй (*См.*).

малый, малѣйшїй, премалѣйшїй, меншїй, найменшїй, мнїй (μείων) (*Ад.*).

малый, мнїй или меншїй, малѣйшїй, малѣ, мнїй, малѣйшѣ (*См.*).

зо́лъ злѣйшїй, презлѣйшїй (κακός, κακίων, κάκιστος).

горшїй, прегоршїй (χείρων, χείριστος).

мнїй (μείων)

меншїй (ἥττων) (*Ад.*).

злый, горшїй, злѣйшїй (*См.*).

велїй, вѧщшїй, величайшїй (*Ад.*).

велїй, болїй или вѧщшїй, величайшїй (*См.*).

простъ, простѣйшїй, препростѣйшїй (*Ад.*).

простшїй, простѣйшїй (*См.*).

крѣпкїй, лꙋчшїй, крѣпчайшїй (*Ад.*).

крѣпчайшїй (*См.*).

далече (adv.) далнїй, далшїй, далечаншїй, далечаншее (*Ад.*).

далекїй, далшїй, далечайшїй (*См.*).

славнѣйшїй, преславнѣйшїй (*Ад.*).

славный, славншїй, или славнѣйшїй, преславнѣйшїй.

Порівнай „Адельфотес“ (к, 45—7) і граматику Смотрицкого (к. 20—23).

Годї також не замітити, що трактати „ѡ просодїи“ в „Адельфотесї“ (к. 176—179) і в граматицї Смотрицкого (к. 10 - 14) дуже подібні, хоч і тут умів Смотрицкий бути в деяких технїчних вираженях — оригінальним.

З сего порівнаня обох творів видно, що „Адельфотес“ полишив немалий вплив на композициї граматики Смотрицкого. Своєю дорогою оно не зменшає ваги і значеня послїдної граматики. Хотяй Смотрицкий в своїй граматицї не мав ще точного понятя о деяких особенностях славяньскої мови (відношенє ъ і ь до самозвуків, значенє носових ѧ і ѫ), хоть він по приміру грецкої мови (а також „Адельфотеса“) ввів в славяньску мову — наголос, придиханє і другі надстрочні знаки, хотяй взагалї старав ся вбрати славяньску мову в закони грецкої і латиньскої граматики, мимо сего Смотрицкий яко фільольоґ має дуже велике значенє. Він умів оминути вже де-

які похибки, які стрічаємо в „Адельфотесі“ (тут читаємо: ἐγώ — а̂зъ, але ἐμοῦ — **моего** місто **мене**, τύπου **бїйсѧ**, τέτυφο **бийсѧ**, τύπηθι — **оубїйсѧ** і т. п.), освободив славяньску граматику від „различ҃їа“, зрозумівши его нестійність і т. п. Вже в XVII і XVIII в. уміли оцінити як слідує граматику Смотрицкого, коли она стає не тільки підручником в школах на Руси і материялом до дальших видань „словеньских“ граматик,[1]) але коли московскі виданя сеї книжки стають учебниками в школах Великоросиї, материялом для видань граматик великорускої мови,[2]) коли она взагалї творить епоху в розвою великоруского письменьства. Граматика Смотрицкого стає також на довго знаменитим підручником для вивченя „словеньскої“ мови в полудневих Славян.

Признаючи великий фільольоґічний талант Смотрицкого, мушу однак частину сего значеня, яке справедливо придавано утворови Смотрицкого — приписати „Адельфотесови“, що хоть був посьвячений головно теоретичному вивченю грецкої мови, мимо сего подав немалий материял для укладу других підручників, а поміж ними для граматики Смотрицкого — чим причинив ся не мало до розвою „словеньскої“ мови.

---

[1]) Граматика „словеньскої“ мови видана в Кремянци р. 1638 не єсть нічим иньшим як скороченєм граматики Смотрицкого. Примірник граматики „словеньскої“ вид. в Кремянци находить ся в музеум Ставропіґії у Львові.

[2]) В Москві перепечатано граматику Смотрицкого в р. 1648 і 1721. Граматикою Смотрицкого користував ся Людольф, що видав першу росийску граматику в р. 1696. Твір Смотрицкого послужив рівнож протогипом для другої росийскої граматики напеч. в Голяндиї Копієвским. Нею користував ся також знаменитий Ломоносов при виданю своєї граматики росийскої мови з р. 1755. Тут мушу також замітити, що хоч граматику Смотрицкого в XVII і XVIII в. високо цінено, то найшли ся вже і тогди люди, що зрозуміли слабі сторони твору сего ученого. Дуже добру оцінку дав знаменитий Крижанїч: „Мелетий Смотрицкий для свого трудолюбія і печаливости, з якими носив ся для загального добра пишучи граматику, достойний памяти і великої слави; він бувби сотворив річ ще красшу, коли-б не захотїв був нашої мови перетворювати на взорах латиньских або грецких. Кожда мова має свої власні правила, ріжні від иньших і тому не можна її правил справляти на взорах другої мови (гляди: „Архангельскій: „Очерки изъ исторіи зап.-русск. литературы XVI—XVII вв. Москва 1888, стр. 108). На деякі слабі сторони граматики Смотрицкого вказував також лїнївіст XVIII-в. Тредяковский в своїм „Разговорѣ о правописаніи“ СПБ. 1748 хоч рівночасно відносив ся до неї з великими похвалами і звертав увагу на трудности, які ставить публика кождому, хто би хотів граматику Смотрицкого справляти. Се послїдне вказує впрочім на се, що публика росийска XVIII в. не дуже була уступчива на нововведеня або зміни в науцї граматики (гляди: А. Пекарскій: „Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ“. СПБ. 1862, стр. 184—5).

Для людий, що хотїли би займати ся студиєю над граматикою Смотрицкого, годить ся додати і се, що при перегляді жерел, якими Смотрицкий користував ся при списуваню свого твору, не треба випускати з очий також граматики Ляскаріса.[1])

[1]) Студия Засадкевича: „М. Смотрицкій какъ филологъ“ подає вправді доволї цінного материялу для історнї розвою „словеньскої“ і росийскої мови, однак не дає нам майже нїякої точнїйшої характеристики мови граматики Смотрицкого і єї відмін. Через се вийшла студия млавою і слабою.

ОПИСЬ ПОДІЛЬСЬКИХ ЗАМКІВ 1494 р.,

подав М. Грушевський.

З кінцем XV в. в джерелах українсько-руської історії виступає категория, що далї, особливо в протягу XVI в. займає першорядне місце і особливо недорівняне становище має в історії суспільних і економічних відносин — розумію ріжнородні описи (справоздання, інвентари, ревизиї, люстрациї) замків і королевщин. Правда, вони не однаково важні й цікаві — се залежить від кругу питань, на які мала відповісти така опись, кругу фактів, який брав такий ревизор чи справоздавець, але й навіть меньш цікаві меж ними дають суму материялу для внутрішньої, суспільної й побутової історії, який ми в иньших джерелах лише крихтами збирати можемо.

До найранїйших — взагалї не численних памяток сеї категориї належить опись подільских замків з р. 1494. Вона стала звістною не що недавно — скільки знаю, д. Олександр Яблоновський, заслужений робітник на ниві нашої історії, перший познаємив з нею сьвіт в своїй розправі Podole u schyłku XV w., друкованій в Ateneum 1880, VI—VIII, де користав з неї для характеристики переважно економічного й колонїзацийного стану Поділя в XV[1]) в. Працюючи над Поділєм, дістав я з архиву скарбового (Казенной Палаты) в Варшаві копію сеї описї[2]) і покористав з неї в своїй монографії про Барщину (с. 65—7). Самий документ думав я умістити в дипломатарию подільским XV—XVI в., до якого збераю материяли кілька лїт, але як видання сього дипломатария затягаєть ся,

[1]) Поданими там відомостями покориставсь недавно д. Сїцинський в своїй працї про Камінець.

[2]) За посередництвом проф. В. Антоновича, якому при сїй нагоді складаю подяку.

то уважаю користним видруковати сю важну память поки що осібно. Переховуєть ся вона, як згадано було, в варшавськім архиві Казенної Палати, Архив старопольський, відділ 54, кн. 19; писана на аркуші перегнутім (т. зв. дудка), письмом недбалим тогочасним і займає 10 листків (від 103 до 113 — книга, як і иньші, оправлена на ново, з ріжних актів). Є се опись подільських замків Скали, Каменця, Смотрича й Летичова й їх доходів, споряжений при передаванню їх старості подільському Станиславу з Ходча; про Летичів там, правда, дуже мало, бо ревизор туди не поїхав з страху перед Татарами, як сам щиросердечно признаєть ся.

В вступній замітції я не маю заміру вичерпувати цїлого запасу відомостей, які ми знаходимо в сїй памятці, як тому що по части се робило ся в згаданих вище працях, а головнійше тому що се в малій замітцї й не можливо, бо в значній части сї відомости в повній своїй цїнї виступають лише при зведенню до купи з иньшими джерелами. Зазначимо лише побіжно кілька черт головнїйших.

Передовсїм опись дає нам ясну картину тяжкого, руїнного становища Поділя в тім часї. То був период интензивних нападів на Поділє его сусїдів полудневих; при кінцї вересня Татари, як оповідає Бельский, пограбували Поділє й Волинь й розбили королевський двір на поворотї коло Вишневця. Перед тим, як довідуємось з реляций московського аґента в Криму, Стефан воєвода молдавський двічи посилав сина „воевати" Поділє й пропускав тудиж двічи турецьке військо[1]; мабуть до одного з сих походів належить звістка, що військо волоське напало несподївано на подільські краї, взяло чотири чи три замки, попалило їх і багато осад, побило людей й позаберало в неволю разом з худобою й ріжною здобичею.

Сї погроми волоські мали глубшу причину в тогочасній польсько-волоській полїтицї, але опись об'ясняє їх також сусїдскими зачепками: „коли селяне (в Лясковицї) спитали боркулаба хотинського, нащо він сказав се зробити", (той сказав:) „тому що воєвода подїльський забрав у мого пана, воєводи волоського, 100 волів і 7 півбочок грецького вина".

Становище Поділя по тих находах ілюструє наша опись, злажена при кінцї 1494 р. Дуже воно виглядає смутно. Так в околицї Скали з семи сел замкових три (Озерани, Жилинцї, Угринковцї) були так страшно спустошені Татарами й Волохами, що не зостало

[1]) Бельский в вид. Туровського II р. 894, Сборникъ истор. общества т. XLI с. 181, порівняй мартиролог подільских руїн в моїй моноґрафії про Барщину с. 65.
[2]) A. Jabłonowski — Sprawy wołoskie za Jagiellonów (Żródła t. X.), Akty p. 33.

ся й одного чоловіка, в четвертім (Лояновцях) десять дворищ стояло пустими, а решта селян мала свободу задля татарського погрому. В околиці Камінецькій згадуєть ся лише два села, й обидва зруйновані Волохами — боркулабом хотинським: в однім було 50 дворищ, лишило ся лише 11, і з тих задля руїни не приходить жадного чиньшу; теж і в другій. В околиці Смотрицькій з семи сїл два ще давнїйше опустїли, три того року Татари зруйновали. В околицю Летичівську, як згадано, ревизор навіть поїхати не одваживсь propter timorem Tartarorum.

Щож супроти сих страшних руїн ставляла польська колонїзация державна? Гай-гай! В Скалї стїни не мають заборол, пообгнивали так, що вийти на їх ревизор не міг, артилерия складалась з 11 гаковниць і 3 фуклерів, до сих ревизор не міг і доступити, бо стояли двоє на стїнї, а вийти не можна: сходцї погнили. В Смотричу одна частина замка забудована на ново, де стояли комори міщан і шляхти для хованя річей, а друга — стара й зруйнована, гармата складалась з 7 гаковниць і фуклера, що стояли над воротами в коморі престарій. „Столичне місто Камінець“, antemurale Christianum, як єго звали, головна твердиня цїлої південної границї, так представляєть ся у ревизора: „сей замок майже весь зруйнований, зпустошений“, „все майже будованнє замкове зруйновано, знищено, зпустошено, всї кутки порожні, так що сором таке писати чи казати про такий визначний замок“; не лїпші від того й стїни. Артилерия значна, але припасу до неї небогато; щож до запасу для людей, то в однїй коморї ревизор „не знайшов анї хлїба анї пиття, тільки сморід і все таке“, і нарештї зауважає: „знайшло ся два бики за два злотих, а запасу нїякого, анї мяса, анї муки, анї солоду, анї збіжа, анї овочів, анї кавалка хлїба, анї міри соли, анї пива, анї меду, анї паши коням в замку, чи на гумнї, тільки два стоги сїна на полї“. Тож була що до того підстава для жарта, який знаходимо тут же на осібному клаптику: навязуючи до звісного прислівя про „польский міст“, невідомий каламбурист пише, нїби цитуючи папу Григория Великого: „міст польский, жовнїр австрийський, черниця баварська, віра угорська, рада литовська, віра пруська, побожність руська, піст нїмецький, будівля Скали й Каменця — все се нїчого не варто“.

При таких небезпечних обставинах життя цїлком зрозуміло, що ми достерігаємо лише незначні слїди чужої колонїзациї, що в відомостях описї виступає так сильно елемент руський. Межи міщанськими йменнями Скали виступає на яких 70 імен, окрім ландвійта Станислава, ще 3—4 імення більш-менш певно польскі (Войтко, Мазурова, Миклашова) і кілька непевних (Михно — пор. Михно

в Київській літописї під р. 1174, Янеч — пор. Яня київського, Михаль, Marczin). В Каменцї була більша колонїя польска, на жаль не маємо реєстра імен, але цїкаво, що тут в замку приходить руська церква (ecclesia Grecorum), де править ся щоденна служба rittu rutenico sive greco і то під страхом урядової кари за упущеннє — одної копи грошей. Про села нема чого й казати — де й приходять, то лише ймення руські.

Виключивши пополохи, небезпечність, становище селян було не зле. Одиницею господарською було дворище, area (більший грунт), і на дворищі виступає по одному господарю (хоч то властиве могла бути й господарська спілка, більша родина з приймами, спільниками). Худоби досить, і взагалї селянство виглядає заможно. Оповідаючи про с. Лясковицю, де до погрому волоського було 50 дворищ, ревізор каже, що боркулаб хотинський забрав у селян звідти 400 овець, 520 коней, 300 свиней. З с. Крогульця забрано було — у одного селянина 10 волїв і 14 корів і чверть меду, у другого 5 волів, 5 корів, дви свити й 7 сорочок, у третього 5 волів і 6 корів, у четвертої — вдови 5 волів, 7 корів і 2 коней, у пятого 6 волів, 5 корів, 2 коней.

Дуже цїкаві, бо найранїйші для Поділя, відомости про селянські податки й обовязки. В с. Пятничанах кожде дворище дає 10 грошей широких, бочку вівса й 3 третиники пшеницї, по 2 курей, 20 яєць; окрім того давали, як скрізь, медову дань і мабуть щось робили (хоч про се нема згадки). То мабуть була загальна норма в околицї Скальскій, бо тіж числа виступають в зруйнованім селї Лояновцях, „як вийде свобода", а хоч нема тут 10 грошей, то певне — з недогляду. В камінецьких селах через зруйнованнє не дають ніяких чиншів, „тільки роблять замкову роботу, коли їм скажуть". В околицї Смотрицькій в с. Білїй платять на св. Мартина 7 грош., по 16 денарів рахуючи, $1^1/_2$ бочки вівса і пів бочки пшеницї, сир і 20 яєць на Пасху. В другім селї — Личкові платять 7 грошей, $1^1/_2$ бочки вівса, $^1/_2$ корця пшеницї, сир і 20 яєць. В Скалї міщане платять по 10 широких грошей, хто оре грунт, і по 8, хто не оре. В Каменцї платилось з лану по злотому.

На жаль не можемо звести селянських податків, немаючи поданої цїни хлїба. Але все таки наведу для порівнання податки з Камінеччини середини XVI в. (в люстрациї 1564 р.) — в с. Переворотю, де селяне „сидять на чиншу урочнім грошевім", платить ся з господарства по 2 злотих і 2 гр. подимного, по 2 курей і 20 яєць, окрім данї від овець, свиней і пасік; загально приходить ся на господарство всего звиш 6 злотих; в сусїдних селах — Го-

лоскові й Киптинцях приходить по 5 зл. В східнім Поділю (Барщині) завдяки істнованю стациї, на господарство приходить 9—10 зл.[1]). Тимчасом вартость абсолютна монети не зменьшилась за той час і в двоє, а широкий гріш числивсь на $^4/_3$ звичайного.

Нарешті зауважу, що виступають в описї в сільских громадах ватамани, также як в сусїдній Галицькій землї, а поруч них виступають слуги. Зверну ще увагу на вказівку про отумерщину — (manus mortua — Crassieyow).

На сьому кінчимо уваги. Копію описї я порівняв з оріїґіналом підчас останньої подорожи до Варшави. Друкуєть ся вона без усяких перемін (тільки ріжниці u i v, що уживають ся без ріжниці, в латиньских словах я не достерегав); в ( ) взяти букви з скорочень оріїґінала, в [ ] — додані з контексту, яких в оригіналї нема.

Львів, 26 червня с. ст. 1895.

Castrum **Skala** resignatum est dno Stanislao de Chodecz, capit. halicziensi feria quarta post festum sancte Katherine proxima 1494.

In primis murorum defendicula nulla, alias lesssowanye.

Item in castro edificia: penes valvam edificium ad modum stube magne, sed neque tectura, neque fenestra, neque hostium, nec fenestre.

Item in cornu castri penes dictam stubam sive edificium tres camere nobilium.

Item stuba nigra, in qua fornax bona nigra, due mense, quatuor scampna et media tunna aceti.

Item ante stubam palacium destructum, ruptum, minosum, in quo pendent septem baliste nullius valoris et octava balista — arcus seorsum et szocha seorsum. In eodem palacio quatuor scampna et cimba pro piscatura et cipus iacent.

Item sub stuba nigra est reservaculum, sive camera, alias spyzarna, in qua sunt tria lintria, alias koryta, vacua, frusta salis in uno lintreo salis colomiensis et sepum ad quantitatem unius lapidis.

Item tela, alias szypy, unum vas alias byrzwyenycza, alias po polsku czwarthka.

Item ibidem brzechvy ad existimacionem unius capecie.

---

[1]) Барское староство с. 128, Архивъ Юго-Западной Россіи VII, II. 171.

Item pulveris pixidarum vas parvum non plenum, alias byrzvyenicza etc.

Item in alio vase eciam pulveris modice et in saccullo de corrigio totidem.

Item globi pixidarum tam parvi quam magni, alias kulky, modici.

Item clavi pro scindryliis, alias gontowe, ad existimacionem duorum millium.

Item sub nigra stuba celarium, in quo reperi quatuor tunnas cervisie magnas et duas tunnas vacuas, srzetvassch sive drybusch, dzberlyg, canterus ligneus et tres ciphi lignei, alias rostuchany.

Item alba stuba bona clonowa, fenestre papiree, fornax mediocris de albis, mensa parva bona, tria scampna magna penes parietes, alia duo scampna parva ante stubam; palacium bonum cum secreto.

Item in eadem stuba XI hakounicz et XII-a fracta et destructa; prochownicze tres, ffoglari tres.

Item lucibulare ferreum bonum. Apud quodlibet hostium catene, skobly salve.

Item a stuba alba ad nigram est gradus sive transitus etc.

Item sub alba stuba est camera sive spycherz, in qua sunt duo reservacula alias szasyeky vacui.

Item carluby sex vacui.

Item in eodem spycherz celarium, in quo reperi modicum de rapis et vas caulium, alias drybussch.

Item in alia camera sub eadem stuba parum carnium ad taxam quinque grossorum et vas in quo carnes salsati solent, in quo reperi duas porciones carnis bovine.

Item supra muros duo foglari sunt de numero istarum pixidum; sed ascendere super muros non potui propter minosos gradus et semitas murorum.

Item duos boves nigros reliquit dominus palatinus Podolie ibidem in valore unius marce et porcus satis levis, tres ancas et XII gallinas.

Item in castro sunt camere civium et nobilium, in quibus habent res suas sive deposita tempore necessitatis, et sunt tres.

Item in oreo remanserunt quatuor cumuli, alias stogy, avene, tritici duo stogy, stok ordei.

Item stabulum pro equis ante castrum, in quo XL-ta equi stare possunt.

Item braseatorium, alias browar, cum vasis pro braxacione cervisie, alias due kadzy, koryto, kossz, pywny kocziel.

Proventus castri et opidi Skala:

Item in primis allodium bonum, sed pro hyeme non cultum, non satum, nulla peccora, nulli equi, non ance, non galli, neque pullus repertus est, omnia desertata et domus allodialis desertata.

Item theoloneum salis, a quolibet curru salis, in quo duo boves vel quatuor trahunt, lapidem salis colomiensis dare solent.

Item a quolibet curru mercanciarum, de Camyenyecz in Leopolim transeunti, quomodocunque sit oneratus, per quatuor denkas; sed de civibus camenecensibus a curribus ipsorum per duas denkas; alii omnes per quatuor denkas.

Item omnis opidanus in Skala, qui colit agrum, solvit X gr. latos, et qui agros non habent, solvit quilibet seorsum per octo latos gr.

Item duo molendina aquatica, unum in medio milliari a Skala, in quo brasea molunt, aliud in Loyanowcze, in quo frumenta communia molunt, prout in villis inferius scriptis reperientur.

Opidum Skala, in se continet domos et agros possessionatos:

Item Swiathkowicz colit agrum, sol[vi]t X latos,
Item Kunasssowa solt X latos,
Item Chrolecz solt X latos,
Item Stephan solt X latos,
Item Thimasss solt X latos,
Item Naum solt X latos,
Item Vassicz Helie X latos solt,
Item Dyak X latos solt,
Item Olexandro X latos solt,
Item Janyecz X latos solt,
Item Mychno X latos solt,
Item Coyko X latos solt,
Item Czurilo X latos solt,
Item Cuszmya X latos solt,
Item Janko X latos solt,
Item Lewko X latos solt,
Item Panasssovagya X latos solt,
Item Hryn X latos solt,
Item Dymyter X latos solt,
Item Panassth X latos solt,
Item Hawryszowyecz X latos solt,
Item Sydor X latos solt,
Item Kosska X latos solt,

Item Michal X latos solt,
Item Trusch X latos solt,
Item Stephanycz X gr. latos solt,
Item Zynkowycz X latos solt,
Item Lawer X latos solt,
Item Myedor X latos solt,
Item Syemko X latos solt,
Item Olipyer X latos solt,
Item Petrassch X latos solt,
Item Mychnova X latos solt,
Item Vassko X latos solt,
Item Iwan Lyssy X latos solt,
Item Marczyn X latos solt,
Item Charko X latos solt,
Item Vchovagya X latos solt,
Item Ignathko X latos solt,
Item Skuravovicz X latos solt,
Item Bobrek X latos solt,
Item Svysczowycz X latos solt,
Item Kostuk X latos solt,
Item Smykowicz X latos solt,
Item Stan. lantwoyth X latos solt,
Item Dmytrzecz X latos solt,
Item Mali Dyaczek X latos solt,
Item Ivanowa Holopothylcza X latos solt,
Item Kalavr X latos solt,
Item Meressko X latos solt,
Item Voythko X latos solt,
Item ibidem, qui non colunt agros:
Item Marczin octo latos grossos solt,
Item Manczvl octo grossos latos solt,
Item Hanusskov octo latos solt,
Item Kythyczyna octo latos solt,
Item Jakym octo latos solt,
Item Chorzytomyecz octo latos solt,
Item Clvnovagya octo latos solt,
Item Steczko octo latos solt,
Item Hvssaczka octo latos gr. solt,
Item Polvpan octo latos solt,
Item Mazvrowa octo latos solt,
Item Vychtowa de media area quatuor latos solt,

Item Miklasssowa octo latos solt,
Item Vollosssowa octo latos solt,
Item Ivachno octo latos solt,
Item Myedzwyecz octo lato solt,
Item Szachnowycz octo latos solt.
Ibidem in antiquo opido octo aree deserte.

Item in nowo opido alias na Nowym rynku XX aree possessionate, sed habent libertatem, et X aree deserte ibidem.

Item ibidem est advocacia, que habet tercium denarium omnium censuum de opido.

Item ibidem theoloneum ad existimacionen aliquando XXX sexagenarum rutenicarum, et quelibet sexagena valet XX latos grossos, aliquando XX sexagenarum.

Summa censuum de opido XVIII marce minus VIII grossis.

Item ville ad Skala pertinentes:

Villa Pyathnyczany, habet in se areas sive kmethones possessionatos, quilibet eorum seorsum solt per X latos grossos, per tunnam avene et per tres trzeczynyky tritici, per II gallos et per XX owa pro festo Pasthe.

Item kmethones in villa hy sunt:
Item vataman, alias Fyedor in area,
Item Radecz in area,
Item Iwan in area,
Item Syenko in area,
Item alius Iwan in area,
Item Climk(o) in area,
Item Michael in area,
Pop liber,
Item Onaczko in area,
Item Steczko in area,
Item Volosch in area,
Lauryn, qui non colit agrum neque laborat, solvit X latos gr.

Item molendinum in eadem villa, sed hoc tempore non molit propter destruccionem et stangnum exile ibidem, quod non venditur, sed pro mensa pisces pranduntur.

Ibidem prata, dicta syanozaczy et XII deserte aree.

Item villa Zavkovye, de qualibet area possessionata pari modo solt, sicut et superior villa.

Ibidem kmethones sive aree possessionate:
In primis Phylymon in area,

Item Iwan in area,

Ibidem aree deserte octo.

Item villa Crassieyow — in illa unus homo Anthon, qui solt de area sicut supradictarum villarum unus de kmethonibus.

Ibidem aree deserte quinque.

Ibidem est servus antiquus dictus sluga.

Item dominus palatinus Podolie recepit de Zavkouye quatuor boves et quatuor vaccas post manus mortuas et agros desertos fecit, quia et frumenta tollit.

Item de Pyathnyczany recepit duos boves remortuos.

Villa Loyanowicze habet libertatem propter destruccionem Tartarorum, et sunt in ea hy kmethones in areis possessionatis:

Item Vassiel vataman,

Item Vassiel Mylossevicz,

Item Ryczko Volosyn,

Item Ivanyecz Rogala,

Item Massko,

Item Maliss Mali,

Item Fedor,

Item Onaczko,

Item Zan Lewa,

Item Stanyecz Ostawko,

Item Passko Mlynarz,

Item Ryczko Hrynyecz,

Item Andrey,

Item Kvrylo sluga, qui servit equo,

Item Radzecz,

Item Syenko.

Ibidem X aree deserte. Et postquam libertas expirabit, solt quilibet seorsum per tunnam avene et per tres trzeczynyky tritici, per II gallos, per XX owa pro festo Paste.

Villa Jesierzany,

Villa Zylyncze,

Villa Vchrynkowcze.

Iste ville omnes sunt desertate per Tartaros et Valachos ita, quod nullus homo ibi habitat. Ibidem anno presenti quatuor tunne de melle fuerunt recepte et quelibet tunna vendita per XIX florenos.

Querele in alio regestro continentur, est ita v(eru)m.

1494. Castrum **Camyenyecz** est resignatum sabbato in vigilia sancti Andree apostoli.

Istud castrum est in fere totum ruptum, destructum, prout hoc lacius inferius patebit. In primis in dicto castro: stuba magna cum fornace terreneo, in qua sunt robora bona, licet antiqua, sed desuper tectura ruinosa, et malum palacium ante stubam, super quo palacio eciam tectura mala.

Item in eadem stuba quatuor mense ex asseribus more castri, alia parva et mala, alia rupta per medium, quinque scampna penes parietes et duo ante mensas et aliud parvum.

Item in eadem stuba lucibulare in medio stube pendet, de cornibus cervi paratum.

Item in eadem stuba pixides in pariete, alias hakownicze, triginta due et stampel unum ad modum veru, quo pulveres trudunt in pixides.

Item due lopathky ferree super corules imposite, quibus sippant pulveres in pixides et machinas [1]).

Penes hanc stubam sive palacium est ecclesia Grecorum, in qua singulis diebus dominicis canitur missa rittu rutenico sive greco sub pena unius sexagene.

Item est et alia domus penes domum et stubam magnam, in qua est ex una parte reservaculum, sive camera. alias spyzarnya, in qua nil reperi preter duos linteres alias korytha; sub eadem camera est celarium, in quo nil reperi: non panem, non potum, ymmo fetorem et reliqua etc.

Ante celarium quatuor actualia vacua iacent non bona, kolyg pywny y kossch pywny.

Ex opposito celarij in eadem domo est camera sive reservaculum, in qua sunt tela, pulveres machinarum et alia inferius scripta:

In primis baliste duodecim mediocriter bone et nonaginta male, fracte, nullius valoris.

Item ibidem quindecim rucznicze fracte, alias zaskodne, que stipendarii, dum ibi fuerunt, reposuerunt in castro.

Item hakownycz ibidem reperi quinque bonas et unam fractam

---

[1]) На окремим клаптику паперу, прилїпленім тут: Tot vasa spunthw, sagitarum, alias szchypw, pulverum in tesauro eclesiastico ad beatam virginem continentur et reservantur: item duo vasa spunthi, item quadraginta vasa et unum vas sagitarum szchypw, item undecim vasa cum medio pulverum (трохи низше — sunt hec). Item ecclesia sancte Marie in Camyenyecz regale do (далї урвано той клапоть).

Item kolky sive glothy ferre pro parvis pixidibus, modice; alie vero — pro machinis et tarasnicze — lapidee; kule sunt non multe, non modice.

Item machinarum pulveres in duobus vasis, alias w byrznyevyczach, per medium, noviter recepti, et unum vas plenum, alias beczolka.

Item novem vasa tela alias zypow — byrzvyenicze sive beczulky, et in linterio, alias w koriczie, tela, ad existimacionem duarum capeciarum, et brzechew ad existimacionem unius beczulka sive byrvyenicza. Supra hanc cameram est et alia camera pro habitacione familie; super eadem domo tectura mala, rupta.

Est et alia domus, sive gaza, alias spycherz, in qua sunt due camere, in quibus nihil reperi preter aliquot katluby vacui.

Sunt duo boves in valore II florenorum, item nulla victualia, non carnes, non farine, non brasea, non frumenta, non legumina, non bucella panis, non modium salis, non cervisia, non mel, non pabula pro equis in castro et in oreo reperta sunt, preter tres cumulos alias stogy feni in campo; ymmo tota edificia fere rupta, destructa, evacuata sunt, omnes anguli vacui, ita quod vereor de tam insigni castro talia scribzre vel dicere.

Item est penes hanc gazam alia domicula, in qua est stubella parwa alba mala, intus argilla dealbata, alias lepyona. In hac stubella est mensa parwa et tria scampna et fornax ex albis cum duobus orificijs alias czelusczy, ita quod propter magnum fumum fit parskosch. Est secretum penes dictam stubellam et hostium ex stubella; ex opposito fornax, ubi nimius fetor. Ante stubellam est palacium parvum et due camere penes palacium. Ex opposito stubelle est caminata parva pro uno homine satis honesta tibi soli (sic), cum secreto.

Item est et alia domicula parwa, noviter parata pro mansione unius viri, in qua stubella parata, sed nondum in illa fornax est facta; est et palacium ante stubellam.

Item sunt szramby de robore quercino parati, incipiendo a turri, que stat versus civitatem, usque ad murum, ubi Vyetrzich bozy brat lapsus est, cum turri supra sramby, nulla tectura neque lessszovanye.

Est et modicus murus versus campum penes sramby et turris, ex lapidibus munita, satis bona, sed vetusta, super qua custos sive tibicina moratur, tectura super dicta turri mala, lacerata, nye obyta.

Item penes hanc turrim sunt isthbycze sive sramby, super quibus sramby fuerunt kossly, sed iam corruerunt, et tectura nulla; ab istis isthbicze est eciam modicus murus malus usque ad valvam aliam castri, que est a campo versus Scala. Super hunc murum sunt camere sive custodie, alias strosnicze, mediocriter reformate et alie nul-

lius valoris. Supra valvam predictam mediocris reparacio, penes hanc sunt edificia pro tuicione parata usque ad fossatam, versus civitatem in locis, sed asscensus ad illa malus. Ibi est puteus, a fundamento munitus et supra de lignis reparatus, sed aqua in inferioribus terre, sed de isto puteo sine fonte aqua non recipitur.

Eundo a valva campestri ad valvam civitatis est domicula supra fossatam castrensem, ubi pixidarius manere solet, qui propter defectum exivit foras.

Est domicula eundo a turri campestri, rupta, mala, minosa, in qua sunt due camere foraminose.

Est stuba antiqua magna, supra quam nulla est tectura. Penes hanc stubam est coquina satis honesta, licet minosa.

Est penes coquinam stuba nigra, in qua custodes se calefaciunt, mediocriter bona, sed tectura mala.

Item penes hanc stubam sunt edificia nowa, bene tecta, in quibus est edificata stuba, et fornax ante stubam bona, in qua pistatur panis. Penes hanc fornacem est braseatorium alias browar, in quo sunt caldear pro cervisia braxanda y dwye kadzy.

Item penes hec edificia est turris versus civitatem, bene tecta, sed extra non circumsita, alias nye obyta.

Eundo de castro ad civitatem sunt stabula equorum mala.

Est et domicula portuarij penes valvam castri, que est circa pontem.

A fossata versus civitatem usque ad fossatam versus Choczym est campus et ruppes sunt ex opposito turris a Scala eundo. Ibi dominus Sczesny voluit facere fossatam a campo et fregit ruppem cum magno labore, et est iam ibi fossata facta ad altitudinem duorum virorum aliquibus locis, in alijs magis, in alijs minus, sed propter duriciam lapidum sive ruppis cessavit a labore.

Proventus castri Camynyecz.

In primis de civitate, de advocacia Armenorum sedecim sexagenas numeri polonicalis pro festo Epifanie solverunt.

Item de advocacia Rutenorum duodecim sexagenas eciam polonicales pro dominica conductus Pasche solverunt.

Item de torculari cereo Rutenorum quatuor sexagenas polonicales pro festo Petri et Pauli solverunt.

Item de laneis Armenorum et Rutenorum decem sexagenas polonicalis numeri solvunt pro festo sancti Martini.

Item habent agros insimul Ruteni et Armeni ad existimacionem quinquaginta laneorum.

Item de laneis Polonorum, qui eciam sunt quinquaginta, decem sexagenas polonicales, de quolibet laneo per florenum pro festo sancti Martini solverunt.

Item triginta unus mercator de omni plebe, quilibet seorsum solvit pro singulis quatuor temporibus per septem gros. cum medio numeri polonicelis.

Item pannicidia Lechitarum viginti unum, de quolibet seorsum per medium florenum pro quatuor temporibus singulis solvunt, et unum desertum pannicidium, de quo ab aliquot annis non solverunt.

Item pannicidia Armenorum novem, eciam per medium florenum pro quatuor temporibus singulis solverunt a quolibet seorsum.

Item de macellis sutorum Lechitarum solverunt sexagenam polonicalem cum quatuor grossis polonicalibus pro quatuor temporibus singulis.

Item de macellis carnificum, que sunt novem, solverunt a quolibet seorsum per florenum semel in anno.

Item a qualibet taberna Armenorum et Rutenorum per septem gr. cum medio solverunt singulis quatuor temporibus, que taberne hoc anno fuerunt decem, sed non omni anno fit unanimiter, vel minus vel magis.

Dominus palatinus Podolie michi dixit, quod cives abstulerunt macellas panum a castro et soli tollunt censum predictum. Postquam ipsos requisivi nomine vestre maiestatis, negaverunt et dixerunt, quod ista macella [non] fuerit ad castrum.

Item sutores Armenorum et Rutenorum solvit quilibet seorsum per calceos laboris eorum in castrum post festa Pasce, sed numerus illorum nescitur, quia aliquando magis, aliquando minus.

Item decima apum per universam Podoliam de villis regalibus, ista decima non omni anno fit equaliter, hoc anno fuerunt duodecim tunne mellis de omni tenuta Cameneyczensi, et quelibet tunna vendita est per decem novem flerenos hungaricales.

Theoloneum non equaliter fit, didici tamen ab isto viro, qui a multis annis exigit teoloneum, quod non extendit magis ad ducentos florenes, aliquando magis, sed post hanc cladem pestis si se extendet ad ducentos florenos.

Item molendinum iuxta informacionem certorum virorum poterit dare panes et cervisiam pro viginti vel modico plus personis per annum.

Ville ad castrum Camyenyecz:

In primis villa Laskovicza, habet in se kmetones possessionatos, sive areas:

In primis Hrynyecz sluga, Harilo vataman, Pasko Iaczko, Luca Fedor, Hradziecz, Choczko, Olexina, Lassar, Ignathy Ffedor, Pigulka, Pop. Ista desertata et spoliata per Valachos, et nullum solverunt censum, sed sunt obligati ad omnes labores castri.

Capitaneus Choczinensis de ista villa recipere mandavit communia peccora: quadringenta oves, quingentas viginti equos, tricentas scrophas preter res domesticas.

In ista villa quinquaginta erant aree posssesionate, et nunc prout in regestro continentur.

Quando per istos kmetones capitaneus choczinensis requisitus fuit, quare hec facere iussit, — „eo quia palatinus Podolie recepit domino meo, palatino Valachie, centum boves et septem vasa vini greci, alias polkuffky“.

Villa Krogvlecz — ista villa est spoliata de omnibus rebus, sicut et Lasskovicza, uno tempore per capitaneum choczinensem et per homines sui capitaneatus. Isti sunt kmetones in Krogulecz:

Lubyan, cui recepti sunt decem [boves] et quatuordecim vacce et quartale de melle.

Alius kmeto Phyetko, isti kmetoni receperunt quinque boves, quinque vaccas, duas tunicas et IIII camisias.

Item Lewko kmeto, cui receperunt quinque boves et sex vaccas.

Item vidua Olexa, cui receperunt quinque boves et septem vaccas et duos equos.

Item kmeto Jezyp, cui receperunt sex boves, quinque vaccas et duos equos; eidem homines de Choczym violenter receperunt viginti mellifidia apum et omnes res domesticas dictis kmethonibus receperunt. Isti kmetones nullum dant censum, sed omnes laborant labores castri, quociens ipsis mandatur.

Machine magne castri Camyenyecz sunt iste:

Item machine undecim: una magna tarasnicza, quatuor poltarasnicze, machine quatuor modice, minores quam magna tarasnicza, due polhufnicze.

Iste machine sunt locate in his locis: ista magna tarasnicza est locata penes turrim castrensem versus civitatem cum alia minori, sed lectus illarum mali sunt; alia machina similis huic minori est in arce, alias w basczie, w szrabogyen in lecto; alia pixis, sive machina, iacet penes arcem prefatam versus campum sine lecto p[rope] alias polhufnicze,

ad modum mosgerz; alia machina similis prime inferiori stat in parte castri versus civitatem; alia pixis, alias polhufnicza, stat circa rotham fontis sive putei castrensis, et poltarasnicza in quadam basta secus fontem; alia penes coquinam, due super turribus versus campum et versus civitatem; mosgerz in domicula pixidari iacet sine lecto [1]).

1494. Castrum **Smotricz** est resignatum feria quinta ante festum s. Nicolai proxima.

Hoc castrum in se ex una parte minosa habet edificia et vetusta, ex alia parte sunt edificia ex optimis roboribus quercinis parata, de novo errecta, in quibus opid[an]i et nobiles loci illius habent cameras pro conservacione rerum suarum necessitatis tempore et fere occupaverunt medietatem castri.

Arma et defendicula et victualia castri:

In primis septem hakownicze et octavus foglarek in nigra stuba, que est supra valvam introitus castri, intus munita muro vetustissimo. In ista stuba nigra iste hakownicz sunt per me reperte et alia inferius scripta, dwa stampla ferrea, kulek ad existimacionem unius capecie.

In eadem stuba mensa bona, scampna duo penes parietes et tercium ante mensam.

Ibidem pulveres pixidarum in sacculo de corrigio modice.

Item in valva stat foglar in lecto super rotis et aliud supra valvam turris.

Ibidem baliste in valva pendent novem veteris artis, sed nullius valoris, et septem fracte.

Item in spyzarnya byrvyenicza pulverum pixidarum, in alia byrzvyenicza pulveres eedem ad existimacionem unius olle vasis vini.

Item tela due byrzvyenycze: una plena, alia non plena modicum.

Item kule lapidee pro foglari XC.

Item pisum tunna cum media minor, pars nigri quam albi.

Item tunna tritici.

Item semen canapi ad existimacionem cori cracoviensis.

Item byrzvyenicza pultes ordeaceas.

---

[1]) На окремім клаптику паперу старанним письмом к. XV або 1-ої пол. XVI в. написано: Pons polonicalis, miles australis, bavarica monialis, fides hungarica, consultacio litthvanica, Prutenorum religio, Rutenorum devocio, Almanorum ieiunia, Skala et Kamyenyecz edificia — nichil valent omnia, h. Greg. II Moralium. Клаптик уміщений тепер серед опису Смотрицького замку. Автором сього жарту міг бути сам ревізор бо і в описї подибуємо жарти (як nil inveni ymmo fetorem), та рими: non oves non boves etc.; villa Czermna Chusta — yescze za Odrovasscha pustha.

Item farina plus quam media tunna.

Item avena tunna cum media.

Item sal ad existimacionem cori crac.

Item supra spyzarnia sunt octo parne lardi illius provincie et aries excoriatus.

Item in cellario duo octualia cervisie plena, in tercio per medium.

Item media tunula aceti. Duo octualia vacua et dribusch vacuum et II dribuszy caulium et rappe ad aliquot coros.

Proventus opidi et villarum:

Item tempore domini Odrowassch quilibet opidanus dabat bovem in tercio anno et singulis dant decimam mellis illi qui apes habent.

Item molendinum sub castro mediocriter bonum, ita quod panis neque cervisia ex ipso non sufficiet pro XXVI personis per annum, iuxta existimacionem anni presentis, propter pestem et desertacionem.

Item stangium, quod castrum ex ipso pisces pro mensa habere potest, sed non pro vendicione.

Allodium sub castro non cultum, non satum, edificia desertata et destructa; in dicto allodio nulla peccora vel pecudes preter quinque porcos, non oves, non boves, non pulli, non ance nihil etc.

Villa Byela — habet in se quatuor areas possessionatas, de qualibet seorsum solverunt pro festo sancti Martini per septem gr. in dencis, et quilibet grossus valet quatuor denkas, et denka quatuor denarios, tunnam avene cum media, mediam tunnam tritici et pro Pasca per caseum et XX owa. Est ibi vataman et sluga. Est ibi stangium vatam[an]i, sed de castro piscant pisces quando opus est, hoc est de iure.

Villa Czermna Chusta — yescze za Odrovasscha pustha. Ibi nulli proventus sunt.

Villa Oknyna — eciam a tempore Odrowasz deserta.

Villa Lyczkow — habet in se areas possessionatas octo cum vataman, quilibet ipsorum seorsum solvit per septem gr. in dencis, per tunnam cum media avene, per medium cori tritici, per caseum et per XX owa ut supra.

Villa Tatarsky Makorow — desertatata hoc anno per Tartaros. Ibidem est stangium non magnum, quod potest dare pisces communes circa dimissionem tria actualia.

Villa Trichowcze — hoc anno deserta per Tartaros.

Villa Loskowcze — hoc anno deserta per Tartaros; de ista villa sunt duo homines more inquilinorum.

Est eciam ibi proventus: decima scropharum et mellis. Hoc anno duntaxat cum media actualia de melle.

Opidum **Laticzow** cum tribus villis. Penes opidum est molendinum, est stangium bonum et allodium, sed nec cultum neque satum.

Villa Laticzow.

Villa Lenisczow.

Villa Harbaszow — ibi est molendinum et stangium mediocriter bonum. Est ibi eciam decima mellis et scropharum.

In istis bonis non fui propter timorem Tartarorum, sed dnus Stanislaus capitaneus debet omnes proventus opidi illius dirigere vestre maiestati.

Ibi anno presenti duo duntaxat actualia mellis fuerunt.

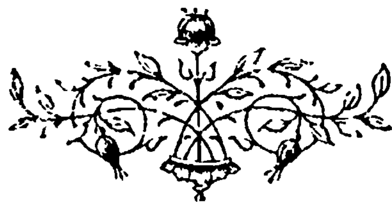

Еліптичні функциї модулові.

Написав

Володимир Левицкий.

В моїй розвідці про ґрупу модулову [1]) подав я дефініцию еліптичних функций модулових, се-б то функций, що належать до ґрупи субституций:

$$\left(\tau, \frac{\alpha\tau+\beta}{\gamma\tau+\delta}\right) \qquad \begin{vmatrix} \alpha & \beta \\ \gamma & \delta \end{vmatrix} = 1,$$

де $\tau = \frac{\omega_1}{\omega_2}$ ($2\omega_1$ і $2\omega_2$ є первістні періоди функций еліптичних).

Тепер буде моєю задачею представити обширнійше теорию тих функций; займем ся іменно наперед формами модуловими, дальше функциєю $J(\tau)$, а в кінци єї важнійшими відверненями.

Форми модулові.

2. *Формою модуловою к-тої димензиї називаємо однозначну однородну функцию двох змінних x і y к-тої димензиї, яка остає без зміни, наколи єї арґументи піддати якій-небудь субституциї з ґрупи лінеарних однородних субституций; наколи-ж ужиєм иньших субституций, то функция та взагалї зміняє свою вартість.*

Наколи форма модулова є однородною функциєю пари періодів первістних $2\omega_1$ і $2\omega_2$ функций еліптичних, то форма модулова називає ся *еліптичною формою модуловою.*

Квот двох форм модулових з однаковими димензиями є *функциєю модуловою* арґументу $\frac{x}{y} = z$. Квот двох форм модулових еліптичних з рівними димензиями є *функциєю модуловою еліптичною.*

---

[1]) Левицкий: Ґрупа модулова. Справоздане дирекциї ц. к. акад. ґімназиї за рік 1894/5 ст. 31.

2. Будемо ся старати тепер представити найважнїйші з форм модулових елїптичних.

Як звісно основною функциею в теориї елїптичних функций Вейерштраса є $p(u)$, що в окруженю точки $u=0$ має вид:

$$p(u) = \frac{1}{u^2} + \sum_{\nu=2}^{\infty} (2\nu-1)\, c_\nu\, u^{\nu-2}\,, \qquad 1)$$

де:

$$c_\nu = \sum_{\mu\mu'}{}' \frac{1}{(2\mu\omega_1 + 2\mu'\omega_2)^{2\nu}} \qquad \nu=2, 3, \ldots \qquad 2)$$

Значок при сумі значить, що комбінацию ($\mu=0$, $\mu'=0$) в сумі треба відкинути.

Очевидна є річ, що c_ν є формами модуловими (-2ν)-тої дименвиї, бо c_ν не зміняють вартости, наколи зробити на них субституцию:

$$\begin{cases} 2\tilde{\omega}_1 = 2p\omega_1 + 2q\omega_2 \\ 2\tilde{\omega}_2 = 2p'\omega_1 + 2q'\omega_2 \end{cases} \qquad 3)$$

т. є. наколи $2\omega_1$ і $2\omega_2$ заступимо через $2\tilde{\omega}_1$ і $2\tilde{\omega}_2$, бо сумоване відбуває ся в c_ν на всїх μ і μ'.

Покажемо, що c_ν є *аналїтичними функциями* арґументів ω_1 і ω_2.

Положім:

$$\frac{\omega_1}{\omega_2} = \tau = \alpha + \beta i\,,$$

де ω_1 і ω_2 так вибираєм, що часть перворядна:

$$\Re\left(\frac{\omega_1}{\omega_2 i}\right) > 0\,, \qquad 4)$$

т. зн. що β є *всегда і тільки додатне*:

$$\frac{\tau}{i} = \frac{\alpha}{i} + \beta$$

і виберім з поміж додатних вартостий β лише тії, для яких:

$$\left| e^{\tau\pi i} \right| < 1$$

Напишім тепер:

$$c_\nu = \frac{1}{(2\omega_2)^{2\nu}} \sum_{\mu}{}' \sum_{\mu'}{}' \left(\frac{1}{\mu+\mu'\tau}\right)^{2\nu} =$$

$$= \frac{1}{(2\omega_2)^{2\nu}} \left[\sum_{\mu=-\infty}^{+\infty} \left(\frac{1}{\mu}\right)^{2\nu} + 2 \sum_{\mu'=1}^{\infty} \sum_{\mu=-\infty}^{+\infty} \left(\frac{1}{\mu+\mu'\tau}\right)^{2\nu} \right], \qquad 5)$$

де перший вираз відносить ся до всїх $\mu' = 0$, а в другім увзгляднено, що $\sum\limits_{-\infty}^{+\infty}{}' = 2\sum\limits_{1}^{\infty}$.

Тепер зауважім розвинене:

$$\pi \operatorname{cotg} \tau\mu'\pi = -\pi i \frac{1+e^{2\pi i\tau\mu'}}{1-e^{2\pi i\tau\mu'}}$$

або:

$$\frac{1}{\tau\mu'} + \sum_{\mu=1}^{\infty}\left\{\frac{1}{\tau\mu'+\mu} + \frac{1}{\tau\mu'-\mu}\right\} = -\,i\pi - 2\pi i\sum_{\lambda=1}^{\infty} e^{2\pi i\tau\mu'\lambda} \quad [1])$$

Наколи зріжничкуєм послїдне рівнанє 2ν рази що до $(\tau\mu')$, одержимо:

$$\sum_{\mu=-\infty}^{+\infty}\left(\frac{1}{\mu+\mu'\tau}\right)^{2\nu} = (-1)^{2\nu}\frac{(2\pi i)^{2\nu}}{(2\nu-1)!}\sum_{\lambda=1}^{\infty}\lambda^{2\nu-1}\, e^{2\pi i\tau\mu'\lambda}$$

Права сторона є збіжна для:

$$\left| e^{2\pi i\tau\mu'\lambda} \right| < 1.$$

З огляду на се можна тепер c_ν написати в видї:

$$c_\nu = \frac{2}{(2\omega_2)^{2\nu}}\left[\sum_{\mu=1}^{\infty}\left(\frac{1}{\mu}\right)^{2\nu} + (-1)^{\nu}\frac{(2\pi)^{2\nu}}{(2\nu-1)!}\sum_{\lambda=1}^{\infty}\lambda^{2\nu-1}\frac{e^{2\pi i\tau\lambda}}{1-e^{2\pi i\tau\lambda}}\right] \quad 6)$$

Умову збіжности сього розвиненя $\left| e^{2\pi i\tau} \right| < 1$ сповнилисьмо вже через се, щосьми положили:

$$\Re\left(\frac{\omega_1}{\omega_2 i}\right) = \Re\left(\frac{\tau}{i}\right) > 0.$$

Вираз в клямрі можна проте розвинути після $e^{2\pi i\tau}$ для всїх τ, що лежать в додатній півплощі (τ); c_ν є отже *аналїтичними функциями* арґументів ω_1 і ω_2. В долїшну півплощу (τ) c_ν *перевести ся не дасть*,

---

[1]) Пор.: Biermann: Theorie der analytischen Functionen стор. 323.

бо вираз в клямрі для всїх раціональних τ є безконечно великий, бо тоді $e^{2\pi i\tau} = 1$, маємо проте в знаменнику:

$$1 - e^{2\pi i\tau} = 0.$$

3. З тих форм c_ν для нас найважнїйші т. зв. *незмінники* (інваріянти) *функций елїптичних* g_2 і g_3, як є також елїптичними формами модуловими, бо як з теориї функций елїптичних слїдує:

$$g_2 = 60\ c_2, \quad g_3 = 140\ c_3.$$

З загальної форми 2) видно, що g_2 є формою модуловою (—4)-тої, g_3 формою модуловою (—6)-тої димензиї.

Утворимо ще форму модулову елїптичну (—12)-тої димензиї. Такою формою є безперечно дїскрімінанта функций елїптичних, котра має вид:[1]

$$\Delta\ (\omega, \omega_2) = g_2{}^3 - 27\ g_3{}^2. \qquad 7)$$

Перейдїм тепер до *абсолютного незмінника* функций елїптичних і форм біквадратових, котрий назначимо знаком $J(\tau)$.

Функция $J(\tau)$.

1. Абсолютний незмінник функций елїптичних має вид:

$$J(\tau) = \frac{g_2{}^3}{\Delta} = \frac{g_2{}^3}{g_2{}^3 - 27 g_3{}^2} \qquad 8)$$

Покажемо, що ся функция є функциєю автоморфічною з ґрупою модуловою, або що она є *функциєю елїптичною модуловою.*

Вираженю на c_ν можна надати єще иньший вид.

А то:

$$\sum_{\mu=1}^{\infty} \left(\frac{1}{\mu}\right)^{2\nu} = \frac{(2\pi)^{2\nu}}{2.(2\nu)!}\ B_{2\nu-1},$$

де $B_{2\nu-1}$ є ν-тим числом Bernouilli'ого; тепер:

$$c_\nu = \left(\frac{\pi}{\omega_2}\right)^{2\nu} \frac{1}{(2\nu)!} \left[B_{2\nu-1} + (-1)^\nu 4\nu \sum_{\lambda=1}^{\infty} \lambda^{2\nu-1} \frac{e^{2\pi i\tau\lambda}}{1 - e^{2\pi i\tau\lambda}} \right] \qquad 9)$$

---

[1]) Пор.: Schwarz: Formeln u. Lehrsätze z. Gebrauche der ellip. Functionen стор. 62.

Дїскрімінантою для рівнаня 3-тої степ.

$$4\ s^3 - g_2\ s - g_3 = 0, \text{ де } s = p(u),$$

є властиво:

$$\tfrac{1}{16}\ \Delta\ (\omega_1\ \omega_2) = G = (e_3 - e_2)^2\ (e_2 - e_1)^2\ (e_1 - e_3)^2,$$

де: $e_1 = p(\omega_1),\ e_2 = p(\omega_3) = p(\omega_1 + \omega_2),\ e_3 = p(\omega_2).$

Ми знаємо, що так рівнанє 6), як і 9) не змінить своєї вартости і свого виду, наколи ужити субституциї 3).

Положім, що:

$$\begin{vmatrix} p & q \\ p' & q' \end{vmatrix} = +1,$$

як се діє ся в ґрупі модуловій, то тоді:

$$\Re\left(\frac{\omega_1}{\omega_2 i}\right) > 0 \quad \text{i} \quad \Re\left(\frac{\tilde{\omega}_1}{\tilde{\omega}_2 i}\right) > 0,$$

або, що 6) і 9) задержують свою збіжність в додатній півплощі нового арґументу $\tau' = \frac{\tilde{\omega}_1}{\tilde{\omega}_2}$.

Наколи напишемо:

$$c_\nu = \frac{1}{(\omega_2)^{2\nu}} H(\tau),$$

то через субституцию 3) дістанемо:

$$c_\nu = \frac{1}{(\tilde{\omega}_2)^{2\nu}} H(\tau'),$$

або:

$$H(\tau) = \left(\frac{\omega_2}{\tilde{\omega}_2}\right)^{2\nu} H(\tau'),$$

т. зн., що $H(\tau)$ через субституцию:

$$\left(\frac{\omega_1}{\omega_2}, \frac{p\omega_1 + q\omega_2}{p'\omega_1 + q'\omega_2}\right) = \left(\tau, \frac{q\tau + p}{q'\tau + p'}\right)$$

з модулом $pq' - p'q = 1$ переходить сама в себе з чинником:

$$\left(\frac{\omega_2}{p'\omega_1 + q'\omega_2}\right)^{2\nu}.$$

$H(\tau)$ є проте *функциєю псевдоавтоморфічною* з ґрупою модуловою. Специяльно:

$$g_2 = 60 \frac{1}{\omega_2^4} H_2(\tau) = 60 \frac{1}{\tilde{\omega}_2^4} H_2(\tau')$$

$$g_3 = 140 \frac{1}{\omega_2^6} H_3(\tau) = 140 \frac{1}{\tilde{\omega}_2^6} H_3(\tau')$$

$$\Delta = 60^3 \frac{1}{\omega_2^{12}} H_2^{\,3}(\tau) - 27.140^2 \frac{1}{\omega_2^{12}} H_3^{\,2}(\tau) =$$

$$= 60^3 \frac{1}{\tilde{\omega}_2^{12}} H_2^{\,3}(\tau') - 27.140^2 \frac{1}{\tilde{\omega}_2^{12}} H_3^{\,2}(\tau').$$

З відси виходить, що наколи утворимо вираженє:

$$J(\tau) = \frac{g_2^{\,3}}{g_2^{\,3} - 27 g_3^{\,2}},$$

то $J(\tau') = J(\tau)$, або що $J(\tau)$ є *еліптичною функциєю модуловою*.

2. Будемо ся старати тепер представити функцию $J(\tau)$ в такім виді, з котрого можна пізнати місця, де она стає ся зером і безконечностию.

На основі рівнаня 6) можна написати:

$$g_2^3 = (60\ c_2)^3 = \left(\frac{1}{2\omega_2}\right)^{12} \left\{ 120 \sum_{\mu=1}^{\infty} \left(\frac{1}{\mu}\right)^4 + \right.$$

$$\left. + 320\pi^4 \sum_{\lambda=1}^{\infty} \lambda^3 \frac{e^{2\pi i\tau\lambda}}{1-e^{2\pi i\tau\lambda}} \right\}^3,$$

а як:

$$\sum_{\mu=1}^{\infty} \left(\frac{1}{\mu}\right)^4 = \frac{4}{120}\frac{\pi^4}{3} \quad ^{1)}$$

проте:

$$g_2^3 = \left(\frac{\pi}{\omega_2}\right)^{12} \left\{ \frac{1}{12} + 20 \sum_{\lambda=1}^{\infty} \lambda^3 \frac{e^{2\pi i\tau\lambda}}{1-e^{2\pi i\tau\lambda}} \right\}^3$$

Ходить тепер о представленє знаменника:

$$\Delta = 16\ G = 16\ (e_2-e_3)^2\ (e_2-e_1)^2\ (e_1-e_3)^2.$$

До обчисленя сеї функциї ужиєм таких реляций з теориї функций елїптичних: [2])

$$\sqrt{e_2-e_3} = \frac{\pi}{2\omega_2}\, 4\, h^{\frac{1}{2}} \prod_n (1-h^{2n})^2 \prod_n (1+h^{2n})^4$$

$$\sqrt{e_1-e_3} = \frac{\pi}{2\omega_2} \prod_n (1-h^{2n})^2 \prod_n (1+h^{2n-1})^4$$

$$\sqrt{e_1-e_2} = \frac{\pi}{2\omega_2} \prod_n (1-h^{2n})^2 \prod_n (1-h^{2n-1})^4$$

$$\prod_{n=1}^{\infty} (1-h^{2n})\ (1-h^{2n-1})\ (1+h^{2n})\ (1+h^{2n-1}) = \prod_{n=1}^{\infty} (1-h^{2n}),$$

де $h = e^{\pi i\tau}$.

Напишім Δ в виді:

$$\Delta = 16\ (e_1-e_3)^6 \left(\frac{e_3-e_2}{e_1-e^3}\right)^2 \left(\frac{e_1-e_1}{e_1-e_3}\right)^2 = 16\ (\varkappa^2\ \varkappa'^2)^2\ (e_1-e_3)^6,$$

---

[1]) Biermann loc. cit. стор. 326.

[2]) Schwarz loc. cit, стор. 37.

де:

$$\frac{e_2-e_3}{e_1-g_3} = \varkappa^2, \qquad \frac{e_2-e_1}{e_1-e_3} = \varkappa'^2, \tag{10}$$

то позаяк тепер:

$$\varkappa^2 = 16h \left[\frac{\prod(1+h^{2n})}{\prod(1-h^{2n})} \right]^8$$

$$\varkappa'^2 = \left[\frac{\prod(1-h^{2n-1})}{\prod(1+h^{2n-1})} \right]^8$$

то:

$$\Delta = \left(\frac{\omega_2}{\pi}\right)^{12} h^2 \prod_{n=1}^{\infty}(1-h^{2n})^{24}$$

Дістанемо проте:

$$J(\tau) = \frac{g_2^{\,3}}{g_2^{\,3}-27g_3^{\,2}} = \frac{\left\{ \frac{1}{12} + 20 \sum_{n=1}^{\infty} n^3 \frac{h^{2n}}{1-h^{2n}} \right\}^3}{h^2 \prod_{n=1}^{\infty}(1 \quad h^{2n})^{24}} \tag{11}$$

3. Ґрупою функциї $J(\tau)$ є *безконечна ґрупа*:

$$\left(\tau, \frac{a\tau+b}{c\tau+d}\right) \qquad \begin{vmatrix} a & b \\ c & d \end{vmatrix} = 1,$$

а єї районом основним є район $CEDD_\infty C_\infty$[1]), де:

$$C = e^{\frac{2\pi i}{3}} = \rho, \; E = i, \; C_\infty = \infty i;$$

розслідім функцию $J(\tau)$ в тих вершках.

Розслідім вперед *вершок* $\tau = \rho$. Як знаєм:

$$g_2 = 60c_2 = \frac{60}{(2\omega_2)^4} \sum_{\mu\mu'}{}' \frac{1}{(\mu+\mu'\tau)^4}$$

Сумованє відбуває ся на всїх $\mu\mu'$, а як c_ν яко функциї аналїтичні є безуслівно збіжні, проте можна в сумі c_ν збирати постепенно по три вирази, як слїдує:[2])

[1]) Пор.: Левицкий loc. cit. фіґура.

[2]) Пор.: Hurwitz Mathem. Annalen XVIII стор. 554.

$$\left(\frac{1}{\mu+\mu'\rho}\right)^4 + \left(\frac{1}{-\mu+(\mu-\mu')\rho}\right)^4 + \left(\frac{1}{(\mu-\mu')-\mu\rho}\right)^4 =$$

$$= \left(\frac{1}{\mu+\mu'\rho}\right)^4 \left(1+\frac{1}{\rho}+\frac{1}{\rho^2}\right)^{1)} =$$

$$= \left(\frac{1}{\mu+\mu'\rho}\right)^4 \left(1-\frac{1}{2}-i\frac{\sqrt{3}}{2}-\frac{1}{2}-i\frac{\sqrt{3}}{2}\right) = 0,$$

отже:

$$\sum_{\mu\mu'} \left(\frac{1}{\mu+\mu'\tau}\right)^4_{\tau=\varrho} = 0,$$

або: $$g_2(\rho) = 0.$$

Так само і на рівноважнім місци $D(\tau=-\rho)$

$$g_2(-\rho) = 0.$$

Противно, як легко пересьвідчити ся, є $g_3(\pm\rho) \neq 0$.

Однак $g_3(i) = 0$, бо:

$$g_3 = 140c_3 = \frac{140}{(2\omega_2)^6} \sum_{\mu\mu'}{}' \left(\frac{1}{\mu+\mu'\tau}\right)^6$$

Для $\tau = i$ збираймо по 2 вирази:

$$\left(\frac{1}{\mu+\mu' i}\right)^6 + \left(\frac{1}{-\mu+\mu' i}\right)^6 = \frac{1}{2}\left(\frac{1}{\mu+\mu' i}\right)^6 \left(1+\frac{1}{i}+\frac{1}{i^2}+\frac{1}{i^3}\right) = 0,$$

отже:

$$g_3(i) = 0,$$

Звідси слїдує, що:

$$J(\pm\rho) = 0, \qquad 12)$$

а як:

$$J(\tau)-1 = \frac{27g_3^2}{\Delta},$$

---

1) $\left(\frac{1}{(\mu-\mu')\varrho-\mu}\right)^4 = \frac{1}{\varrho}\left(\frac{1}{\mu+\mu'\varrho}\right)^4$, бо: $\left(\frac{1}{(\mu+\mu'\varrho)\varrho^{\frac{1}{4}}}\right)^4 = \left(\frac{i}{(\mu+\mu'\varrho)i\varrho^{\frac{1}{4}}}\right)^4$

Наколи положимо: $\varrho = e^{\frac{2\pi i}{3}} = -\frac{1}{2} + i\frac{\sqrt{3}}{2}$, $\varrho^{\frac{1}{4}} = \frac{\sqrt{3}}{2} + i\frac{1}{2}$ і зберемо відповідно вирази, при чім $i^4 = 1$, одержимо: $\left(\frac{1}{(\mu-\mu')i\frac{\sqrt{3}}{2}-\frac{1}{2}(\mu+\mu')+\mu'-\mu}\right)^4 =$

$= \left(\frac{1}{(\mu-\mu')\varrho-\mu}\right)^4$. Анальоґічно і третий вираз.

проте:

$$J(i)-1 = 0,$$
$$J(i) = 1. \qquad 13)$$

Перейдім тепер до вершка $\tau = \infty i$, то там:

$$\frac{\tau}{i} = \frac{\omega_2}{\omega_2 i} = \infty,$$

тодї:

$$\lim_{\tau=\infty i} h = e^{\pi i \tau}\Big\}_{\tau=\infty i} = e^{-\frac{\pi\tau}{i}}\Big\}_{\frac{\tau}{i}=\infty} = 0,$$

т. зн. що в $J(\tau)$ гине знаменник, а чисельник зводить ся до $\frac{1}{12^3}$, або $J(\tau)$ стає ся там *безконечностию.*

Однак тодї:

$$J(\tau)\ h^2 = J(\tau)\ e^{2\pi i \tau}\Big\}_{\tau=\infty i}$$

є скінчене, т. зн. що для функциї $J(\tau)$ точка $\tau=\infty i$ є *точкою сущно особливою.* Поняти се легко, бо в точцї $\tau=\infty i$ сходять ся всї райони трикутні, отже сходять ся всї вершки рівноважні, або $J(\tau)$ в точцї $\tau=\infty i$ принимає ту саму вартість безконечне число разів; точка та мусить проте бути точкою сущно особливою.

Очевидна є річ, що $J(\tau)$ принимає вартість 0 на всїх вершках рівноважних з вершками C і D, вартість 1 на всїх вершках рівноважних з вершком E. Позаяк $J(\tau)$ є функция автоморфічна, проте всї її вартости мусять містити ся в її основнім (фундаментальнім) районї; $J(\tau)$ мусить в районї тім приняти кожду вартість і то кожду тільки оден раз, бо в районї нема двох місць рівноважних. В тім районї $J(\tau)$ нїде не стає сх зером анї безконечностию, бо g_2 і g_3 лише на вершках того району принимають вартість 0.

На *оси другоряднїй* $J(\tau)$ має самі *дїйсні вартости*, бо на оси другоряднїй ($\tau=\beta i$) арґумент сеї функциї має вид:

$$e^{\pi i \tau} = e^{\pi i \beta i} = e^{-\pi\beta};$$

тії вартости, як се з попередного слїдує, находять ся в границях ($1 \cdots \infty$). Рівнож на боках $\tau = \pm\frac{1}{2} + \beta i$ району основного принимає $J(\tau)$ *вартости дїйсні*, бо тодї арґумент:

$$h = e^{\pi i(\pm\frac{1}{2}+\beta i)} = e^{\pm\frac{\pi i}{2}}\ e^{-\pi\beta},$$

а що в $J(\tau)$ приходять самі парнсті степени того арґументу, проте чинник $e^{\pm\frac{\pi i}{2}}$ дасть ± 1, тії дійсні вартости находять ся в границях $(0 — \infty)$.

Нарешті на иньших точках району функция $J(\tau)$ має вартість зложену.

4. Виведемо тепер реляциї між функциєю $J(\tau)$, а иньшими величинами з теориї еліптичних функций.

Позаяк:

$$\frac{g_2}{4} = (e_1{}^2 + e_2{}^2 + e_3{}^2),$$

а окрім сего:

$$\sqrt{\frac{e_2 - e_3}{e_1 - e_3}} = \sqrt{\lambda} = \varkappa, \qquad 14)$$

де $\varkappa^2$ називає ся *модулом* функций еліптичних, а:

$$\sqrt{\frac{e_1 - e_2}{e_1 - e_3}} = \sqrt{\lambda'} = \varkappa',$$

$$\lambda + \lambda' = 1, \qquad 15)$$

проте можна написати:

$$g_2 = \frac{4}{3}(1 - \lambda + \lambda^2)(e_1 - e_3)^2.$$

А як:

$$\Delta = 16(e_3 - e_2)^2(e_2 - e_1)^2(e_1 - e_3)^2 = 16\lambda^2\lambda'^2(e_1 - e_3)^6 =$$
$$= 16[\lambda(1-\lambda)]^2(e_1 - e_3)^6,$$

проте можна написати $J(\tau)$ в виді:

$$J(\tau) = \frac{4}{27}\frac{(1 - \lambda + \lambda^2)^3}{\lambda^2(1-\lambda)^2} \qquad 16а)$$

або:

$$J(\tau) = \frac{4}{27}\frac{(1 - \varkappa^2 + \varkappa^4)^3}{(\varkappa^2[1 - \varkappa^2])^2} \qquad 16б)$$

Функцию $J(\tau)$ можна проте представити рационально через модул $\varkappa^2$ (звідси і назва функций модулових еліптичних).

Для нас важнійша форма 16а); бачимо, що J є *рациональна функция арґументу* λ; навідворіть (наколи не беремо на увагу, що J є функциєю τ) λ є *альґебраїчною функциєю арґументу* J:

$$\lambda = \lambda(J);$$

як з останної форми виходить, функция $\lambda(J)$ має *шість галузий*, бо під одну вартість J підходить шість вартостий λ.

5. Представимо тепер J рационально еще через один параметр μ. Наколи возьмем однородну біквадратову форму:

$$f(z_1 z_2) = az_1^4 + 4bz_1^3 z_2 + 6cz_1^2 z_2^2 + 4dz_1 z_2^3 + ez_2^4,$$

то незмінники єї суть:[1])

$$\begin{aligned} g_2 &= ae - 4bd + 3c^2 \\ g_3 &= ace + 2bcd - ad^2 - b^2 e - c^3 \end{aligned} \qquad 17)$$

Незмінники ті лишають ся без зміни при всїх субституциях однородних лїнеарних з модулом 1; при тім звісна є річ, що $f(z_1 z_2)$ стоїть під знаком інтеґрованя в інтеґралї елїптичнім I. рода:

$$I = \int \frac{dz}{\sqrt{f(z)}} \qquad z = \frac{z_1}{z_2}$$

В формі Legendre'a:

$$f(z) = (1 - z)(1 - \lambda z^2),$$

де λ є знаний вже нам параметр.

Наколи напишемо $f(z_1\ z_2)$ в видї:

$$f(z_1 z_2) = (\mu_2^2 z_1^2 - \mu_1^2 z_2^2)(\mu_1^2 z_1^2 - \mu_2^2 z_2^2),$$

то на основі рівнань 17) дістанемо:

$$\begin{aligned} 12g_2 &= \mu_1^8 + 14\mu_1^4 \mu_2^4 + \mu_2^8 \\ 216g_3 &= \mu_1^{12} - 33\mu_1^8 \mu_2^4 - 33\mu_1^4 \mu_2^8 + \mu_2^{12} \end{aligned} \qquad 18)$$

а діскрімінанта Δ дістане форму:

$$16\Delta = \mu_1^4 \mu_2^4 (\mu_1^4 - \mu_2^4)^4 \qquad 19)$$

Положім $\mu = \frac{\mu_1}{\mu_2}$, $z = \frac{z_1}{z_2}$, то інтеґрал елїптичний I. рода, котрий в формі Legendre'a мав вид:

$$I = \int \frac{dz}{\sqrt{(1 - z^2)(1 - \lambda z^2)}}$$

дістане тепер вид:

$$I_1 = \int \frac{dz}{\sqrt{(\mu^2 - z^2)(1 - \mu^2 z^2)}}$$

а через субституцию $z = \mu y$ перейде на інтеґрал:

$$I_2 = \int \frac{dy}{\sqrt{(1 - y^2)(1 - \mu^4 y^2)}}$$

Бачимо, що μ^4 є так само модулом, як і $\lambda = \varkappa^2$.

[1]) Пор. Klein-Fricke: Elliptische Modulfunctionen I. стор. 15.

На основі рівнань 18) і 10) можемо тепер написати $J(\tau)$ (по скороченю чисельника і знаменника через $\mu_2{}^{24}$) в формі:

$$J(\tau) = \frac{(\mu^4+\mu^{-4}+14)^3}{108(\mu^4+\mu^{-4}-2)^2}. \qquad 20)$$

J є проте *раниональною функциєю арґументу* μ; навідворот є μ *альґебраїчною функциєю арґументу* J і то — як слїдує з рівнань 18) — функциєю о 24 галузях.

З порівнаня реляций 16 a) і 20) дістанемо отсю важну реляцию між λ і μ:

$$\lambda = -\left(\frac{\mu^2-1}{2\mu}\right)^2 \qquad 21)$$

Функциї $\lambda(J)$ і $\mu(J)$ мають для теориї тїл правильних Кляйна велику вагу, длятого функциями сими займем ся тепер зі становища аналїтичного.

Функция $\lambda(J)$.

1. Дефінїцию сеї функциї подали ми вже в горі; тепер покажемо, що та функция належить до *скінченої ґрупи субституций.*

Возьмім скінчену ґрупу о шістьох субституциях:

$$G = \begin{Bmatrix} \lambda, & \frac{1}{\lambda}, & 1-\lambda, \\ \frac{1}{1-\lambda}, & \frac{\lambda-1}{\lambda}, & \frac{\lambda}{\lambda-1} \end{Bmatrix}, \text{ або: } \lambda'=\lambda,\ \lambda'=\frac{1}{\lambda},\ \lambda'=1-\lambda, \ldots$$ [1]

і утворім добуток:

$$(\lambda'-\lambda)\left(\lambda'-\frac{1}{\lambda}\right)\left(\lambda'-(1-\lambda)\right)\left(\lambda'-\frac{1}{1-\lambda}\right)\left(\lambda'-\frac{\lambda-1}{\lambda}\right)\left(\lambda'-\frac{\lambda}{\lambda-1}\right) =$$

$$= \Pi(\lambda', \lambda),$$

то добуток сей можна звести до форми:

$$(\lambda^2-\lambda)^2\left[\frac{(\lambda'^2-\lambda'+1)^3}{(\lambda'^2-\lambda')^2} - \frac{(\lambda^2-\lambda+1)^3}{(\lambda^2-\lambda)^2}\right]$$

Звідси заключаєм, що виражене $\frac{(\lambda^2-\lambda+1)^3}{(\lambda^2-\lambda)^2}$ не зміняє свого виду, наколи в нїм заступимо λ через субстутуциї ґрупи G. Наколи отже се виражене має вартість $J(\tau)$ для $\lambda = \lambda(J)$, то має ту саму вартість $J(\tau)$

[1]) Пор. Weber Ellipt. Functionen u. alg. Zahlen. стор. 141.

і для $\lambda = \frac{1}{\lambda(J)}$, $\lambda = 1-\lambda(J)$, $\lambda = \frac{1}{1-\lambda(J)}$, $\lambda = \frac{\lambda(J)-1}{\lambda(J)}$, $\lambda = \frac{\lambda(J)}{\lambda(J)-1}$ то зн., що λ, $\frac{1}{\lambda}$, $1-\lambda$, $\frac{1}{1-\lambda}$, $\frac{\lambda-1}{\lambda}$, $\frac{\lambda}{\lambda-1}$ є галузями функциї λ.

Всї прочі галузи виражають ся проте через першу галузь лїнеарно, або $J(\tau)$ *виражене через* λ *не зміняє ся в лїнеарній ґрупі* G.

Пошукаймо тих нових галузий. Слїдують они з рівнань:

$$\lambda_1 = \frac{1}{\lambda}, \text{ отже } \lambda = \pm 1$$

$$\lambda_2 = 1-\lambda, \text{ отже } \lambda = \tfrac{1}{2}$$

$$\left.\begin{aligned} \lambda_3 &= \frac{\lambda-1}{\lambda}, \text{ отже } \lambda^2-\lambda+1=0 \\ \lambda_4 &= \frac{1}{1-\lambda}, \text{ отже } \lambda^2-\lambda+1=0 \end{aligned}\right\} \lambda = \frac{1 \pm i\sqrt{3}}{2}$$

$$\lambda_5 = \frac{\lambda}{\lambda-1}, \text{ отже } \lambda^2-2\lambda=0, \text{ т. є. } \lambda = 0,\ 2.$$

Рівнанє 16 а):

$$J(\tau) = \frac{4}{27}\,\frac{(\lambda^2-\lambda+1)^3}{(\lambda^2-\lambda)^2}$$

може проте мати многократні особливі точки в $J = 0$, $J = 1$, $J = \infty$.

2. Побачимо, що то суть *особливі точки многократні*, так що галузи функциї $\lambda(J)$ в тих точках є з собою циклїчно злучені. В тій цїли уважаймо в послїднім рівнаню J за змінну независиму і постараймо ся про цїлковитий образ площі (J) на площі (λ).

Наколи J є дійсне, то і права сторона є дійсна; а коли єї напишемо в видї:

$$\frac{4}{27}(\lambda^2-\lambda)\left[1+\frac{1}{\lambda^2-\lambda}\right]^3$$

то відразу бачимо, що мусить бути дїйсне:

$$\lambda^2-\lambda = \lambda(1-\lambda).$$

Положім:

$$\lambda = x+iy,$$

то як:

$$\lambda(1-\lambda) = x-x^2+y^2-iy(2x-1)$$

має бути дїйсне, то:

$$y(2x-1) = 0.$$

Бачимо проте, що J є дійсне на обох простих $y = 0$, $x = \frac{1}{2}$, отже на оси перворяднїй площі (λ) і на лїнії рівнобіжній до оси другорядної.

Коли дальше (по поділеню чисельника і знаменника через λ^3) положимо:

$$\frac{27}{4} J = \frac{(\lambda+\lambda^{-1}-1)^3}{\lambda+\lambda^{-1}-2} = \frac{[(1-\lambda)+(1-\lambda)^{-1}-1]^3}{(1-\lambda)+(1-\lambda)^{-1}-2},$$

бо за λ можна положити $(1-\lambda)$ на основі ґрупи G, то бачимо, що J є тодї дійсне, коли $\lambda+\lambda^{-1}$ або $(1-\lambda)+(1-\lambda)^{-1}$ є дійсне.

Наколи положимо $\lambda = x+iy$, а часть другорядну зрівнаємо до зера, дістанемо:

$$x^2+y^2-1 = 0.$$
$$(x-1)^2+y^2-1 = 0.$$

Бачимо проте, що *перворядна вісь площі* (J) відповідає на площі (λ) двом простим $y = 0$, $x = \frac{1}{2}$ і двом колам з лучем 1, а средоточками $\lambda = 0$, $\lambda = 1$. (Пор. фіґуру I).

Для J=0 дістанемо:

$$\lambda^2-\lambda+1 = 0, \text{ або:}$$
$$\lambda = \frac{1 \pm i\sqrt{3}}{2} = e^{\pm\frac{\pi i}{3}} \qquad \text{(A)}$$

для J = 1 дістанемо:

$$\left.\begin{array}{l} \lambda = -1 \\ \lambda = \frac{1}{2} \\ \lambda = 2 \end{array}\right\} \qquad \text{(B)}$$

в кінци для $J = \infty$ дістанемо:

$$\left.\begin{array}{l} \lambda = 0 \\ \lambda = +1 \\ \lambda = \infty \end{array}\right\} \qquad \text{(C)}$$

Таким способом площа (λ) розпала ся на 12 трикутників, утворених з луків; два з них, що сходять ся з собою, представляють образ цїлої площі (J), так що один з них є образом додатної, другий від'ємної півплощі (J). Тіняві трикутники представляють додатну півплощу, бо їх вершки, отже вартости $J = 0, 1, \infty$ так по собі слїдують, що окружанє тих трикутників, відбуває ся в сторону додатну (додатне окружанє трикутника відбуває ся в сторону противну, як рух вскавника на годиннику; на площі (J) додатний напрям є $0 \cdots\cdots +1 \cdots\cdots +\infty$).

Бачимо дальше, що дійсно точки $J = 0, 1, \infty$ є точками розгалуженя функциї $\lambda(J)$; іменно в 2 точках *A* маємо по три пари трикутників, що мають в *A* вершки, а звідси заключаєм:

В точцї $J = 0$ *має функция* $\lambda(J)$ *дві точки особливі, в яких сходять ся з собою по три галузи.*

В точках B маємо по дві пари трикутників, т. зн., що:

В точцї J = 1 *має функция* $\lambda(J)$ *три точки многократні особливі, в которих сходять ся по дві галузи з собою.*

В кінци в трьох точках C маємо по дві пари трикутників, а звідси слідує, що:

Функция $\lambda(J)$ *має в точцї* $J = \infty$ *три точки многократні особливі, в котрих сходять ся по дві галузи з собою:*

Кождий трикутник має кути $\frac{\pi}{3}, \frac{\pi}{2}, \frac{\pi}{2}$.

Функция $\mu(J)$.

1. Бачилисьмо, що:

$$J = \frac{(\mu^4+\mu^{-4}+14)^3}{108(\mu^4+\mu^{-4}-2)^2}$$

Рівнанє се дістанемо таким способом з рівнаня 16а), що положимо:

$$\lambda = -\left(\frac{\mu^2-1}{2\mu}\right)^2$$

Бачилисьмо дальше, що J в функциї λ не зміняє ся в ґрупі G.

Коли отже в ґрупі G за λ положимо $-\left(\frac{\mu^2-1}{2\mu}\right)^2$, а за λ' положимо $-\left(\frac{\mu'^2-1}{2\mu'}\right)^2$, дістанемо ґрупу H, в якій J в функциї μ не зміняє ся. Ґрупа H має вид:

$$H = \left\{ \begin{aligned} \frac{\mu'^2-1}{2\mu'} &= \pm\frac{\mu^2-1}{2\mu} \\ \frac{\mu'^2-1}{2\mu'} &= \pm\frac{2\mu}{\mu^2-1} \\ \frac{\mu'^2-1}{2\mu'} &= 1 \mp \frac{\mu^2-1}{2\mu} \\ \frac{\mu'^2-1}{2\gamma'} &= \frac{\pm\frac{\mu^2-1}{2\mu}-1}{\frac{\mu^2-1}{2\mu}} \\ \frac{\mu'^2-1}{2\mu'} &= \frac{1}{1\mp\frac{\mu^2-1}{2\mu}} \\ \frac{\mu'^2-1}{2\mu'} &= \frac{\pm\frac{\mu^2-1}{2\mu}}{\pm\frac{\mu^2-1}{2\mu}-1} \end{aligned} \right\}$$

Кожде з тих рівнань дає чотири субституциї:

$$\mu' = f(\mu),$$

так що ґрупа H по обчисленю представляє ся:

$$\mu' = i^{\varkappa}\mu, \ \frac{i^{\varkappa}}{\mu}, \ i^{\varkappa}\frac{\mu+1}{\mu-1}, \ i^{\varkappa}\frac{\mu-1}{\mu+1}, \ i^{\varkappa}\frac{\mu-i}{\mu+i}, \ i^{\varkappa}\frac{\mu+i}{\mu-i};$$

$$\varkappa = 0, 1, 2, 3.$$

заключає она в собі 24 лінеарних субституций. Наколи отже μ беремо за одну галузь функциї $\mu(J)$, то прочі галузи в числї 23 виражають ся лінеарно через $\mu(J)$.

2. Ходить нам тепер про особливі многократні точки функциї $\mu(J)$. I тут особливими точками функциї $\mu(J)$ є $J = 0, 1, \infty$, як се з виду сеї функциї виходить. Щоби пізнати близше, які то є точки, зробимо ось-так:

В точках $J = 0, 1, \infty$ має функция λ повторні вартости:

$$\lambda = \pm 1, \ \lambda = \tfrac{1}{2}, \ \lambda = \frac{1 \pm i\sqrt{3}}{2}, \ \lambda = 0.$$

Отже тепер в тих точках має мати такіж повторні вартости функция $-\left(\frac{\mu^2-1}{2\mu}\right)^2$, т. зн. що в точках 0, 1, ∞ дістанемо вартости отсї з рівнань:

$$-\left(\frac{\mu^2-1}{2\mu}\right)^2 = \pm 1, \ \frac{1}{2}, \ \frac{1 \pm i\sqrt{3}}{2}, \ 0;$$

так на пр. в точцї $J = \infty$ маємо вартість $\mu = \pm 1$, бо там $\lambda = 0$, отже $\frac{\mu^2-1}{2\mu} = 0$.

Яковість точок многократних 0, 1, ∞ розслїдимо, наколи розслїдимо образ площі (J) на площі (μ), а властиво перворядної оси площі (J). J є дїйсне тодї, коли $\mu^4 + \mu^{-4}$ є дїйсне; наколи отже положимо $\mu = x + iy$ і зрівнаємо другорядну часть до зера, дістанемо:

$$xy\,(x+y)(x-y)(x^2+y^2-1) = 0.$$

J зістає проте на площі (μ) дїйсне на оси x і y, на двосїчних кута замкненого між осею x і y, і на колї з лучем 1 а средоточкою $\mu = 0$. Малибисьмо отже 16 районів. Однак функция має 24 галузий, мусить отже бути районів 2 . 24 = 48 (бо 24 районів відносить ся до додатної, 24 до від'ємної півплощі (J)).

Длятого положім:

$$\frac{\mu^2-1}{2\mu} = \frac{(x+yi)-1}{2(x+iy)}$$

J є дійсне, наколи $\lambda = 1$, або наколи:

$$\left|\frac{\mu^2-1}{2\mu}\right| = \left|\frac{(x+ix)^2-1}{2(x+iy)}\right| = 1.$$

Безвзглядна вартість чисельника має бути рівна безвзглядній вартости знаменника, длятого дістанемо:

$$(x^2+y^2+2x-1)(x^2+y^2-2x-1) = 0.$$

J є дійсне на колах:

$$(x\pm1)^2+y^2 = 2,$$

т. є. на колах о средоточці $\mu = \mp 1$, а лучу $\sqrt{2}$.

Позаяк дальше:

$$1-\lambda = \left(\frac{\mu^2+1}{2\mu}\right)^2,$$

то до попередних кіл долучать ся єще два кола:

$$x^2+(y\pm1)^2 = 2,$$

т. є. кола пристайні до попередних з средоточках $\mu = \pm i$.

Дістанемо отже 48 районів (фіґ. II.). З фіґури пізнати ясно яковість точок особливих 0, 1, ∞, а іменно:

В точці J = 0 *має* μ(J) *8 точок особливих, в яких сходять ся по 3 галузи, в точці* J = 1 *12 точок особливих, в яких сходять ся по 2 галузи, в точці* J = ∞ *6 точок особливих, в яких сходять ся по 4 галузи.*

Кождий трикутник на площі μ, що представляє долїшну або горішну половину площі (J), має кути $\frac{\pi}{2}$, $\frac{\pi}{3}$, $\frac{\pi}{4}$.

Маємо проте слїдуючі вислїди:

Функция J(τ) яко функция арґументу τ має безконечну ґрупу модулову, яко функция арґументу λ ґрупу 6 субституций, яко функция арґументу μ ґрупу 24 субституций.

Відворотна фукция λ(J) є альґебраічною 6-вартостною функциєю арґументу J; через одну єї галузь представляють ся лінеарно всї прочі галузи. Відворотна функция μ(J) є альґебраічною 24-вартостною функциєю арґументу J; через одну єї галузь представляють ся лїнеарно прочі галузи (в числї 23).

Лишає ся нам розслїдити єще відворотну функцию τ(J).

Функция τ(J).

1. Є очевидна річ, що наколи J є однозначна функция арґументу τ, то τ є *безконечно-многозначна функция арґументу* J. Слїдує се звідси, що J(τ) є функция модулова арґументу τ, отже має ґрупу:

$$\left(\tau, \frac{\alpha\tau+\beta}{\gamma\tau+\delta}\right) \qquad \begin{vmatrix} \alpha & \beta \\ \gamma & \delta \end{vmatrix} = 1;$$

длятого всї галузи функиї τ дадуть ся представити в видї:

$$\frac{\alpha\tau+\beta}{\gamma\tau+\delta}.$$

Очевидна є також і ся обставина, що точки $J = 0, 1, \infty$ є точками розгалуженя функциї $\tau(J)$ на площі (J), бо в точцї $J = \infty$ сходять ся всї галузи функциї $\tau(J)$, в точцї $J = 0$ є $\tau(0) = \rho$, сходять ся отже в тїй точцї 3 галузи, бо ρ має три вартости, для $J = 1$ маємо $\tau(1) = e^{\frac{\pi i}{2}} = \pm\sqrt{-1}$, сходять ся там проте 2 галузи.

2. Щоби близше розслїдити характер сеї функциї, займемо ся *рівнанем ріжничковим період функций елїптичних.*

Як звісно, інтеґрал елїптичний першого рода в нормальнїй формі Веєрштрасса по дорозї замкненїй дає періоду:

$$2\omega = \int \frac{dy}{\sqrt{y^3 - g_2 y - g_3}}.$$

Наколи застосуєм субституцию:

$$y = \frac{g_3}{g_2} z,$$

то дістанемо:

$$2\omega = \int \frac{\frac{g_3}{g_2} dz}{\sqrt{4\frac{g_3^3}{g_2^3} z^3 - g_2 \frac{g_3}{g_2} z - g_3}} = \int \frac{\sqrt{\frac{g_2}{g_3}}\, dz}{\sqrt{4z^3 - \frac{g_2^3}{g_3}(z+1)}}.$$

Однак:

$$\frac{g_2^3}{g_3} = \frac{27J(\tau)}{J(\tau)-1},$$

отже:

$$2\omega \sqrt{\frac{g_3}{g_2}} = \Omega = \int \frac{dz}{\sqrt{4z^3 - \frac{27J}{J-1}(z+1)}} \qquad 22)$$

Ω назвемо після Кляйна *нормованою періодою* інтеґралу I. рода.

Розслїдім тепер зависимість сеї періоди від функциї J.

Кожда періода дає ся представити лїнеарно однородно через дві первістні періоди:

$$\Omega_1 = \sqrt{\frac{g_3}{g_2}}\, 2\omega_1, \quad \Omega_2 = \sqrt{\frac{g_3}{g_2}}\, 2\omega_2,$$

так що:

$$\Omega = m_1\Omega_1 + m_2\Omega_2 \qquad (\alpha)$$

m_1 і m_2 є які-небудь числа цїлі. З відси слїдує:

$$\frac{d\Omega}{dJ} = m_1 \frac{d\Omega_1}{dJ} + m_2 \frac{d\Omega_2}{dJ} \qquad (\beta)$$

$$\frac{d^2\Omega}{dJ^2} = m_1 \frac{d^2\Omega_1}{dJ^2} + m_2 \frac{d^2\Omega_2}{dJ^2} \qquad (\gamma)$$

Наколи елїмінуємо з рівнань (α), (β), (γ) величини m_1 m_2, дістанемо рівнанє:

$$\begin{vmatrix} \Omega & \Omega_1 & \Omega_2 \\ \frac{d\Omega}{dJ} & \frac{d\Omega_1}{dJ} & \frac{d\Omega_2}{dJ} \\ \frac{d^2\Omega}{dJ^2} & \frac{d^2\Omega_1}{dJ^2} & \frac{d^2\Omega_2}{dJ^2} \end{vmatrix} = 0$$

Рівнанє се остоїть ся, яких-небудь ужиємо пар, щоби представити періоду Ω; наколи отже се рівнанє розвинемо після колюмни першої, то сочинники всегда будуть *однозначними* функциями функциї J. Дістанемо:

$$\frac{d^2\Omega}{dJ^2} + r_1(J)\frac{d\Omega}{dJ} + r_2(J)\Omega = 0 \qquad 23)$$

Треба єще винайти однозначні сочинники r_1 і r_2.

В тій цїли возьмім інтеґрал елїптичний другого рода по дорозї замкненій:

$$2\eta = \int \frac{ydy}{\sqrt{4y^3 - g_2 y - g_3}},$$

то наколи знову зробимо субституцию:

$$y = \frac{g_3}{g_2} z,$$

дістанемо *нормовану періоду:*

$$-H = \int \frac{zdz}{\sqrt{4z^3 + g(z+1)}}, \qquad 24)$$

$$g = \frac{27J}{J-1}. \qquad 25)$$

Положім:

$$\sqrt{4z^3+g(z+1)} = R,$$

то ріжничкуючи Ω і $-H$ після g дістанемо:

$$\frac{d\Omega}{dg} = -\int\frac{dz}{2R^3} - \int\frac{zdz}{2R^3}$$

$$\frac{dH}{dg} = \int\frac{zdz}{2R^3} + \int\frac{z^2dz}{2R^3} \qquad 26)$$

По правій стороні маємо три інтеґрали:

$$\int\frac{z^\alpha dz}{2R^3} \qquad \alpha = 0,\ 1,\ 2.$$

Є то інтеґрали по колах замкнених; квот $\frac{z^\alpha}{R}$, ведений від якоїсь своєї вартости з точки z на колї K по колї K вертає до тої точки з тою самою вартостию, длятого:

$$\int_K d\left(\frac{z^\alpha}{R}\right) = 0.$$

Для $\alpha = 0$ є:

$$d\left(\frac{1}{R}\right) = \frac{-12z^3-g}{2R^2.\ R},\ \text{отже}$$

$$12\int\frac{z^2dz}{2R^3} + g\int\frac{dz}{2R^3} = 0. \qquad 27)$$

Наколи $\alpha = 1,\ 2$, то:

$$d\left(\frac{z^\alpha}{R}\right) = \frac{2R^2\alpha z^{\alpha-1}-z^\alpha(12z^2+g)}{2R^3}dz,$$

отже для $\alpha = 1$ маємо:

$$d\left(\frac{z}{R}\right) = \frac{dz}{R} - \frac{2gz}{2R^3}\,dz - \frac{3g}{2R^3}dz,$$

а позаяк:

$$\int d\left(\frac{z}{R}\right) = 0,\quad \int\frac{dz}{2R} = \frac{\Omega}{2},$$

то:

$$2g\int\frac{zdz}{2R^3} + 3g\int\frac{dz}{2R^3} = \frac{\Omega}{2} \qquad 28)$$

Анальоґічно для $\alpha = 2$:

$$2g\int\frac{z^2dz}{2R^3} + 3g\int\frac{zdz}{2R^3} = \frac{H}{2} \qquad 29)$$

Рівнаня 27), 28), 29) дають:

$$\int\frac{z^2dz}{2R^3} = \frac{2H-3\Omega}{8(g+27)}, \quad \int\frac{zdz}{2R^3} = \frac{g\Omega+18H}{4g(g+27)},$$

$$\int\frac{dz}{2R^3} = \frac{g\Omega-6H}{2g(g+27)}.$$

З огляду на се рівнаня 26) перейдуть на:

$$4(g+27)\frac{d\Omega}{dg} + (18+g)\Omega+6H = 0.$$

$$4(g+27)\frac{dH}{dg} + \frac{1}{2}g\Omega-(g+18)H = 0,$$

або, позаяк:

$$g = \frac{27J}{1-J}, \quad dg = \frac{27}{(1-J)^2}dJ,$$

$$36J(J-1)\frac{d\Omega}{dJ} = 3(J+2)\Omega-2(J-1)H.$$

$$24J(J-1)\frac{dH}{dJ} = 2J\Omega-2(J+2)H. \qquad 30)$$

Коли зріжничкуєм перше з рівнань 30), то:

$$26J(J-1)\frac{d^2\Omega}{dJ^2} + (6gJ-42)\frac{d\Omega}{dJ} + 2(J-1)\frac{dH}{dJ}-3\Omega-2H = 0. \qquad 31)$$

Елімінация величин H і $\frac{dH}{dJ}$ з рівнань 30) і 31) дасть:

$$\frac{d^2\Omega}{dJ^2} + \frac{1}{J}\frac{d\Omega}{dJ} + \frac{\frac{31}{144}J - \frac{1}{36}}{J^2(J-1)^2}\Omega = 0. \qquad 32)$$

Наколи порівнаєм се рівнанє з рівнанєм 23), то бачимо, що:

$$r_1(J) = \frac{1}{J}$$

$$r_2(J) = \frac{\frac{31}{144}J - \frac{1}{36}}{J^2(J-1)^2}$$

Сочинники r_1 і r_2 є проте *рациональними функциями функциї* J.

Рівнанє 32) є *рівнанє ріжничкове 2. ряду* о місцях особливих $J = 0, 1, \infty$. Для $J = 0, 1$ є се очевидне, для $J = \infty$ легко ся о тім можна переконати, наколи положимо $J = \frac{1}{J}$, і розслїдимо се рівнанє для $J^1 = 0$. В окруженю кождої иньшої точки неособливої J_0 представить ся інтеґрал Ω звичайним рядом степенним:

$$\Omega = \mathfrak{P}(J - J_0).$$

Наколи два специяльні інтеґрали рівнаня 32) є $\overline{\Omega}_1$ і $\overline{\Omega}_2$, що творять систем основний, то кождий иньший інтеґрал представить ся лїнеарно:

$$\Omega = c_1\overline{\Omega}_1 + c_2\overline{\Omega}_2.$$

До тих інтеґралів належать і періоди первістні Ω_1 і Ω_2 на основі рівнаня 23) так, що кождий інтеґрал сего рівнаня дасть ся написати в формі:

$$\Omega = m_1\Omega_1 + m_2\Omega_2\,;$$

m_1 і m_2 є числа цїлї. — Позаяк функция $\tau(J)$ є квотом період $\tau = \frac{\Omega_1(J)}{\Omega_2(J)}$, бо Ω_1 і Ω_2 ріжнять ся від період ω_1 і ω_2 лиш о сталий чинник, длятого наколи хочемо розслїдити функцию $\tau(J)$ в окруженю місць $J = 0$, 1, ∞, треба розслїдити там функциї $\Omega_1(J)$ і $\Omega_2(J)$ на основі рівнаня 32) (після звісної теориї Фухса). Того робити не будемо, бо се завелоби нас за далеко. Розслїди ті перевів обширно Кляйн[1]) і одержав слїдуючі розвиненя для функциї $\tau(J)$ в окруженю точок особливих:

в окруженю $J = 0$:

$$\tau = \rho\,\frac{1 + \rho\sqrt[3]{J}\,\mathfrak{P}^{(0)}(J)}{1 + \sqrt[3]{J}\,\mathfrak{P}^{(0)}(J)} \quad \text{для додатної півплощі (J).}$$

$$\tau = -\rho^2\,\frac{1 + \sqrt[3]{J}\,\mathfrak{P}^{(0)}(J)}{1 + \rho\sqrt[3]{J}\,\mathfrak{P}^{(0)}(J)} \quad \text{для від'ємної півплощі (J).}$$

[1]) Klein loc. cit. стор. 39—61.

в окруженю $J = 1$:

$$\tau = i\,\frac{1-\sqrt{J-1}\,\mathfrak{P}^{(1)}(J-1)}{1+\sqrt{J-1}\,\mathfrak{P}^{(1)}(J-1)}$$

в окруженю $J = \infty$:

$$2\pi i\tau = -\log J - 3\log 12\,\mathfrak{P}^{(\infty)}\left(\frac{1}{J}\right)$$

З рівнаня ріжничкового 32) перейдемо до *рівнаня ріжничкового третого ряду*, котрого інтеґралом є $\tau(J)$.

Два специяльні інтеґрали рівнаня 32) є Ω_1 і Ω_2. Наколи інтеґрали ті вставимо в се рівнане і сочинники при $\frac{d\Omega}{dJ}$ і Ω назначимо через p і q, одержимо два рівнаня:

$$\Omega_1''+p\Omega_1'+q\Omega_1 = 0.$$
$$\Omega_2''+p\Omega_2'+q\Omega_2 = 0.$$

Через елїмінацию q дістанемо рівнане:

$$(\Omega_2\Omega_1''-\Omega_1\Omega_2'')+p(\Omega_2\Omega_1'-\Omega_1\Omega_2') = 0. \qquad 33)$$

Позаяк: $\tau = \frac{\Omega_1}{\Omega_2}$, то:

$$\frac{d\tau}{dJ} = \frac{\Omega_2\Omega_1'-\Omega_1\Omega_2'}{\Omega_2{}^2} = \tau',$$

а звідси походна льоґаритмічна:

$$\frac{\tau''}{\tau'} = \frac{\Omega_2\Omega_1''-\Omega_1\Omega_2''}{\Omega_2\Omega_1'-\Omega_1\Omega_2'} - 2\,\frac{\Omega_2'}{\Omega_2}$$

або з огляду на 33):

$$-\frac{\tau''}{\tau'} = p+2\frac{\Omega_2'}{\Omega_2}$$

Наколи зріжничкуєм се рівнане з одної сторони, а з другої сторони рівнане се піднесемо до квадрату і подїлимо через — 2, то дістанемо:

$$\frac{\tau'''}{\tau'} - \left(\frac{\tau''}{\tau'}\right)^2 = -p' - 2\frac{\Omega_2''}{\Omega_2} + 2\left(\frac{\Omega_2'}{\Omega_2}\right)^2$$

$$-\frac{1}{2}\left(\frac{\tau''}{\tau'}\right)^2 = -\frac{1}{2}p^2 - 2p\frac{\Omega_2'}{\Omega_2} - 2\left(\frac{\Omega_2'}{\Omega_2}\right)^2$$

Наколи додамо ті рівнаня і увзгляднемо реляциї, які вжесьмо одержали, то дістанемо:

$$\frac{\tau'''}{\tau'} - \frac{3}{2}\left(\frac{\tau''}{\tau'}\right)^2 = -p' - \frac{1}{2}p^2 - \frac{2}{\Omega_2}\,(\Omega_2''+p\Omega_2') \;-\; 2q - p' - \frac{1}{2}p^2$$

А коли за p і q вставимо вартости і обчислимо p', одержимо рівнане:

$$\frac{\tau'''}{\tau'} - \frac{3}{2}\left(\frac{\tau''}{\tau'}\right)^2 = \frac{4}{9J^2} + \frac{3}{8(1-J^2)^2} + \frac{23}{72J(J-1)} \qquad 34)$$

Таке рівнане ріжничкове сповняє функция $\tau(J)$.

Після Cayley'a називаємо ліву сторону *шварцианом* функциї $\tau(J)$ і значимо за Кляйном:

$$\frac{\tau'''}{\tau'} - \frac{3}{2}\left(\frac{\tau''}{\tau'}\right)^2 = [\tau]_J$$

Як з теориї рівнань ріжничкових звістно, шварциян не зміняє своєї вартости, наколи на τ зробимо субституцию ґрупи лінеарної:

$$\left(\tau, \frac{\alpha\tau+\beta}{\gamma\tau+\delta}\right) \qquad \begin{vmatrix} \alpha & \beta \\ \gamma & \delta \end{vmatrix} = 1.$$

Найзагальнійший інтеґрал рівнаня 34) буде проте $\frac{\alpha\tau+\beta}{\gamma\tau+\delta}$; вислід сей вповні годить ся з нашою увагою, що *всї галузи функциї* $\tau(J)$ *виражають ся лінеарно через одну галузь на основі модулової безконечної ґрупи.*

Правій стороні рівнаня 34) можна надати вид:

$$[\tau]_J = \frac{\nu_1{}^2-1}{2\nu_1{}^2(J^2-1)^2} + \frac{\nu_2{}^2-1}{2\nu_2{}^2J^2} + \frac{\frac{1}{\nu_1{}^2}+\frac{1}{\nu_2{}^2}-\frac{1}{\nu_3{}^2}-1.}{2J(J-1)} \qquad 35)$$

бо оба рівнаня є схожі для:

$$\nu_1 = 2, \ \nu_2 = 3, \ \nu_3 = \infty.$$

А що загальний інтеґрал рівнаня 35) значимо:

$$s\left(\frac{1}{\nu_1}, \frac{1}{\nu_2}, \frac{1}{\nu_3}, J\right)$$

і називаємо єго *функциєю трикутника* або *функциєю s — Шварца*, проте і функция $\tau(J)$ є функциєю трикутника:

$$\tau(J) = s\left(\frac{1}{2}, \frac{1}{3}, \frac{1}{\infty}, J\right).$$

В саму теорию функций Шварца не входимо близше.

Твердженє Picard'a.

Функция $\tau(J)$ має велике значенє для теориї функций трансцендентних, бо при єї помочи доказав Picard слїдуюче важне твердженє:

Функция цїлковита трансцендентна $G(x)$ *в конечности не може приняти що найбільше одної лише вартости.*

Бо приймем, що функция G(x) в конечности не може приняти двох вартостий a і b, то тодї квот:

$$\frac{G(x)-a}{b-a} = g(x)$$

є функция цїлковита, котра не може бути анї 0, анї 1, бо G(x) не може бути рівне анї a, анї b.

Положім:

$$g(x) = J(\tau),$$

то наколи на площі (x) возьмемо дорогу замкнену, що виходить з якоїсь точки x_0 і біжить в конечности, то їй на площі (τ) відповість дорога замкнена s, котра нїде не може переходити через точки 0, 1, ∞, бо тих вартостий g(x) не може приняти; точки 0, 1, ∞ мусять проте лежати за контуром s. Най точцї x_0 відповідає на площі (τ) точка τ_0, то наколи τ будемо уважали за функцию x:

$$\tau = f(x),$$

то та функция мусить бути однозначна і скінчена, або цїлковита арґументу x. Очевидно, що тодї і функция $e^{if(x)}$ є функция цїлковита, а як:

$$\tau = \alpha + \beta i, \qquad \beta > 0,$$

то:

$$if(x) = \alpha i - \beta, \text{ а:}$$

$$|e^{if(x)}| = e^{-\beta} < 1,$$

т. з. що беззглядна вартість сеї функциї є стало менша від 1.

Однак $e^{if(x)}$ є функция цїлковита, длятого послїдна реляция є лиш тодї можлива, коли f(x) = const. Тодї і

$$g(x) = \text{const.},$$

або:

$$\frac{G(x)-a}{b-a} = \text{const.}$$

а що G(x) не може бути const., бо инакше не булаби се функция трансцендентна, проте G(x) в конечности може не приняти що найбільше одної лише вартости. — Твердженє Picard'а є отже доказане.

Реляциї між незмінниками g_2, g_3, Δ і функциєю J.

На основі власностий незмінника J подамо тепер деякі реляциї для форм g_2, g_3, Δ; представимо іменно тії форми через $J(\tau)$, а опісля взаїмно через себе.

1. В тій цїли возьмім рівнаня 30):

$$36J(J-1)\frac{d\Omega_\mu}{dJ} = 3(J+2)\Omega_\mu - 2(J-1)H_\mu$$

$$24J(J-1)\frac{dH_\nu}{dJ} = 3J\Omega_\nu - 2(J+2)H_\nu \qquad \mu = 1, 2 \quad \nu = 1, 2 \tag{36}$$

Наколи помножимо перше з тих рівнань через $2H_\nu$, друге через $3\Omega_\mu$ і додамо, то дістанемо:

$$72J(J-1)\left(\Omega_\mu\frac{dH_\nu}{dJ} + H_\nu\frac{d\Omega_\mu}{dJ}\right) = 9J\Omega_1\Omega_2 - 4(J-1)H_1H_2$$

Позаяк права сторона є симетрична, то і лїва мусить бути симетрична з огляду на μ і ν, так що:

$$\frac{d(\Omega_1 H_2)}{dJ} = \frac{d(\Omega_2 H_1)}{dJ}, \text{ а звідси по з'інтеґрованю;}$$

$$\Omega_1 H_2 - \Omega_2 H_1 = \omega_1\eta_2 - \omega_2\eta_1 = c. \tag{37}$$

Наколи перше з рівнань 36) напишемо для $\mu = 1$ і $\mu = 2$, то через елїмінацию і порівнанє з рівнанєм 37) дістанемо рівнанє:

$$\Omega_2\frac{d\Omega_1}{dJ} - \Omega_1\frac{d\Omega_2}{dJ} = \frac{c}{18J},$$

а позаяк лїва сторона є нїчо иньчого, як $\Omega_2{}^2\frac{d\tau}{dJ}$, то:

$$18\Omega_2{}^2 d\tau = c\frac{dJ}{J} = c\, d\log J.$$

З огляду на істнуючу для ненормованих періoд релацию Legendre'a:

$$\omega_1\eta_2 - \omega_2\eta_1 = 2\pi i \text{ [1]}$$

можна написати:

$$18\Omega_2{}^2 d\tau = 2\pi i\frac{dJ}{J},$$

а що:

$$\Omega_2 = 2\omega_2\sqrt{\frac{g_3}{g_2}}, \quad J = \frac{g_2{}^3}{\Delta}, \quad \text{то}$$

$$\frac{dJ}{\omega_2{}^2 d\tau} = \frac{9g_2{}^2 g_3}{\pi i\Delta}. \tag{38}$$

Наколи єще напишемо очевидну реляцию:

$$J : J-1 : 1 = g_2{}^3 : 27g_3{}^2 : \Delta,$$

[1] Пор.: Klein loc. cit. стор. 117,

то з послїдних рівнань дістанемо:

$$g_2 = \left(\frac{dJ}{\omega_2{}^2 d\tau}\right)^2 \frac{\pi^2}{3J(1-J)}$$

$$g_3 = \left(\frac{dJ}{\omega_2{}^2 d\tau}\right)^3 \frac{\pi^3 J}{27J^2(1-J)} \qquad 39)$$

$$\Delta = \left(\frac{dJ}{\omega_2{}^2 d\tau}\right)^6 \frac{\pi^6}{27J^4(1-J)^3}.$$

2. Перейдім еще до реляций між g_2, g_3, Δ.

На основі звістного твердженя Euler'а про функциї однородні дістанемо слїдуючі реляциї:

$$\omega_1 \frac{\partial g_2}{\partial \omega_1} + \omega_2 \frac{\partial g_2}{\partial \omega_2} = -4g_2$$

$$\omega_1 \frac{\partial g_3}{\partial \omega_1} + \omega_2 \frac{\partial g_3}{\partial \omega_2} = -6g_3 \qquad 40)$$

$$\omega_1 \frac{\partial \log\Delta}{\partial \omega_1} + \omega_2 \frac{\partial \log\Delta}{\partial \omega_2} = -12^{1)}$$

Наколи возьмемо з $J = \frac{g_2{}^3}{\Delta}$ льоґаритмічну походну взглядом ω_1 і ω_2, то дістанемо:

$$\frac{1}{J}\frac{dJ}{\omega_2{}^2 d\tau}\omega_2 = \frac{3}{g_2}\frac{\partial d_2}{\partial \omega_1} - \frac{\partial \log\Delta}{\partial \omega_1}$$

$$-\frac{1}{J}\frac{dJ}{\omega_2{}^2 d\tau}\omega_1 = \frac{3}{g_2}\frac{\partial g_2}{\partial \omega_2} - \frac{\partial \log\Delta}{\partial \omega_2} \qquad 41)$$

Визначник правих сторін є:

$$T(g_2, \log\Delta) = \begin{vmatrix} \frac{\partial g_2}{\partial \omega_1} & \frac{\partial \log\Delta}{\partial \omega_1} \\ \frac{\partial g_2}{\partial \omega_2} & \frac{\partial \log\Delta}{\partial \omega_2} \end{vmatrix} = -\frac{4g_2}{J}\frac{dJ}{\omega_2{}^2 d\tau} \qquad 42)$$

бо наколи перше з рівнань 39) помножимо через $\frac{\partial \log\Delta}{\partial \omega_2}$, трете через $\frac{\partial g_2}{\partial \omega_2}$, то їх ріжниця є:

$$\omega_1 \, T(g_2, \log\Delta) = -4g_2 \frac{\partial \log\Delta}{\partial \omega_2} + 12 \frac{\partial g_2}{\partial \omega_2},$$

а звідси на основі другого з рівнань 41) слїдує від разу форма 42).

[1]) Наколи подїлимо через Δ.

А позаяк на основі рівнаня 38).

$$-\frac{4g_2}{J}\frac{dJ}{\omega_2{}^2 d\tau} = -\frac{36g_3}{\pi i},$$

то:

$$g_3(\omega_1\ \omega_2) = -\frac{\pi i}{36}\mathrm{T}(g_2, \log\Delta) \qquad 43)$$

Анальоґічно наколи возьмем льоґаритмічну походну з функциї:

$$J-1 = \frac{27g_3{}^2}{\Delta}$$

дістанемо:

$$g_2{}^2 = -\frac{\pi i}{2}\mathrm{T}(g_3, \log\Delta),$$

а в кінци через порівнанє походних льоґаритмічних обох функций J і (J—1) дійдемо до реляциї:

$$\Delta\ (\omega_1\,\omega_2) = \frac{3\pi i}{2}\mathrm{T}\ (g_2\ g_3) \qquad 44)$$

Ходить ще о визначенє самого g_2 $(\omega_1\ \omega_2)$ (бо до тепер маємо $g_2{}^2$). Наколи возьмемо *визначник* Hesse'го для $\log\Delta$:

$$\mathrm{H}\ (\log\Delta) = \begin{vmatrix} \frac{\partial^2\log\Delta}{\partial\omega_1{}^2} & \frac{\partial^2\log\Delta}{\partial\omega_1\partial\omega_2} \\ \frac{\partial^2\log\Delta}{\partial\omega_1\partial\omega_2} & \frac{\partial^2\log\Delta}{\partial\omega_2{}^2} \end{vmatrix}$$

то на основі другого рівнаня 30), котре напишемо для H_1 і H_2:

$$14\,J\,(J-1)\frac{dH_1}{dJ} = 3J\Omega_1 - 2(J+2)H_1$$

$$24\,J\,(J-1)\frac{dH_2}{dJ} = 3J\Omega_2 - 2(J+2)H_2$$

і реляциї Legendre'а прийдемо в кінци до реляциї:

$$g_2\,(\omega_1\,\omega_2) = \frac{\pi^2}{3}\mathrm{H}\ (\log\Delta).^{1)}$$

З відси слїдує, що g_2 *є визначником* Hesse'го *з* $\log\Delta$, g_3 *визначником функцийним з* g_2 *і* $\log\Delta$, Δ *визначником функцийним з* g_2 *і* g_3.

Львів, липень 1895.

[1]) пор. Klein. loc. cit. стор. 123.

Додатки до термінольоґії математичної.

Вартість беззглядна, absoluter Betrag. — вартість зложена, complexer Werth. — визначник, детермінанта, Determinante. — вісь другорядна, imaginäre Axe. — вісь перворядна, reelle Axe. — галузь, Zweig. — ґрупа, Gruppe. — ґрупа частна, Untergruppe. — ґрупа частна знаменита ausgezeichnete Untergruppe. — двосїчна, Halbierungslinie. — дїйсний, reell. — збіжність, Convergenz. — збіжність беззглядна, absolute Convergenz. — збіжність безуслівна, unbedingte Convergenz. — збіжність рівномірна, gleichmässige Convergenz. — збіжність услівна, bedingte Convergenz. — значок, Index. — інтеґральний рахунок, Integralrechnung. — інтеґрал, Integral. — інтеґровати, integriren. — конечність і безконечність, Endlichkeit u. Unendlichkeit. — лїнеарний, лїнійний, linear. — мнимий, imaginär. — многозначний, mehrdeutig, vieldeutig. — многократний, vielfach. — многість всюди-густа, überall-dichte Menge. — незмінник, Invariante. — нетяглий, unstetig, discontinuirlich. — обсяг збіжности, Convergenzbereich. — однозначний, eindeutig. — окруженє, Umgebung. — основний, fundamental. — основний район, Fundamentalbereich. — переведенє, Fortsetzung (einer Reihe). — перетворенє, трансформация, Transformation. — періода, на́ворот, Periode. — первістна періода, primitive Periode. — півплоща, Halbebene. — підставленє, субституция, Substitution. — площа, Ebene. — повторенє, Iteration. — повторний, mehrfach. — полишка, Residuum. — постійний, constant. — походна, Ableitung. — рахунок ріжничковий, Differentialrechnung. — рівнанє, Gleichung. — рівноважний, äquivalent. — ріжничка, Differential. — ріжничка цїлковита, totales Differential. — ріжничка частна, partielles Differential. — рід, Art. — розвиненє, Entwickelung. — розгалуженє, Verzweigung — ряд, Ordnung, Reihe, Rang. — ряд степенний, Potenz-

reihe. — степень, Grad, Potenz. — точка особлива, singuläre Stelle. — точка несущно особлива, ausserwesentlich singuläre Stelle. — точка сущно особлива, wesentlich singuläre Stelle. — тяглий, stetig, continuirlich. — функция, Function. — функция автоморфна, automorphe Function. — функция альґебраічна, algebraische Function. — функция аналїтична, analytische Function. — функция елїптична, elliptische Function. — функция рациональна, rationale Function. — функция трасцендентна, transcendente Function. — функция цїлковита, ganze Function. — частинковий, conform.

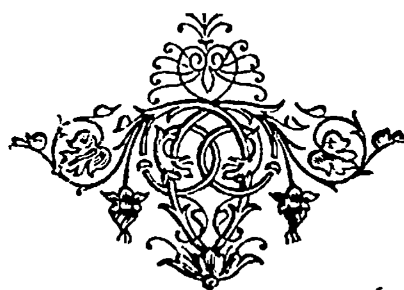

Фіг. I.

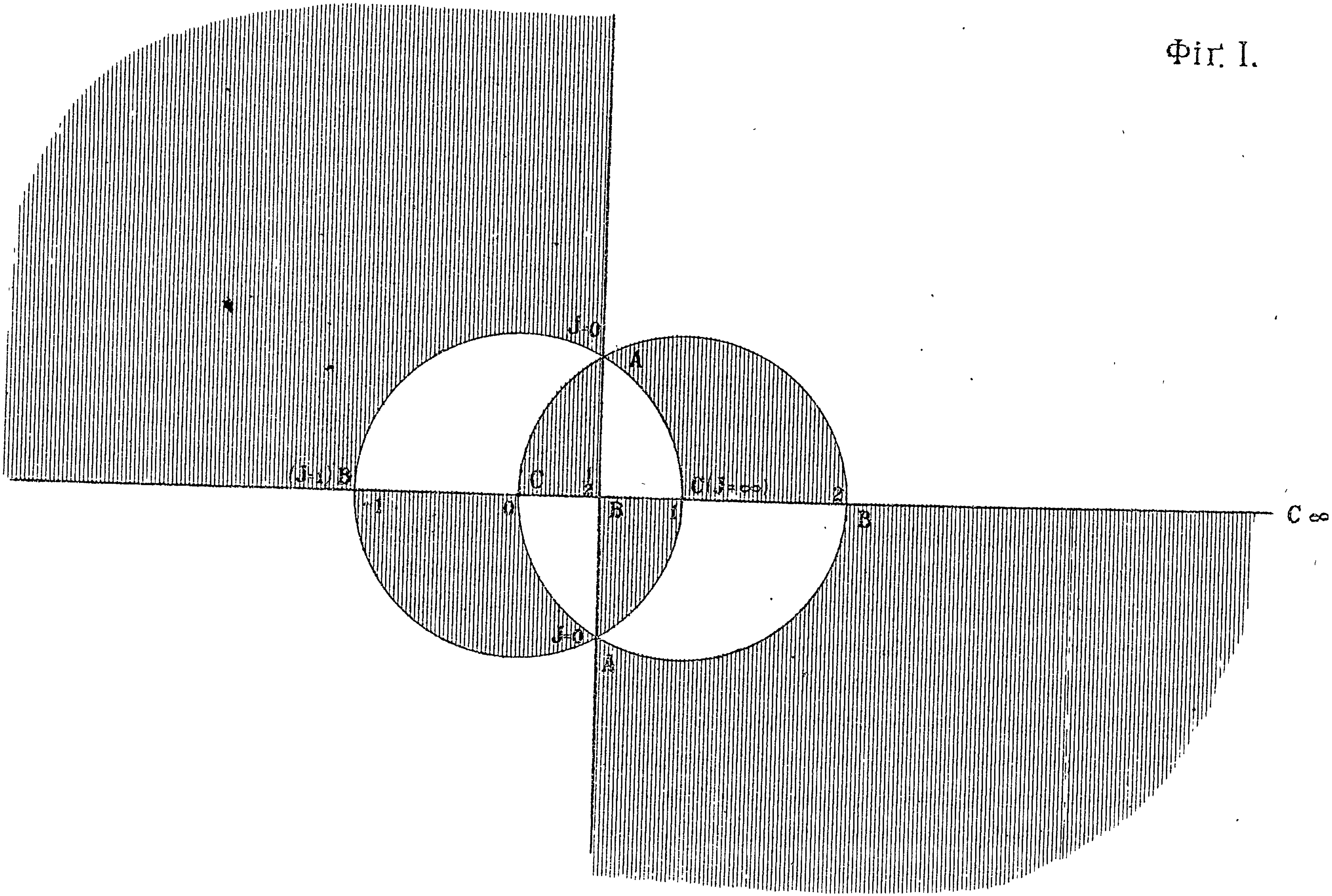

Fig. II.

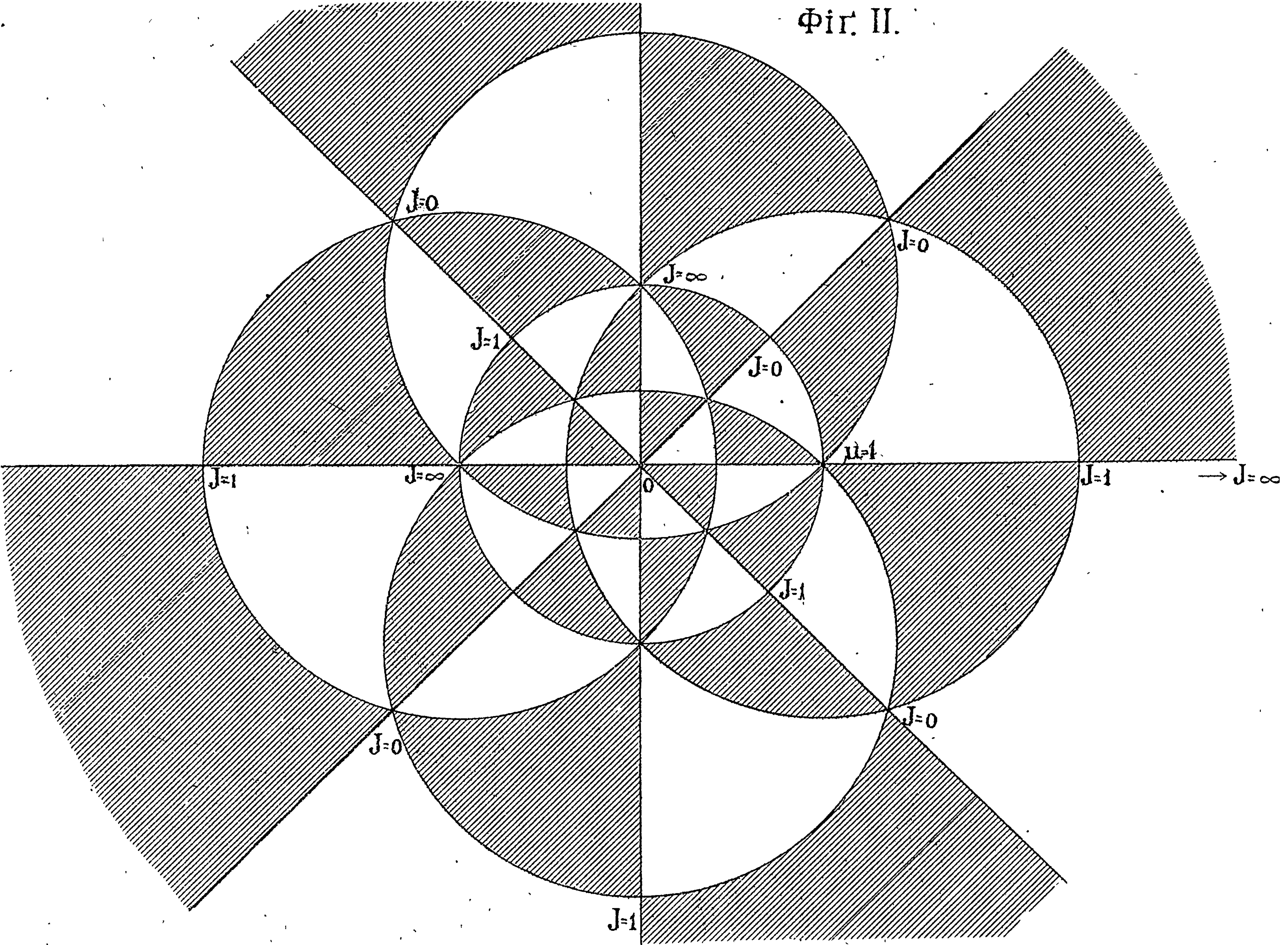

Miscellanea.

Дальші розкопки в с. Чехах.

Подавши відомости про розкопку в с. Чехах (Брідський пов.) дра Сид. Шараневича (Записки т. VI), розкопав я в сусїдстві тієї розкопки частину кладовища і уважаю потрібним подати про неї тимчасову звістку.

Як і в розкопках дра Шараневича, кістяки лежать не глубоко, 30—70 цм., головами ориєнтовані на південний схід; якоїсь підсипки чи підстілки не примітно. Декотрі скелети без ніяких річей (переважно в північній частинї розкопаного місця); при однім з сих останнїх знайдено зелїзну шпильку.

Иньші скелети мають при собі глиняне начиннє, звичайно, з правого боку голову, часом мініатюрне, одно в одно повставлене, примитивного виробу, без колеса, орнаментоване дюрочками і простими лїніями, і бронзові окраси (намисто й шпильки); при однім кістяку знайдено зелїзний ножик, але ся зелїзна находка, як і вище згадана, не безпечна від закиду, що могла попасти з верхнїх шарів грунту. В значнім числї в могильній землї приходять кремяні фраґменти, деякі безперечно штучного виробу.

Вище наведені обставини показують, що для докладного означеня культури погребених треба дальших розкопок того похоронного поля.

М. Грушевський.

До питання про початок почаївської друкарнї.

В трох остатнїх книжках „Київської Старини“ (кн. 7, 8, 9) уміщена ширша стаття д. Ю. Тиховського в справі часу повстання друкарнї Почаївського манастиря. Переглядаючи давнї друки, які на думку дослїдників мали вийти з Почаївської друкарнї, автор має довести, що друкарня Почаївська, навпереки утертій думцї, не істновала в 1597—

1720 роках. Розбераючи видання, які мав під рукою, і материяли, д. Тиховський нахиляєть ся до думки, що друкарня повстала в 1730-х роках; в дальших своїх студиях має він ознаємитись з архивом Лаври і здобути звідти все, що буде промовляти pro чи contra сих його виводів. Не знаходячи в поданих у його цитатах вказівок про перший привилей, виданий королем для фундовання друкарнї, та догадуючись з того, що може бракує єго й у архиві Лаври, уважаємо користним подати єго in extenso, як записано в акгову книгу Луцького ґроду з 1732 р., переховану в Київськім Центральнім Архиві. З нього бачимо, що привилей Августа II з 18 жовтня 1732 р. даєть ся як перший: за попереднї в нім нема мови, він констатує факт, що друкарню фундовано перед тим, але вона зовсім заковала до 1732 задля чвар і війн; охочим, звісно, зістаєть ся можливість толкувати до волї вираз „in antecessum“: до нього відносити те чи иньше непевне виданнє, та се все будуть лише більш чи меньш правдоподібні догадки. Фактичною, дїйсною датою початку друкарнї з'являєть ся дата поданого низше привилея.

Roku tysiąc siedmset trzydziestego wtorego miesiąca nowembris piętnastego dnia.

Na urzędzie grodz., w zamku j. k. mci Luck., przedemną, Franciszkiem Michalem Strojewskim, nam. podstar. Luck., y xięgami nin. grod. Luck., comparens pntr, W. jmc. Xdz Barlaam z Kamienia Wereszczaka, officyał gnlny kathedry Luck. ritus graeci uniti, ten przywilej od n. k. j. mci Augusta Wtorego na typografią, alias drukarnią, konwentowi Poczaiw ord. dwi Basilij magni benigne conferowanego, z podpisem ręki tegoż, przy pieczęci mnieyszey koronney, od acta psen. per oblatam podał, prosząc mnie, urzędu, o przyięcie onego y do akt wpisania; a tak ja, urzęd, annuendo affectationi j. mci podawaiącego, pomieniony przywiley przyimuiąc, czytałem de serie verborum tali:

August Wtory, z Bożey łaski krol polski, wielki xże litt., ruski, pruski, mazowiecki, zmudz., kijow., woll., podol., podlaski, inflan., smolen., siewier. y czernihow., a dziedziczny xże saski y elector — oznaymuiemy tym listem przywileiem naszym, komu by o tym wiedziec będzie należało, iż przełożono nam przez panow rady naszych, iako ruskie krainy, za szczęśliwego panowania naszego od incursyi tatarskich uwolnione, a osiadłosci się większe a większe rozszyrzaiące, koscioły rellij graeckiej, ale w iednosci z kosciołem rzymskim zostaiące, tak dawne reparuią, iako y nowe eryguią, dla ktorych wygody, ad officie (sic) dwina peragenda, dyalektem ruskim są potrzebne xięgi. Ktorych necessitati chcąc subwenire, wielebny teraznieyszy episkop łucki nie dawną w konwencie Poczajowskim, in antecessum erigowaną, ale propter

vicissitudines et hostilitates zaniedbaną, chcąc perfectionowac typographią, y supplikowali nam też rady y panowie, na ten czas przy boku naszym zostaiący, abysmy pomienioną typografią w konwencie Poczajowskim zakonu swiętego Bazylego wielkiego przywileiem naszym utwerdzili; iakożmy, laskawie do tey prozby skłoniwszy się, stwierdzamy y pozwalamy, aby wszelkie xięgi dialektem ruskim, polskim y łacinskim, byle nic nie mieli przeciwnego fidei catholicae, moribus honestis et juribus Reipublicae Polonae, w tymże conwencie drukowane byli y na swiat wydane y po wszystkich miastach (nullo dempto), miasteczkach y wsiach Panstwa naszego przedawane były; na co się, dla lepszey wiary, ręką naszą podpisawszy, pieczęc koronną przycisnąc rozkazalismy. — Dan w Warszawie dnia osmnastego miesiąca octobra roku Pańskiego tysiąc siedmset trzydiestego wtorego, panowania naszego trzydziestego szostego roku.

U tego przywileiu, przy pieczęci mnieyszey koronney, podpis rąk w te słowa: Augustus rex. Locus sigilli. Na drugi zas stronie pieczęci przypis temi słowy: Pozwolenie typografij albo drukarni w konwencie Poczaijowskim zakonu swiętego Bazylego unitom religii graeckiey. Xiądz Adam Stanislaw Grabowski, dziekan cathedry Chełminskiey j. kr. mci sekretarz.

Ktory że to przywiley per oblatam podany za podaniem y prozbą wyz (sic) Jego mosci podawaiącego a za moim urzędowym przyjęciem wszystek z początku aż do konca de verbo ad verbum, tak jako się w sobie pisany ma, do xiąg ninieyszych grodzkich łuckich iest ingrossowany.

Книга луцька гродська записова 1732 року, в Центральнім Архиві Університета св. Володимира N 2282 f. 127, akt. 45.

А. Щуровський.

Вірша про Барську конфедерацию.

Дуже врадувала мене звістка, яку я вичитав у попереднім томі Записок, а власне, що д. Макарушка збирає материяли для критичного виданя Шевченкових „Гайдамаків". Сказавши по правдї, ходилоб тут в першій лінії не о критичне виданє тексту Шевченкової поеми, бо сей не являє майже ніякої трудности, але о провірку поглядів Шевченка і єго пізнїйших критиків та коментаторів на сю поему. Пригадаю, що власне з поводу сеї поеми висказані були многі суперечні погляди і що до артистичного і що до історичного єї боку. Не вдаючись в виклад історії сих поглядів пригадаю далї, що в сьому спорі і я подав було свій голос і длятого вважав себе також в обовязку оглядати

ся за материялами, які б підпирали мої погляди. Материялів таких від того часу (1892 р.) опублїковано вже велику силу. Не мало вийшло й праць, що показують в такім або иньшім осьвітленю цїлу історию Колїївщини (важнїйші між ними — моноґрафії Антоновича про Гонту і Желїзняка, Шульгина Історня Колїївщини, Корзона уступ в книзї „Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta“ і єгож більше зїдливий ніж спокійно-безсторонній розбір Шульгінової книги в Kwartalniku historycznym). Вже сам апологетичний тон книги Шульгіна і пристрастно-ворожий тон статї Корзона показують, що питанє про історичне значінє Колїївщини 1768 р. доси ще далеко не стало мертвим історичним питанєм, що аргументи pro і contra добирають ся не з самого арсеналу історичних фактів і документів, але примішуєть ся до них отрута сучасних сімпатий і антіпатий, страхів, упереджень та бажань. На таке лихо найлїпшим лїком є, звісно, час, та до єго зменшеня чимало причинити ся може також громадженє нових, незвісних доси документів, які б розсьвічували як мога ширше і глубше те явище і як мога менше лишали місця для партійних, апріорних коментариїв та викладів.

Як звісно, Шевченко в своїй поемі вибух Колїівщини поставив у звязок з конфедерациєю Барською. Звязок той у поемі не дуже ясний, бо Шевченко видимо не мав ясного понятя про те, що таке була конфедерация Барська, чого вона хотїла і якими способами добивала ся до своєї мети. Одно конкретне понятє про неї давали єму народні перекази: конфедерати виступали ворожо против православних, мучили їх і обдирали, — і се понятє дало Шевченкови основу до кількох картин то держаних в родї бурлески (Конфедерати і т. д.), то траґічно-кровавих (Титар, захопленє Оксани). Сї місця поеми були причиною інтересної контроверсиї критиків. Ґвідо Батталїя, що загалом відносив ся до музи Шевченка з великою пошаною, тут закинув єму, що він несправедливо осудив конфедератів барських, які були правдивими героями і мали на метї тілько добро та оборону вітчини, поробивши з них простих розбійників (Gw. Battaglia, Taras Szewczenko. Życie i pisma jego, Lwów 1865, стор. 33). Закид сей був ясний, але оправданим можна б єго назвати тілько в такім разї, коли б справдї була певна річ, що конфедерати барські були такі герої і бездоганні лицарі, якими до недавна виставляли їх польські патріоти Замісць звернути увагу на сю слабу точку аргументациї польського критика, пок. проф. Огоновський в своїм розборі „Гайдамаків“ пішов посередньою дорогою, яка зовсїм уже не може нікого вдоволити. Згадавши про закид Батталїї, він так далї пише: „По мнїню Батталїї напад той підійняли мабуть поодинокі очайдуші, а не конфедерати. Ся догадка може бути й правдивою; побіч змаганя конфедератів могли окремо прості пройдисьвіти займати ся дїлом розби-

шацьким, але люд український не умів розличити конфедератів від розбійників; у него всякий ворог і напастник звав ся тоді конфедератом, а відтак Шевченко, хотячи умотивувати повстанє гайдамаків, придержував ся лише переказу простого люду та не бажав ближче познакомитись з правдою історичною“ (Ом. Огоновський, Гайдамаки, поема Шевченка. Правда 1879, стор. 172). Пок. професор пишучи се, мабуть не завважав, яке комічне вражінє мусять робити ті „герої та оборонцї вітчини“, яких простий люд, а всеж таки горожанин тої самої вітчини, не може відріжнити від розбійників. Не завважав і того, що коли б конфедерати були справдї бездоганними героями, то яким же би способом простий люд міг назвою конфедерата означувати всякого розбишаку? Ні, догадка Батталії, що напади якихсь посторонніх банд розбишацьких підсунено на карб конфедератів, не може бути вірною. Не дурно традиция народня бачила в конфедератах ворогів. Навіть поминувши те, що вони бажали зміцнити на Україні шляхетсько-польське панованє, що тодї хоча сильно захитане, та все ще легально істнувало, — треба пригадати, що конфедерация Барська по при метї полїтичній мала виразну, ярку закраску релїґійну, римо-католицьку, що в ній у останнє в історії польскої держави, та з фатальною силою виявилась уся нетолеранция, весь фанатізм релїґійний, довго вщеплюваний Єзуітами в серця польскої суспільности. Конфедерати не були прості розбійники — признаємо се радо; вони були milites Mariani, słudzy Maryi, мордували та знущали ся в імя Боже. Конфедерация Барська мала метою не тілько підняти силу захитаного польського пановання на Україні, але бажала підняти тут також престіж римського католицизму, ослабити або й зовсім знищити діссідентізм, себто в першій лінії православіє. Отсей був єі траґічний пункт. На сьому власне пунктї герої і оборонцї вітчини в очах православного люду українського нічим не ріжнили ся від простих розбійників.

Вірша польська, яку подаємо далї, позволяє нам піти ще крок далї. Вона позволяє нам догадуватись, що між православними 1768 р., перед вибухом Коліївщини, була розширена думка, що конфедерация завязала ся з тою метою, щоб вирізати всїх православних. І думка ся не була простою, дивовижною казкою якихсь злобних ворогів конфедерациї. Самі конфедерати, сфанатизовані такими своїми провідниками, як звісний „ksiądz Marek Karmelita“, мусїли похваляти ся нею, як се чинить католик в нашій вірші. Що така думка нераз шибалась по головах православних, особливо духовенства, в остатнїх часах Річи посполитої, на се маємо свідоцтва і в записках Бродовича і у Левінського (гл. Житє і Слово I). Істнованє такої поголоски на Україні дає нам дуже важний ключ до поясненя вибуху Коліївщини, до зрозуміня тої жорстокости, яку

показували колії супроти католиків. Історія польська вказує ще один факт аналоґічний — мазурську різню 1846 р.; і тут знову множество свідоцтв сходить ся власне в тім, що вибух хлопської контрреволюциї викликаний був загально розширеною звісткою, буцім то панни лагодять ся до повстаня, узброюють ся і збирають ся в купи з тою метою, щоби вирізати мужиків.

Вірша, яку тут подаємо як причинок до зрозуміня ідейної атмосфери Барської конфедерациї, находить ся в бібл. Оссолїнських, в ркп. 280 (рукописна всячина зібрана Оссолїнським по части в оріґіналах, по части в копіях). Писана вона на двох картках білого, грубого паперу; письмом з кінця XVIII віку. Скомпонована була ся вірша очевидно в самім 1768 р. перед вибухом Коліївщини. Автором єї був правдоподібно католик і участник конфедерациї, добре обзнайомлений з єї метою і способом думаня.

Dyskurs katolika podróżnego z nieznaiomym sobie Dyssydentem o konfederacyi na Podolu uczynioney. Roku 1768.

Dyssydent.

Witam Wć Pana do nas!

Katolik.

Sługa uniżony.

Dyssydent

Proszę siedzieć, bo widzę, żeś Wć Pan ztrudzony.

Katolik

Prawda, żem iuż uiechał dosyć mil nie mało.

Dyssydent

Czy się Wć Panu słyszeć co z nowin nie dało?
Chciey mi, proszę, powierzyć swoich wiadomości,
Bom rad takowych w domu mieć u siebie gości.

Katolik

Przez mą podróż o żadney nie słyszę nowinie
Prócz o związku Polaków wszczętym w Ukrainie.

Dyssydent

Ciekawą masz rzecz, mospanie, tylko wyiaw szczerze,
Czy nie wiesz, jakie mają tych związków przymierze?
Gdyż iakowyś trzymają w tym u siebie sekret.

Katolik

Podobno Dyssydentom śmierci piszą dekret.

Dyssydent

Coż? Że za niemi rzekać Dyssydenci winni?

Katolik

To, że się napierają czego nie powinni.
Długo Polacy w cichem dość byli milczeniu
Spodziewaiąc się folgi iakiey w udręczeniu,
Ciężkie dźwigali iarzmo okropney niewoli, —
Trudno też iuż nie sarknąć, kiedy serce boli.
Z Dyssydentów przyczyny pogwałcone prawa,
Święta wiara wydarta Polakom y sława.
Czas iuż przychodzi zemsty, czas ginąć przy wierze,
Czas łeb uciąć tey hydrze, niech góry nie bierze.

Dyssydent

Nie sroż się, Panie, ieźli twóy gniew iest bez siły!
Może to bydź, że dla nich będzie pokoy miły.
Już tu dobrze zaczęto wedle tego chodzić
By tak iak chcą nie mogli Dyssydentom szkodzić.

Katolik

Wszelka rada, zapewniam, bezskuteczna będzie;
Jest iuż każdy Dyssydent iak ryba na wędzie.
Chciało im się szkół, durkarń (sic), kościołów, szpitalów,
Użyli na to Posła wielkiego Moskalów.
A więc sztucznie Polacy na nich się sprzysięgli,
Chcąc im głów przyciąć, aby wyżey nie dosięgli.

Dyssydent

Ten iest zwyczay Polaków, że się bardzo srożą.
Niech że im choć z daleka batogiem pogrożą,

Prędko zamysły swoie w zgodę odmieniaią, —
Gdzie który (może) z kupy, szypko uciekaią.

Katolik

Nie będą na tych godach więcey Dyssydenci!
Przypłacą zuchwałości, zostaną kontenci:
Oni znoszą charakter w Toruniu z kamienia (?) —
Polacy nie zostawią ich w Polszcze plemienia.

Dyssydent

Bywa to, że gdzie siłą nie mogą dokazać,
Tam wielkość złota zmoże, byle go pokazać.
Zgwałcą się nayścigleńsze sprzysiężone śluby,
Iak zacznie błagać złoto y kosztowne szuby.

Katolik

Tak zakrwawione serca nie złoto złagodzi,
Lecz zemsta wykonana w żalach one chłodzi.
Bez szub się też obeydą Katolicy w lecie,
A tych, co ich pobrali, wytrzepią po grzbiecie.

Dyssydent

A gwarantka-ż co mówi? Co jey poseł rzecze?

Katolik

To, że iuż z rąk Polaków zdrowo nie uciecze.
Wszędzie na pograniczu kolą na szelwachu,
Wszelki ich nieprzyiaciel nabierze się strachu.

Dyssydent

Może się ieszcze fortel tak też uda drugi
Jak pierwszy, a tak drugi: wypłacić swe długi
Musieli sprzysiężeni w którey Syberyi
Pędzić życie z drugiemi w ścisłey mizeryi.

Katolik

Niech że zębów nie ostrzą! Wprzód tu odpowiedzą,
Za co Senatorowie dotąd ieszcze siedzą

W więzieniu? Mocny iest Bóg, mocne Jego chasło!
Przy tak dzielney obronie Dyssydenctwo zgasło.
Nie potrafią zapobiedz y czartowskie sztuki,
Są na ich utrzymanie gotowe musztuki.

Dyssydent

Nie było czynić związków, a tak powróceni
Byli by Senatorzy z ócz waszych straceni.
Przytrzymało ich polskie bo zaczęte dzieło:
Co miało pomoc onym, bardziey zaszkodziło.

Katolik

Nie rozumiey, aby przez to co im zaszkodzilo!
Po nich mieczem y ogniem iść się oświadczyli.
Sprawiedliwy żal maią, który ich natęża,
Więc przy krzyżu Chrystusa dobędą oręża.
Jezus, Marya, Józef — czyż nie hasło śliczne?
Azas nie pierzchną pułki na to Imię liczne
Nieprzyiacioł oyczyzny, wolności y wiary?
Wszak skruszonego serca przyimie Bóg offiary.

Dyssydent

Nie są tak Dyssydenci Polszcze winni wiele,
By traktowani byli iak nieprzyiaciele.

Katolik

Co mówisz? Nie są winni? Niech się tylko godzi
Wspomniey, co seym warszawski ustawą dowodzi.
Mówi, że póki w ludziach było rozumienie
Jednostayne o wierze, póty dobre mienie
Było, póty na prawo y wstyd przyrodzony
Były względy, kray szczęściem, sławą ozdobiony
Był od Boga. Skoro zaś boiaźni ku Bogu
Zapomnieli Polacy, trwaiąc w tym nałogu,
Różność wiar przypuściwszy, — aż y wnętrzne prawa
Stepiały, rządów zaszczyt zniknął, wstyd y sława,
Wydarto posłuszeństwo, zaczym my w nieprawie
Oraz Rzeczpospolita zostaie w niesławie.
W iakim iest zamieszaniu y odmęcie zawsze,
Gdyż milczy, gdy trza siły pokazać nayżwawsze,

A czasem się na dobrą nie moc zdobyć radę,
Lub uradzoną często odbieramy w zdradę.
Bo bez pochyby Boga gniewem sprawiedliwym
Dzieie się, że tym sektom szerzyć się złośliwym
Dopuszczamy. Zważayże, czy niemasz przyczyny,
By zaczęte w związku skutki wzięły swoie czyny.

Dyssydent

Bywa to, że z czasami wraz ustaią żale;
Wszak y morze burzliwe swe uśmierza fale.

Katolik

Inne morzu naznacza przepisy natura,
Z innym zamysłem świeża wszczęta awantura.
Dyssydenci dyety by zażyli, trzeba;
Już się też dosyć w Polszcze nasycili chleba.
Inną z nimi trza zażyć iuż odtąd robotę!
Nie będą więcey iadać mięsa w post, w sobotę.
Już dosyć wzgorszenia dla nich między nasze pany!
Czas iuż leczyć zadane duchowieństwu rany.
Chce im się rozkazować, niech że idą z Polski, —
Na to związek ugadza Polaków podolski.

Dyssydent

Gdyby tak wzięła skutek ta Wć Pana mowa,
Pewnie była by dla nich iuż zguba gotowa.
Boiaźń by Dyssydentów zbyt mięszała serce...
Już w oczach widzę swoich okrutne morderce.

Katolik

I owszem, nie trwożyć się, lecz weselić maią,
Że szczęścia tak wielkiego godnymi się staią.
Katolicy albowiem dosyć swoich liczą
Świętych y Męczenników, Lutrom tego życzą,
By oni choć z iednego mieli męczęnnika.
A źleż to iest mieć w niebie swego poślednika? (sic)

Dyssydent

To iest żart! Lecz wróćmy się do swey mowy dawny!

Katolik

Nie żart, bo bez świętego nie masz wiary prawney.

Dyssydent

A gdy pretensyi swoich Dyssydent zaniecha?
Więc daremna Polaków z tych związków pociecha.

Katolik

Już nie rychlo w sam ten czas przyprawiać zapory,
Kiedy iuż złodziey woły wykradnie z obory.
Nie lada plastrem ranę smertelną zagoi
Tak obród (sic) Dyssydentów złości nie zagoi (sic).
Więcey bym ia rzekł! Na to pomnę, żem w Warszawie.
Wolę zamilczeć, niźli szwankować na sławie.

Dyssydent

Ja żem stronę przeciwną trzymał, wybacz panie!
Czyniłem to dla tego, bym wyczerpał zdanie
Naszych Polaków. Jednak niech to nic nie drażni
Łaskawey zawsze przy mnie Wć Pana przyiaźni.

Katolik

I ia wzaiem Wć Pana za dyskurs przydługi
Przepraszam, oddaiąc się na iego zasługi.

Др. Іван Франко.

Причинок до питання про час появи „Історії Руссов".

При нагоді рецензиї на брошуру Л. Майкова „Къ вопросу объ Исторіи Руссовъ" розповів проф. М. Грушевский в IV-ім томі Записок наук. товариства ім. Шевченка [стор. 188—190] про здогади Ол. Лазаревского і В. Горленка, що відкрита коло 1828-ого року „Історія Руссов", приписувана якийсь час архиепископови Георгію Кониському, вийшла з патріотичного українського роду Полетик.

Як відомо — Ол. Лазаревский висказав [1891 року] здогад, що „Історію Руссов" написав Григорий Полетика [род. 1725 ум. 1784] а може доповнив її син єго Василь Полетика [род. 1765 ум. 1845]; — знов же В. Горленко висказав [1893 року] гадку, що цілу „Історію Руссов" написав Василь Полетика. Від часу, як проф. Грушевский надрукував згадану рецензию в IV томі Записок, зайшло хіба те нове в сім спірнім питаню, що Ол. Лазаревский здогад свій з року 1891-ого про авторство Григория Полетики і час появи „Історії Руссов" ставить

уже певнійше — коло 1770 року [„Прежніе изыскатели малорусской старины“ в „Київск. Старині“, 1894, XII, стор. 350] — хоч доси ще нового доказового матеріялу не оголосив.

Яким там способом і рішить ся цікава та справа, ми знайшли нагоду подати малий причинок що-до часу появи „Історії Руссов“. В. Горленко в статї „Изъ исторіи южно-русскаго общества начала XIX вѣка“ [Кіевская Старина з р. 1893, том XL], викомбіновуючи час появи „Історії Руссов“, пише в двох місцях згаданої статї: на стор. 61-ій: „...появилась она [„Історія Руссов“] в обращеніи между 22 и 29 годомъ, *около 1825 года, и къ тому же времени,* какъ мы думаемъ, *только и была окончена авторомъ*“ — а на стор. 72-ій: „...*кончена,* надо думать, *въ половинѣ двадцатыхъ годовъ...*“

Бібліотека товариства „Просьвіта“ у Львові має одну рукопись „Історії Руссов“ — до речи кажучи, з текстом [після напробного порівнаня] дуже маленько відмінним від надрукованої Бодянским. Як сьвідчать замітки на заголовнім листї, у низу під заголовком, рукопись сю подарував 1872 р. Украінець Яків Пугач пок. Володимирови Ганкевичеви [„на споминок“], В. Ганкевич дав її пок. писателеви Омелянови Партицкому, той знов дав її молодому історикови пок. Корнилови Заклиньскому, а брат Корнила Роман Заклиньский передав її 1890 р. до бібліотеки „Просьвіти“. Отже ся рукопись [in folio, на синьому папері з водним знаком: 1817][1]) має заголовок: „Исторія малороссійская. Сочиненная Г. Архіепископомъ Бѣлорускимъ Георгіемъ Конискимъ въ „.......“ Годѣ: *переписана 181*: *Году.*“ Ся дата переписаня „Історії“ усуває здогад В. Горленка, що мов-то „Історія“ була закінчена Василем Полетикою в половині 1820-их років. Як бачимо, була она скінчена уже перед 1819-им роком.

Ів. Белей.

[1]) При сїй нагоді до речи буде сказати, що аналоґічну звістку подав нам д. О. Кониський: р. 1853 у дідича Іскри бачив він в Золотоношському повітї копію Історії Русів з водним знаком 1809 р. *Ред.*

Наукова хроніка.

Огляд часописей за р. 1894.

[Д а л ї].

За Київскою Стариною з наукових періодичних видань України російської визначаєть ся що до богацтва і вартости наукового матеріялу до України-Руси орґан київського унїверситету — **Университетскія Извѣстія**, що виходять солїдними томами що місяця і переважно складають ся з розправ своїх професорів і студентів; і сей рік було між ними немало таких, що посередно чи безпосередно належали до України; такі розправи дд. Марковського про Антонія Радивиловського, Максимейка про джерела карного права Литовського Статуту, Малиновського про переступ в Литовськім Статутї, Голубовського — істория Смоленської землї. Але сї всї ширші працї повиходили окремо і оцїнені або будуть оцїнені де інде. Відділ критичний на сей раз не дав нїчого для нас цїкавого, а в відділї офіцияльнім подано рецензиї Владимирова про працї Карського (коротко) і В. Антоновича про працї Линниченка (про орґанїзацию станів громадських в Галичинї) і Грушевського (про Барське староство).

Записки Императорскаго Харьковскаго Университета виходять що три місяцї і мають побіч відділів розправ, бібліоґрафії і додатків ще відділ лїтописї унїверситета. В сїй останнїй друкувалась історня сього унїверситету, зложена проф. Багалїєм, що тягнеть ся і в р. 1895, а частиною вийшла осібно; вона становила найцїкавійший материял Записок що до України, взагалї бідних працями що до сього. Окрім сїеї розправи (дивись про неї в відділї бібліоґрафічнім т. VI) подав в сїм же відділї проф. Сумцов дві глави з своїх „Материялів до історії Харківського унїверситета“ (про проф. Рославського-Петровського) і проєкт вищих жіночих курсів в Харькові, що зложений був харківскими про-

фесорами, але не прийшов до виконання. В відділї розправ — таблицї метереольоґічні стациї Харьківського унїверситета, подані проф. Пильчиковим. В відділї бібліоґрафії специяльно для української науки можуть мати певний інтерес рецензиї на книжки — Яковлева про Ізмарагд, Мочульського про „Народню біблїю“, Шахматова про фонетику мови великоруської, а також справозданнє з діспуту проф. Мочульского. —

Третій український унїверситет — Одеський не має свого періодичного видавництва, а видає від часу до часу великі томи „**Записок**“, в них за р. 1894 видрукована була розправа Мочульського про життє св. Сави, що обговорена в бібліоґрафічнім відділї; решта до України не належить.

*

Місячник **Труды Кіевской Духовной Академіи**, в книжках 5 12*) подав такі розправи до України:

Окружное посланіе холмскаго греко-уніатскаго епископа Филиппа Шумборскаго отъ 6 февраля 1841 года. А. Будиловича. 1840 р. визвано до Петербурга еп. Шумборського і він пробув там майже рік. До сего часу не розвязано питаня, чого їздив до Петербурга еп. Шумборський. Прот. А. Будилович подає „Окружное посланіе“, з якого більш меньш можна довідатись про головну мету его подорожі. В „посланії“ еп. Ш. сповіщає свою паству, що его закликано до Петербургу для обмірковання тієї ріжницї, яка єсть між обрядами унїятської та православної церков; докоряючи там членам своєї пастви, які з приводу его подорожі поквапились залишити свою віру, він умовляє всїх держатись свого обряду, запевняючи, що уряд російський не має думки примушувати кого-б не було до зміни віри; епископ згожував ся лише переглянути такі відміни в обрядї греко-унитському, які не перечать вірности папському престолу.

Матеріялы для біографіи кіевскаго митрополита Арсенія Могилянскаго (22 окт. 1757 † 8 іюня 1770 г.) прот. П. Орловського. По короткому життєпису м. Арсенія автор подає дуже цїнні документи що-до характеристики его дїяльности, яко митрополита. Автор зазначає такі пункти, до яких належать ті документи, що подає він: 1) пеклованнє про земельні маєтности манастирів та церков, які належали до колишнього Слуцького князївства; 2) запомога Г. Кониському, еп. білоруському; 3) заведеннє т. з. „кошелькового збора“ для запомоги закордонним церквам та манастирям; 4) опись сих манастирів, їх фундушів та засобів, а також і самого духовенства; 5) подїл між ки-

*) Огляд чч. 1—4 подано в IV кн. „Записок“.

ївськими та заднїпрянськими манастирями податка для утримання консистора та митрополичої канцелярнї; 6) пеклованнє про добробит київської академії; 7) пеклованнє про Київо-софійський катедральний манастирь; 8) заведеннє осібних проповідників у Київі; 9) утвореннє „проэкта о правахъ и преимуществахъ малороссійскихъ монастирей и малороссійскаго духовенства“.

„Мученіе св. великомученицы Варвары и повѣсть о преславныхъ чудесахъ ея“ Өеодосія Сафоновича, Н. П. Д. Н. П. знайшов згаданий рукопис між рукописами бібліотеки Київо-Михайлівського манастиря і, засновуючись на певних датах, вважає автором єго українського письменника XVII в. Өеодосія Сафоновича. Новознайдений рукопис не має науково-лїтературного значїння; але за те він дає цінний материял для характеристики релїґійно-морального побуту на Українї XVII в. Мова рукопису — тогочасна лїтературна українська; але списав єго великорос, що, видно, погано знав українську мову, через те єсть багато помилок; д. Н. П. попробовав виправити ті помилки і самий виправлений рукопис надрукував славянським друком (12 сторін).

Странствующій украинскій философъ Григорій Саввичъ Сковорода, свящ. Н. Стеллецкого. Ся стаття містить в собі доволї широкий життєпис Сковороди, погляд на його філософію, значіннє Сковороди, яко історичного дїяча свого часу. Взагалї статя, оброблена пильно, є лише компіляциєю і має значіннє лиш яко така; вона не містить жадних нових данних, або нових думок. Сю ж статтю автор, добре скоротивши, надрукував і в „Кіевскихъ Епарх. Вѣдомостяхъ“ N. 20.

Стаття: Изъ исторіи церковно-приходскихъ школъ въ Кіевской епархіи Г. О. Булашева буде обговорена в відділї бібліоґрафічнім.

В показаних числах „Трудовъ Академії“ друковано ще рецензиї на працї, які укінчені академики писали для диплому „кандидата богословія“. Єсть між ними рецензиї на такі працї до України:

Кіево-Печерскій архимандритъ Захарія Копыстенскій, Г. Корсуновського.

Святый Димитрій, м. ростовскій, какъ проповѣдникъ, І. Понятовського.

Обличеніе раціоналистическихъ заблужденій въ произведеніяхъ южно-русскихъ писателей конца XVI и первой половины XVII в., Н. Александрова.

Просвѣщеніе и литература въ Россіи в XIV в., І. Барнатного.

Іоанникій Галятовскій и его „Ключъ разумѣнія“, І. Бичковського.

Учительное Евангеліе Кирилла Транквилліона Ставровецкаго, іеромономаха Іони (Вуколова).

Кіевскій великій князь Мстиславъ Владиміровичъ и дѣла его благотворительности, М. Григоренка.

Значеніе кіевскихъ митрополитовъ, какъ охранителей и защитниковъ православія въ западно-русскихъ областяхъ съ конца XVII до конца XVIII в., Ф. Малєванського

Кіевскій женскій Вознесенскій (Фроловскій) монастирь, М. Малиженовського.

Супрасльскій монастырь и его значеніе въ западно-русской церкви, В. Недєльського.

Святые угодники Божіи юго-западной и сѣверо-западной Руси, свящ. І. Немоловського.

Религіозный бытъ запорожскаго козачества, П. Петрушевського.

О. Л. і *С. Л.*

Заєдно подаємо тут же перегляд історичного материялу до України в періодичних виданнях епархій українських [**Епархіяльныя Вѣдомости**]:

Кіевскія Епархіяльныя Вѣдомости,*) 1894 р. чч. 10—23.

Церковная лѣтопись с. Рубаного Моста, 5 округа благочинія Уманскаго уѣзда — вияснює назву згаданого села і описує єго церкву, школу, причт, релїґійне, моральне та матеріяльне становище парафіян. Написав свящ. О. Козловський.

Изъ воспоминаній о митр. Евгеніѣ. Протоієрей П. Марковський подає свої спогади про м. Євгенїя з 1835 р., як той поучав на останнему іспиті укінчених семинаристів.

Исключеніе ихъ титула митрополитовъ кіевскихъ словъ „митрополитъ всея Малыя Россіи“ П. Орловського. До 1767 р. митрополити київські титуловали ся митрополитами „київскими, галицкими і всея Малия Россіи“, а з сего року останний титул виключено. Сталось се таким чином. 1761 р. за царя Петра III послано було на Україну двох євреїв вихрестів — Антона та Константина Крижановських; перший став, мимо всїх прав і звичаїв українських, полковником у Гадячі, а другий — протопопом роменським. Новий полковник та протопоп, розбогатївши скоро, надумали послати своїх синів за кордон для осьвіти; доглядати за їх мав протопоп і просивсь у київського митр. Арсенїя Могилянського за кордон на два роки. Митрополит дозволив лишень на 8 місяцїв. Тодї гадяцький полковник звернув ся просто

*) Огляд чч. 1—10 подано у IV т. „Записок“.

до Синоду. Синод 29 квітня 1767 р. видав такий „указ“ до митр. Арсенія; згожуючись, що подорож за кордон могла буть дуже користна як для самого протопопа, так і для дітей, що їхали з ним, Синод завважав одначе, що протопоп не міг брати на себе таких обовязків, а митрополит жадним чином не міг пускать єго за кордон „яко изъ иностранныхъ и новокрещенъ сущаго“. Через се прот. Константин Крижановський небавом мусїв повернутись до своєї парафії. А митрополиту, з приводу єго указа про Крижановського завважалось ще, щоб він більш не писав ся митрополитою „всея Малыя Россіи“, як у тому указї, бо „Малороссію“, окрім Київської, складають ще дві иньші епархії, незалежні від київського митрополити. М. Арсеній не згодив ся з сим і порішив боронити свій попередний титул. 6 мая 1767 року послав він до Синоду рапорт, у якому, здаючись на царські, патриарші та синодальні грамоти, просив Синод, щоб єму дозволено було, як і перше, титуловатись митрополитом київським, галицьким „и всея малыя Россіи“. Синод не згодив ся, засновуючись знов на тому, що в „Малоросиї“ єсть ще дві самостійних єпархиї — Чернигівська та Переяславська. Але м. Арсеній на тому не став. Коли одержав він 1 вересня тогож 1767 р. указ „о составленіи проэкта о дарованіи Малороссійскому духовенству разнаго рода выгодностей“, то, встоюючи в 36 та 37 точках сего проєкту за те, щоб повернуто було українському духовенству всї права та привилеґії, які воно мало з часів Володимира та єго заступників, за князїв литовських, королїв польских та за Богдана Хмельницького, М. Арсеній завважав в 38 та 39 точках, що епархиї Чернигівська та Переяславська завше попереду належали до Київської митрополії та й тепер не цурають ся духового звязку з нею. Сей проєкт одіслано „на аппробацію Св. Синода“, а після сїєї апробациї єго мала розглядати „Московская коммисія о сочиненіи новаго уложенія“. Але комісию ту через тогочасні обставини перервано, й усї змагання м. Арсенія на тому й скінчились.

Краткій очеркъ исторіи церковно-приходскихъ школъ въ Кіевской епархіи — про нього в бібліоґрафії буде мова.

Письмо кіевскаго митр. Рафаила къ молдавскому митрополиту. Прот. П. Орловський подає лист митр. київського Рафаїла до волоського митрополита з приводу запитання єго про великоруських роскольників пилиповцїв („пилипонів“), що осїлись у Волощинї. Лист можна відносити до 1745 р., але імя молдованського митрополита напевне невідоме.

Матеріялы по исторіи кіевской епархіи. Надруковано „реґістер“ церков, що повернуто з унії до православія в окрузї уманськім колишньої переяславської епархиї. Всїх церков 78. „Реґістер“ належить до 1768 р.

Волынскія Епархіяльныя Вѣдомости.

Социніанское движеніе на Волыни въ XVI—XVII в. О. Фотинського — дає огляд історнї социніянства, на Волинї переважно.

Изъ прошлаго Волыни, Участіе Волынскаго духовенства въ судьбахъ 12 года. А. Х. Автор дає картину великої панїки та непорядку на Волинї під час наполеонської вїйни. Тогочасні — ґубернатор волинський Комбурлей та владика Данило виявили багато енерґічної, але дуже неконсеквентної та формалїстичної дїяльности, що приводило часто до сумних і навіть курьозних наслїдків.

Историко-статистическое описаніе церквей и приходовъ волынской епархіи. Під таким заголовком містить ся цїкавий історично-статистичний опись волинських парафій. Але ся праця виходить окремими випусками, а через те не будемо тепер застановлятись на їй.

Краткое описаніе памятниковъ древности, поступившихъ въ Волынское епархіальное древнехранилище. На Волинї засновано церковний музей, у якій і зберають ся всї памятки місцевої старовини. Згадана замітка коротенько описує усї ті речи, що дають ся до музею.

Подольскія Епархіяльныя Вѣдомости.*)

О митрополитѣ Литовскомъ Іосифѣ Симашко и возсоединеніи уніятовъ въ 1839 г. Н. Я.

Кіевскій митрополитъ Іовъ Борецкій П. Викула.

Згадані статтї — життєписи Симашка та Борецького; статтї полемично-тенденцийні, але дають доволї фактичного матеріялу, особливо що-до І. Борецького, про якого немає ще повної, систематичної біоґрафії.

„Прощи“ или „подзѣнькованя“ Свящ. І. С.

На Подїллю єсть звичай говорить на похоронах т. з. „прощі“ або „подзїнькованя“ перед тим, як спускати труну з небіщиком у яму. Се єсть особий вид проповіди, що дуже поважаєть ся народом. Згадана замітка подає зразок такої проповіди.

Черниговскія Епархіяльныя Извѣстія.

Михаилъ (Десницкій), митрополитъ С.-Петербургскій и новгородскій, бывшій архіепископъ Черниговскій.

Характеризуєть ся дїяльність м. Михаїла Д. для чернигівської епархиї.

---

*) Початок див. в IV кн. Записок.

Полтавскія Епархіяльныя Вѣдомости.

Двадцятипятилѣтіе Полтавскаго Епархіяльного женскаго училища.

Стаття містить матеріяли для історниї жіночої духовної школи в Полтаві.

Екатеринославскія Епархіяльныя Вѣдомости.

Нѣмецкіе миссіонеры необаптизма (Neo-Babtismus) извѣстнаго подъ именемъ штунды на югѣ Россіи, А. Дородницына.

Къ вопросу о мѣрахъ противодѣйствія сектанскому движенію А. В.

Нѣсколько словъ о крестьянахъ — Герасимѣ Гончаренко и Назаріи Петренко, какъ представителяхъ шалопутовъ въ Павлоградскомъ уѣздѣ, А. Курилова.

В сих статтях штунда вважаєть ся результатомъ релїґійного впливу різних сект протестантських; яко заходи боротьби з нею, пропонують ся заснованнє брацтв та заслання.

Холмско-Варшавскій Епархіяльный Вѣстникъ.

Игуменъ Гавріилъ, послѣдній капелланъ при русскомъ посольствѣ въ Варшавѣ, прот. П. Орловського. Життєпис іг. Гавриїла написана на підставі архивних документів Київської духовної консисториї; начерк характеризує польско-російські відносини кінця минулого віку.

Къ исторіи Яблочинскаго Свято-Онуфріевскаго монастиря, прот. П. Орловського. Прот. П. Орловський подає із архиву Київської духовної консисториї „Вѣдомость Свято-Онуфріевскаго Яблоченскаго въ польской области состоящаго благочестиваго монастиря, гдѣ и въ коемъ мѣстѣ состоитъ, и сколько въ немъ братіи нынѣ находится, и на чемъ содержаніе свое имѣетъ". Відомість ся, писана 1776 р. ігуменом манастиря ієромонахом Кассияном Аравським, обмальовує убогий економичний стан манастиря за той час.

Къ исторіи церкви села Модрыни. Свящ. П. Ѳомина.

Книжная надпись о с. Наброзѣ, Томашовскаго уѣзда 1650 года, єгож.

Древняя церковь Потокская и ея настоятели, єгож.

Книжная надпись о Хоенецкой церкви, єгож.

Къ исторіи Жемчинскаго прихода, влодавскаго уѣзда, XVIII в., єгож.

Къ историї православної старины Бозской церкви, Холмскаго уѣзда, єгож.

У всїх тих замітках свящ. П. Өомин, на підставі ріжних надписів на церковних богослужебних книжках, подає історичні відомости про згадані парафії.

Столѣтіе возсоединенія уніятовъ юго-западнаго края Россіи. В сїй маленькій замітцї автор споминає про діяльність Віктора Садковського, архиєп. мінського, ізяславського та брацлавського († 1803 р.) в справі прилучення уніятів до православія після указу Катерини II з 1794 р. 22 квітня. В текстї автор містить скілька виїмок з листів Віктора та з указів, що до сїєї справи.

Переходячи до периодичних видань російських, видаваних за етноґрафічними границями України, почнемо з часописей загального змісту, лїтературно-наукових. Мова про їх буде одначе коротка. В петербурськім „**Вѣстнику Европы**“ друковали ся протягом того року статї А. Пипина про лїтературу російську до XVIII в. — про них мова буде осібно. Цїкава розправа д. Мілюкова про головні напрями в розвою російської історіоґрафії, що дає немало цїкавого також до української історіоґрафії, друкована в р. 1893—4 в часописї „**Русская Мысль**“, тягнеть ся далї ще. Про замітку д. Ефименкової за Сковороду (**Книжки Недѣли**), розправу д. Мякотина про селяньство в Гетьманщинї XVIII в., друковану в часописи „**Русское Богатство**“, і статтї д. Філевича про польско-руські відносини, д. Павлова про митрополїю галицьку, П. Кулїша про українських панів і козаків перед Хмельничиною що друковало **Русское Обозрѣніе**, мова була або буде де інде.

В часописї **Русскій Вѣстникъ** (кн. III) знаходимо статтю Н. О-ва, О рукописяхъ графа А. С. Уварова, написану з поводу нововиданої описї сих рукописей арх. Леонида. Як відомо, колєкция рукописей ґрафа Уварова (перехована в єго маєтности Порічї) є надзвичайно цїнною скарбницею давнїх памятників славянської та руської лїтератури і що до свого обсягу і значіння займає місце зараз по коллєкциях імператорської публичної бібліотеки в Петербурзї та Московського Публичного-Румянцевського музею (складаєть ся з 2250 рукописей). Частина сих рукописей була вже описана д. Строєвим, потім над описю порічської колєкциї працювали акад. М. Сухомлїнов та сам граф Олексій Уваров. Нову опись усїх рукописей Уварова уклав арх. Леонид. (Систематическое описаніе славяно-россійских рукописей графа А. С. Уварова, 4 томи). Д. О-в робить закид її що до систематизациї: в Описанію рукописи подїлени на основі змісту свого на 18 виділів: рукописи святого Письма; рукописи історичні; жития, збірники і т. д. Д. О-в доводить прикладами, що укладчикові приходить ся розділяти твори одного автора в ріжних рубриках, а часом ту-ж саму працю містить

в скількох рубриках... Але признає, що укладчик досить поправляє свою помилку, додаючи до кожного тому своєї праці альфавітний покажчик.

Окрім загальних відомостей про колекцию рукописів Уварова, д. О-в зупиняєть ся на окремих, більш видатнїйших, рукописях колекциї й подає про них коротенькі відомости, а разом з тим поправляє де-які помилки та непевні гипотези арх. Леонида.

О. Л. і С. Л.

Тут випадає ще кілька слів сказати за нещасливу пробу видавати часопись, присьвячену специяльно Галичинї, розуміємо **Галицко-русскій вѣстникъ**, ежемѣсячный историко-литературный и политическій журналъ, що почав виходити в 2-ій полов. року і скінчив ся на двох невеличких випусках (Nr. 1 — серпень, Nr. 2 — вересень, жовтень). Щоб зрозуміти напрям сього видавництва, спинимо ся на статтї найбільш авторитетного з співробітників єго д. Будиловича (колишнього ректора Варшавського унїверситета, тепер ректора унїверситета в Дерптї): О необходимости укрѣпленія духовныхъ связей Россіи съ Червонной Русью (Nr. 1).

Головна думка, на якій засновуєть ся і з якої виходить проф. Будилович, єсть факт „племенної єдности 80-мілїонного Русскаго народу“. „Факт сей, — каже далїй проф. Будилович, — доволї стверджаєть ся спільністью фізичного тіпу різних частин сего великого племени, і живих єго говорів, і духових стремлїнь, що засновують ся на єдності походження та історичної долї „Русскаго“ народу на протягу більш тисячиліття культурного життя єго. Лишень такі етнологи, як пан Духинський та ще не вимерлі учнї єго в Галичинї та Польщі, можуть відкидати або обмежовувати сей загально-відомий факт.... Тверженє-ж деяких філологів, напр. Максимовича та учнів єго в Росиї, а Миклошіча в Австриї, про діалектичний дуалїзм Руси Великої та Малої або північно-східної та південно-західної, засновуєть ся на факті присутности в наші часи двох „русскихъ нарѣчій“, взаємні відносини яких всеж не переходять того ступня ріжниції, що помічаєть ся напр., між верхнелужицьким та низшелужицьким нарічіями серболужицького языка“. Але видно, сам почувши трудности цїлковитої ідентификациї України з Великоросиєю, проф. Будилович зараз доходить до такого начебто компромісу. „Але коли-б ми, не вважаючи на все се, — каже він, — держались теориї, що віджила вік, про дуалїзм двох Русей: Великої та Малої, Московської та Польсько-литовської, то і в такім разї ми не могли-б розлучити Русь закордонну підкарпатську або Червону від Руси Малої, вважаючи на приналежність їх здавна до одного діалектичного та побу-

тового типу та також на тисячелїтню спільність їх релїґійних та економічних відносин.... Але, чи будемо ми вважати Русь Велику та Малу, включаючи в останню Червонорусів, одним могутним фізико-псіхічним орґанизмом, чи пристанемо до більш партійного погляду про розбитість сього орґанизму, — приналежність Руси закордонної, себ-то Галицької, Буковинської та Угорської, до того племенного осередка, що мусить бути у Росиї, а то у Москві — у першому разї, а в Київі — в другому, повинна вважатись за історично-етнолоґічну аксиому, що не підпадає жадному запреченню та по своїй очевидности не вимагає жадних нових доказів. Але, коли так, то повстає питаннє: чи відповідають сегочасні взаємні відносини між „Русскими" в Росиї та „Русскими" в Австро-Уграх тим відносинам, що неминуче повстають з ідеї про орґаничну єдність всїх галузей русского племени чи — для сепаратистів — принайменїй, всїх галузей племени малорускового?"

Після сих слів можна-б подумати, що поставивши, хоч і так туманно та неоможованно се велике питаннє, проф. Будилович пожалкує, що сегочасні законодатні та адмінїстративні умови в Росиї не дають можливости злучить Українї российській та австрийській свої культурні сили для розвитку на национальному ґрунтї свого духового богацтва, щоб збогатити тим скарбницю здобутків і всеславянської культури; але д. Будилович зостаєть ся при висловлених ранїйше думках своїх і робить далї той самий нївеляцийний вивод. Щиро пожалковавши з того, що істнують перешкоди Українї австрийській злитись цїлком з Росиєю, показавши між тими умовами між иньшим і „навязуваннє силоміць Галичанам польсько-німецьким правительством фонетичної правописи, аби одірвати русску школу від русскої церкви, взагалї від лїтературних традиций червонорусьκаго народа та єго вікових духових звязків з Київом, Вильною та Москвою" — д. Будилович дає такий ідеал звязків тих: „В новий період нашої історії, каже він, з часів конечного полїтичного та релїґійного злучення всїєї Руси західньої (окрім підкарпатської) із східньою та запровадження в обох спільного Ломоносївського язика у всїх сферах науки та в висших сферах поезиї, в висшій та середнїй школї, в адмінїстрациї та судї, — племенна та культурна єдність обох частин русскаго народу стає нестеменним фактом єго сьвідомости та життя єго. Факт сей, затверженний і спогадами про спільні подїї русскаго народу в давні та нові часи та також єго сьвідімостью спільности племенних своїх та культурних завдань, спільности друзів та ворогів, слави та недолї, — не може вже буть підорваним центробіжними заходами кількох сотень або навіть тисячів малорусских та великорусских (Sic!) „сепаратистів", із школи дд. Кулїша та Драгоманова, Спасовича та Пипина. Істнованнє малоруської област-

ної лїтератури, заснованної Котляревським, проведеної Квіткою-Основяненком та пишно розвиненої під пером Шевченка, також мало підриває лїтературну єдність малоросів з великоросами, як не порушає в повістах Гоголя єдности язика та стиля присутність малоруських слов, зворотів та цїлих дїялоґів".

Як бачимо, ся стаття характерна не тільки для Гал.-р. вістника, а й взагалї для заступленного ним нового славянофильского курса, що говорячи богато про спільні інтереси, потребу духових взаємин та спільної культурної дїяльности Славян, підсовують нївеляцию та централїзацию панросийську на місце вільного й самостійного розвитку культурно-громадського поодиноких славянських народів.

Иньші статтї „Галицко-русскаго вѣстника" (окрім статтї И. П. Филевича про Карпати, за яку була вже мова в бібліоґрафії), носять характер чисто-публицистичний і суть невдатними памфлетами на галицькі та галицько-росийські відносини. Так, напр. в „Письмахъ изъ Галиціи" за мету сегочасної народовської партії в Галичинї вважаєть ся заснованпє окремого „малорусскаго государства"; в статтї Ю. Яворського „Очеркъ розвитія галицко-русской литературы" денунцировано декого з „сепаратистів". Всї такі статтї „Галицко-русского вѣстника" (а їх більш десятка на 123 сторонах друку, лїчучи сюди й белєтристику) написані на одну тему: з якої-б речі не почало ся все зводить ся на лайку на адресу українського напряму. Такий однобарвний характер вже першого числа вістника давав дуже злї надії на дальше, і справдї, друге число вістника вийшло за два місяцї разом (вересень та жовтень) на 70 сторонах і з'явило ся вже аж в лютому 1895 р., з оповіщеннєм редакциї, що через трудні обставини (у редакциї було всего 42 передплатники) вона не може провадити далї свого видання.

О. Л.

Серед специяльно наукових періодичних видань росийських одно з найперших місць займає давня часопись **„Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія"**. Редаґована останніми часами членами Петербурської академії, при головній участи академиків і професорів унїверситетських, вона, можна сказати, представляє собою найбільш академічну часопись в Росиї і ведеть ся науково й солїдно. Більші розправи не грають тут головної ролї, головну цїкавість надають меньші розправи, часто витяги з більших, як „тимчасові комунїкати", так що для людей, що хотять іти au courant росийської науки, часопись ся має особливу цїкавість.

Того року друкувались далї розправи — д. Леонтовича: Очерки р.-литовскаго права (I, II, III) і Жданова про народний епос (II, III, VII); про них тут не будемо говорити, так само як і про розвідки Никитського

про давні міри руські (IV), Імеретинського про волинську шляхту (IV), Мілера про билини (V, XI), Щепкина про скандинавський похорон з кораблем — про них мова в відділї бібліоґрафічнім по части була, по части буде.

Розправа д. Д. Тихомирова: Огляд складу Воскресенського лїтописного зводу (VI с. 257—254) займаєть ся специяльним питаннєм — московськими відомостями, заведеними в сей звід за перше століте московського князівства — з 1-ої чверти XIV до 1-ої чверти XV в., детально аналїзуючи відомости лїтописні, так що для нашої історпї не дає нїчого.

З історпї права маємо дві статтї — Д. Перґамент в розвідцї „До справи про маєткові відносини супругів в давнїйшім рускім праві (XI с. 1—21) застановляєть ся над питаннєм про спільність маєткову супругів. По вступних увагах (де занотуємо, що автор за Шульгиним бачить звістку про поліандрию в „игрищах межю селы") автор ставить тезу, що після запроваження християнства „родина, щоби так сказати, на ново орґанїзуєть ся церквою, і всї родинні відносини підлягають її", а як в руських кодексах канонїчних найбільш розповсюднені були устави Еклоґи Льва і Костантина і Прохирона Василя Макед. („Закон градський"), то автор і звертаєть ся до аналїза сих памяток. Порівняннє їх приписів з Руською Правдою приводить автора до виводу, що її закони стоять близше до Еклоґи, як до Прохирона, признаючи спільність маєткову після смерти одного з супругів, що знаходимо також і в „Псковській грамотї" (як Еклоґа, так і згадані руські памятки не говорять про відносини маєткові за життя обох супругів).

Автор одначе, порівнюючи приписи, не застановляєть ся над головним питаннєм — про відносини руських приписів до византийських, висловляючись з сього поводу невиразно і побіжно: так з початку читаємо, що Руська Правда „в певній мірі повторяє (воспроизводитъ) приписи Еклоґи" (с. 14), далї читаємо, що „таким чином і Псковська судна грамота бере (заимствуетъ) свої приписи з Еклоґи" (с. 18), а кілька стрічок перше сказано: „Беручи таким чином свої приписи з памяток греко-римського праводавства, головним чином з Еклоґи ісаврийських імператорів, памятки найдавнїйшого руського права не зістають ся одначе вільними від впливу давнього руського звичаєвого права" (вище занотовано було одміну — що Псковська грамота признає спільність маєткову, хоч би й не було дїтей). Далї автор говорить вже про право звичаєве, як джерело Р. Правди і Псковської грамоти і наводить з права иньших словянських народів вказівки на спільність маєткову. А на закінчене: „З тільки що сказаного вияснять ся разом і те, чому Еклоґа в своїх приписах про маєткові відносини супругів взяла перевагу над Прохироном в давнїй Руси: принципи Склоґи що до сього були близші до основ звичаєвого права славянського, нїж принципи

Прохирона“, хоч проф. Сергієвич наводить з XIV—XV в. вказівки про окреме майно супругів: що жінки продавали майно чоловікам, в чім д. П. бачить наслїдок приписів Прохирона (с. 20—1).

Таким чином автор не здав собі справи, очевидно, з важного питання про відносини, які істнують між правними памятками руськими і византийськими, тож не уяснив і питання — чи подібність приписів Р. Правди з Еклоґою походить з рецепциї чи нї: одже коли спільність маєткова на єго думку є загально славянський принцип, то й подібність та може бути припадковою (можливо навіть припущенє — вплив славянського звичаєвого права на Еклоґу, як памятку модифицировану впливом звичаєвим).

Друга стаття історично-правна д. Спрогиса „З поводу статтї „Народний суд в Західнїй Росиї“ (V с. 181—199) має дати деякі поправки до звісної розвідки О. Ефименкової (про другий і третїй збір копи, про функциї горячої копи і т. и.).

З історії мови замістив д. Соболєвський серию заміток під назвою „З історії руської мови“ (XI с. 22—34), де подає материяли до деяких питань (у замість ву, щ і її вимова, асимиляция і дисимиляция шелестозвуків, заміна ъ—ь, а ін в pluralia tantum, когожьдо замісь къжьдо, форми відмін суголосних пнїв).

Вступна лекция д. Волкова „Вступ до історичного студийовання руської мови“ (XII с. 255—273) дає загальний огляд розвою сїеї науки, почавши від Востокова і кінчаючи Потебнею і Соболевським; нарештї приходить до такого виводу: „фільольоґія росийська йшла і іде по пятах за західноевропейською, специяльно — германською й західнославянською; на долю росийських фільольоґів випадає пресажуваннє результатів західно-европейської лїнґвістики, заведеннє руської мови в сферу иньших славянських і індо-европейських мов, а головно, поглубленнє історичного боку“. На самостійну дорогу р. фільольоґія може вийти тільки самостійними студиями індо-европейських мов, особливо східньої ґрупи їх.

З історії лїтератури треба занотувати розвідку д. Смирнова „З історії давньої руської осьвіти XVII в.“ (XII с. 374—401), бо вона специяльно присьвячена працї нашого славного земляка С. Полоцького — „Риѳмотворная Псалтирь“ 1680 р. Д. С. застановляєть ся над питаннєм, чи справедливо закидали Полоцькому єго супротивники лїтературні, нїби він свою псалтир переклав з псалтири Кохановського; детальне порівняннє приводить єго до виводу, що Полоцький, як й сам казав в передмові, обмежив ся формальним наслїдуваннєм Кохановському — що до метра, в перекладї-ж близько тримав ся славянської псалтири. Зауважимо при сїй нагодї, що Полоцького, як він каже, нахилило до сього твору широке розповсюдненнє польської псалтири „во всѣхъ странахъ Малыя,

Бѣлыя, Черныя и Червоныя Россіи, паче же въ Велицей Россіи въ самомъ царствующемъ и богоспасаемомъ градѣ Москвѣ" и що сю працю

Нѣции прежде мене негли начинаху,
Но за трудности мнози отъ дѣла престаху,

З сього поводу д. С. окрім звісного уривка, публїкованого О. Левицьким, наводить з книжок, переданих в патрияршу бібліотеку після Полоцького: „Книга псалтирь на виршахъ, черная писана бѣлоруски".

Важна розправа „Гетеризм, побратимство і кумівство в купальних обрядах" (II с. 287—318) акад. Олександра Веселовського безпосередно дотикаєть ся і нашої етноґрафії. В кінцї її він зводить свої вислїди про купальні обряди до такого виводу: з початку се громадсько-родове сьвято, що означало ся шлюбами і принятєм в рід, до спільних предків. Еротизм і похоронний елемент ведуть звідси свій початок. На сїй побутовій основі розвивсь натуралїстичний мит про бога, що вмерає, і антропоморфичні пари: Адонїса і Афродити. Купали або Івана і відповідної жіночої особи. Ще пізнїйше пісня про Івана і Марію (шлюб брата з сестрою), де відбивають ся відносини колись звичайні або що показували основний зміст обряда, а тепер — відкинені. З звичайною своєю ерудициєю та дотепностию пов. учений ставить паралелї з ріжних країв і часів в обрядах еротичних і похоронних, звязаних з св. Іваном; особливо-ж спиняєть ся коло італїянських звичаїв кумівства і чаши приязні у Німців (Iohannisminne), з патронатом св. Івана, звязуючи то з славянськими звичаями кумівства і побратимства. В західних звичаях кумівства і приязні в імя св. Івана бачить він ослаблені слїди колишнїх еротичних обрядів, що сполучені були з сьвятом лїтнього сонцеворота. Що до натуралїстичної основи сьвята — оплакування смерти природи і культа житя — то автор уважає можливим самостійний її початок у ріжних народів і взагалї усовуєть ся від питаня про перехід обрядів.

В відділї класичної філолоґії знаходимо лише дві замітки д. В. Латишова до тексту Діодора про грецькі осади на нашім Чорноморю (IV і VI).

Дуже важний критично-бібліоґрафічний відділ часописи. Він має правда характер припадковий, але подає переважно просторі критичні оцїнки специялїстів, часто видатнїйших учених (меньші бібліоґрафічні замітки подають ся окрім того ще в відділї „Книжні новинки"). З сего відділу до нас безпосередно належать: рецензия д. Владиславлева на працю І. Миклашевського про колонїзацию Слодідщини, рецензия неприхильна, де окрім критичних заміток подані деякі специяльні уваги (напр. про мірі грунту). Рецензия д. Любавського на працю Леонтовича про територию в кн. Литовського дає низку детальних поправок до сієї працї

(вийшла осібно). Д. Дебольський в широкій (коло 100 сторін) статті про „Русскія юридическія древности" проф. Сергієвича переглядає зміст і виводи сієї важної праці, подаючи з поводу їх власні замітки (VIII, IX). Рецензия Л. Майкова на збірник писань Сковороди подає деякі важні бібліоґрафічні доповнення до сієї справи, між иньшого до „Життя" Ковалінського. Де чим дотикають наших сфер рецензиї — на кавказський збірник етноґр. матеріялів В. Міллєра (тут зазначені деякі елементи україн. словесности, занесені на Кавказ осадниками), Яковлева розправу про Ізмарагд (Соболевського), Мочульського про славянські апокрифи (Слѣды народн. библіи.), Олд. Веселовського, Шахматова — про фонетику великоруську і Буліча про — церковно славянські елементи в сучаснїй лїтературній і народній мові великоросийській — Соболєвського. Далї на Брандта — істор. граматику лїтературної росийської мови — Соболєвського, II т. етноґрафічних материялів Шейна — Карського, Огляд звуків і форм болгарської мови Лаврова – Соболєвського. Нарештї в відділї „Книжних новинок" можна занотувати замітки про нове виданнє Λίθος'а і показчик Taurica Ар. Маркевича.

В відділї „лїтописї" знаходимо справозданнє проф. Філєвича про археол. з'їзд в Вильнї (I), і д. Залєського про ґеоґрафічну секцию московського з'їзду природників і лїкарів — тут для нас цїкаві справоздання з рефератів — Анучина про область істоків Днїпра, Волги і Зах. Двини, Карпинського — про хвилєванє земної кори в Європ. Росиї, Рудського — про періодичні переміни в поверхнї лиманів і Гільченка — про антрополоґ. тип Українцїв (IV). В справозданні Московського історичного товариства за р. 1893 (IV) описано між новонабутими рукописами збірник аскетичних писань XVIII в. з Онуфриєвського (Корсуньського) монастиря і зложену Гр. Скибинським за патр. Адрияна поетику для О. Наришкина. З справоздання петербурської публ. бібліотеки за р. 1891 (VI) занотуємо факт передачи в ту бібліотеку колєкциї вірменських книжок і рукописів з Камінецької церкви св. Миколая. В річнім справозданню про роздачу академичних премий (XI) знаходимо коротенькі рецензиї між иньшого на розправи: Любавського про устрій в. кн. Литовського, Мілера екскурси в область билинного епоса, Зотова про черниговських князів. Нарештї в сім відділї знаходимо урядове справозданнє київського округа осьвіти за р. 1893 (VII і VIII).

*

З решти унїверситетів росийських периодичні видавництва мають — Варшавський, Дерптський (тепер Юриєвський) і Казанський.

Варшавскія Университетскія Извѣстія виходять девятю книжками на рік (що місяця, окрім канїкул); з уміщених статей безпосередно до нас належать статї: проф. Леонтовича про Джерела русько-литовського права

(І) і национальне питаннє) в давнїй Руси (IX, початок, кінець в кн. І р. 1895), Карського про „мову т. зв. литовських лїтописей (II і III) і Филевича „Угорська Русь (V) — про них не будемо тут говорити, бо про їх буде або була (за статтю проф. Фiлевича) мова в відділї бібліоґрафічнім. Окрім того занотуємо ще статтю проф. Созоновича „Добриня в від'їздї, бібліоґрафічна замітка", (II с. 1—11), де він, навязуючи то до свого реферату на останнім археольоґічнім з'їздї (ся стаття єго є властиво спростованнєм до справоздання) дотикаєть ся питання про ґенезу билин, виступаючи оборонцем західних впливів супроти азиятської теориї Стасова-Міллера, і наводить бібліоґрафію епізода про від'їзд Добринї й шлюб єго жінки, як приклад таких західних впливів.

Ученыя Записки Казанскаго Университета виходять шість раз на рік; для нас 1894 р. дав далеко меньше від варшавських цікавого — знаходимо тільки уривок з статї „До лекций про історию руської лїтератури і мови, проґрама і бібліоґрафічні материяли" (кн. II — огляд лїтератури предмета) та кілька рецензий — дві на книжку Булїча про „Церковно-славянські елементи в лїтературнїй і народнїй мові руській" дд. Богородицького і Будде (II і III) і на працї московського нумізматичного товариства (де є мова і про галицьку монету) д. Нагуєвського (II.)

Ученыя Записки Юрьевскаго Университета, Acta et comentationes univ. Jurieveneis (виходять чотири рази), дають де що тільки в широкім справозданню проф. Шмурла з єго подорожей архивних (II—III); працюючи над царюваннєм Петра, студиював він архиви італїянські і в єго справозданню чимало виступає документів до України-Руси, а то в справі унїї з к. XVII і початку XVIII (напр. с. 32—3, 49, 61, 65 і т. и.), але се лиш короткі реґести документів, тож меньш цікаві. *

З орґанів духовних академий, московський місячник **Богословскій Вѣстникъ**[1]) містить дві розвідки звісного історика церкви проф. Е. Голубинського.

„Митрополитъ всея Россіи Максимъ".

Після м. Кирила митрополитом став Максим — з Греків, як се було звичайно до татарського лихолїття. Сорок лїт тому назад, коли Русь зруйновано Монголами, між Греками не знайшло ся охочих іти на митрополию в такий небезпечний край, і митрополитом вибрано тубильця — Кирила. Тепер, коли стало відомо, що і під кормигою монгольською можна ще жити, охочі до митрополичої катедри люди знайшли ся, і патр. користуєть ся своїм звичайним, хоч і безпідставним правом вибирати митрополитів для Руси самому з свого клиру.

---

[1]) Про перші книги єго за р. 1894 див. Записки т. IV.

Вибрано на сей раз Максима і він прибув у Київ 1283 р. Тодї-ж новий митрополит їздив в Орду, — певнїйш за все, з яким небудь порученнєм від константинопольського імператора Андронїка Старшого. 1284 р. він скликав до себе на собор всїх епископів; що се був за собор, що було єго метою і що зробив він, — невідомо. Лїтопись зазначає один лиш факт. Після того м. Максим живе то в київській, то в суздальській Руси, аж поки він зовсїм не залишає Київа та оселяєть ся у Володимері.

Сей факт має важне історичне значіннє. І до сего часу київські митрополити мали звязки з північною Русею, і навіть бувало довгий час жили там; але Київ все-ж зоставав ся столицею їх митрополії; тут зоставались господарський двір та клир митрополичий; сюди-ж привезено тїло попередника Максимового, м. Кирила, що вмер у північній Руси. 1300 р. митр. Максим формально переводить столицю митрополії з Київа в Володимер, переносить ся сюди „со всѣмъ своимъ житьемъ“, як кажуть лїтописи, та з своїми клирошанами. Випадковим проводом до сего стало ся те, що на Київ 1299 р. напали Татари та пограбували єго. Володимирського епископа м. Максим перевів у Ростов, і сам сїв на єго місце, лишивши за собою і київську катедру; таким чином у митрополитів з сего часу стало дві епархії; київська править ся митрополичими намістниками. З боку канонїчного таке перенесеннє катедри м. Максимом було безпідставне. По канонам церковним, як вони розуміли ся у тім часї (напр. Вальсамоном), на се потрібно було дозволу царського та патриршого; але патирше затверженнє стало ся лиш 1354 р., вже після смерти м. Максима. Тим-то м. Максим намагаєть ся санкционувати свій вчинок божественною волею. У володимерському успенському соборі єсть образ Максимівської Божої Матери, де Мати Божа подає омофор м. Максимови; сей образ, як сказано в написї на єму, звелїв написати м. Максим на память чудесного видїння, що було єму ві снї, коли прибув він у Володимер.

Але такий стан дїла не міг затриматись на довго. Перенесеннє катедри м. Максимом дало перший привід до того подїлу митрополії на дві окремі частини, яке мусїло і без того необхідно статись. Між двома великими князївствами — Володимирським та Галицьким — Київ займав таке неутральне становище, що поки столиця митрополитів лишала ся на своєву старому місцї, і самі вони могли бути митрополитами обох князївств. Але коли м. Максим переніс свою столицю до столиці Володимерського великого князївства, то велике князївство Галицьке стало з церковного боку не рівнорядною з першим частиною митрополії, а лиш тільки наче-б-то яким до неї придатком. Зовсїм натурально було, що великим князям галицьким не подобалась така церковна роля їх країни і що

вони заходились придбати собі свого окремого митрополита. Сї заходи вони й почали справдї зараз після того, як м. Максим залишив Київ, ще за життя м. Максима. У деяких відписах каталога архиєрейських катедр, що уложений був за імпер. Андронїка Палеолоґа Старшого (1282—1327), єсть така увага про Галичину: „Галичина, що була епіскопією руською, піднесена до митрополії імператором кир Андронїком Палеолоґом за сьвятїйшого патриарха кир Аѳанасія 6811 (1303) року (Γάλιτζα, ἐπισκοπὴ οὖσα τῆς Ροσίας ἐτιμήθη εἰς μητρόπολιν παρὰ τοῦ βασιλέως κυροῦ Ανδρονίκου τοῦ Παλεολόγου ἐπὶ τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου κυροῦ Αθανασίου, ἐν ἔτει ϛωιά — у Раллї і П. V. 494, увага 1). Історії першого заснованя сїєї окремої Галицької митрополії ми поки зовсім не знаєм. Пізнїйші дати стверджають, що першим окремим митрополитом галицьким був Нифонт. Коли се так, то сього Нифонта і треба вважати за митрополита, настановленого 1303 р. Галицьким в. князем чи королем був тодї Юрий Львович, внук Данила Романовича.

Митр. Киприян, правда, у своєму житиї св. Петра говорить про заходи в. кн. Юрия Львовича одержати для Галичини окремого митрополиту лишень як про однї заходи, нїчого не кажучи про їх дійсне справженнє; але, на думку проф. Голубинського, митр. Киприян міг і не знати про дійсне настановленнє окремого галицького митрополита; а з другого боку, — знаючи про се, він міг удавати, що не знає, — бо в інтересї московських митрополитів було закривати відомости про галицьку митрополію, щоб можна було проти кождого настановлення окремого галицького митрополита протестовати, як проти небувалої та нечуваної новини. Таким чином Киприянове житиє св. Петра не може вважатись за певного та безстороннього сьвідка проти заснованя окремої галицької митрополії 1303 р.

Про церковно-адмінїстрацийну дїяльність м. Максима немає відомостей. Заховала ся до нашого часу лишень одна грамота єго, що містить у собі устав що-до посту в середу і пятницю, та пастирське посланнє, в додатку до тієї грамоти, в якому наставляє він своїх пасомих не жити без церковного вінчаня.

Про участь м. Максима в державних справах відомо, що він вмовляв московського князя Юрия Даниловича не одіймать велико-князївського стола від законного кандидата Михайла Ярославича тверського; але, як відомо, кн. Юрий не послухав митрополита.

М. Максим умер в кінцї 1305 р., — в одних лїтописех, 6-го грудня, а в иньших — 16-го. Тїло єго положено в Володимерському Успенському соборі.

О. І. Л.

Заєдно згадаємо за кілька статей, заміщених по духовних часописях.

Литовскія Епархіальныя Вѣдомости. За уміщену тут ширшу розправу про митрополита Л. Кишка мова буде осібно. Окрім того належить згадати ще про кілька.

„Іоаннъ Красовскій, уніятскій архіепископъ Полоцкій и Луцкій“ О. Фотинського. Красовський належить, на думку д. Фотинського, до тих діячів, що викликали переход уніятів до православія через зближеннє уніятського ритуалу та храмової обстанови до православного обряду. Син уніятського священника, К., скінчивши 1798 р. семинарию, вступив до епархиальної служби і скоро звернув на себе увагу. Поїхавши до Петербургу, яко відпоручник полоцького архиепископа И. Лисовського в епархияльних справах, він бачив ся там кілька разів з Олександром I і дуже єму подобав ся. Результатом сих авдиєнций був указ 1805 р., яким утворяв ся при римсько-католицькій коллеґії особий 2-ий департамент для „греко-уніятських“ справ. Спершу адмініґстратор, суфраган, а після — з 1811 р. і архиепископ полоцької єпархиї, К. все більш і більш заходить ся зблизити унїю з православним обрядом. Але на перешкоді єму стала ворожнеча его з міністром народної осьвіти та духовних справ кн. Олександром Голициним. Два рази обвиновачувано К. в тяжких злочинах; хоч єму і довелось спекатись суду але его переведено на луцьку катедру, а 1824 р. его не стало: Одні казали, що він умер від отрути, иньші — що від пяньства.

Посланіе настоятеля Виленскаго Свято-Духова монастиря и братства Леонтія Карповича къ Аѳонскимъ подвижникамъ, 1619 года — Н. Петрова. Проф. М. Петров знайшов у бібліотеці київо-печерської Лаври одну рукопись, яку вважає він працею інока Ѳеофила Василевича Леоновича. Сей то Леонович зібрав до 110 різних документів, що стосують ся до історії української церкви з 1582—1650 р., і з тих документів проф. Петров подає на сей раз один лист під заголовом: „Честному священноінокови, господину отцю Кирилу (Пафнутію, Іелисею) Господѣ нашемъ Іисусѣ Христѣ радоватися“. На думку д. Петрова, сей лист писав відомий архимандрита Леонтій Карпович до іноків Аѳонської гори, просячи в їх запомоги в трудних обставинах. Лист цікавий з літературного та філолоґічного боку.

Памяти преосвященнаго Георгія Кониськаго архіепископа бѣлорусскаго — К. В. Івановского: дає начерк житя сього важного в історії білоруської церкви діяча, а разом українського письменника.

Могилевскія Епархіальныя Вѣдомости. Заботы Кониccкаго о развитіи проповѣдничества въ Могилевской еп. Ж. Показують ся заходи, які вживав К., щоб розвинути проповідництво

духовенства з московським урядом за царя Олексїя Михайловича“, але вона ще не закінчилась (в кн. III глава 5-а), тому й не будемо за неї говорити. Розправа д. Істрина про Александрію в московських хроноґрафах XVI в. (кн. I і II), має лише посередне значінє для історії українсько-руського письменства. З меньших розправ дотикаєть ся нас статя д. Лебедева про кн. Всеволода-Гаврiила (з поч. XII в.) і єго значіннє (кн. III), але ся ювилейна промова (з поводу 700 лїт мощей сего князя) змагаєть ся головно зробити з єго великого полїтичного дїяча як на сучасні росийські погляди; зауважу, що автор відомий заповіт Мономаха, що виключав з спадщини київського стола єго меньших синів, об'ясняє переміною „відносин родових на державні“, хоч і признає, що проба ся не вдала ся (с. 4—5). Більш цїкавого є в рецензиї проф. Бершадського на розправу д. Любовського про устрій в кн. Литовського, де обіч дрібнїщих нотаток є кілька цїкавих вступних уваг про урядові архиви в. кн. Литовського (кн. IV). Нарештї в відділї „Смѣсь“-ї є де що до України в актах про Немирівський конґрес 1757 р., а супліка калужського стрільця про бунт невільників на турецькій каторзї 1643 р. цїкава тим, що пригадує тему думи про С. Кішку.

*

Окрім Київської Старини в Росиї видають ся ще три специяльні, історичні часописи, з них дві — „Русскій Архивъ“ і „Русская Старина“ займають ся виключно историєю Росиї й подають переважно материяли: мемуари, згадки, записки, листи з новших часів, найбільше з сього віку, третя — „Историческій Вѣстникъ“ має більш популярно-науковий характер й крім історії Росиї заміщує розвідки і беллєтристику з історії всесьвітньої. Для історії України дають всї вони не богато.

Нѣкоторые эпизоды возсоединенія униатовъ въ концѣ прошлаго вѣка. В. Храневича — **Русская Старина** (кн. VIII).

Над сею обєктивною і цїкавою документальним материялом статею варто застановитись. Д. Храневич має пояснити причини, які перешкожали „возсоединенію православныхъ съ униатами“, себ то пояснити, чого на Волинї й Подїлю сто років назад заходи знищити унїю мали мало наслїдків. Д. Храневич перш за все завважає на те, що дїячи — духовні особи не були здатні до реформацийної дїяльности, а ще й до того відзначали ся часто неморальністю. За датами, що до неморальности духовних осіб того часу на Волинї, д. Храневич відсилає читачів до волинських церковних орґанів, особливо до статтї о. И. Л. Замість справжньої працї, каже д. Храневич далї, на хист православія, попи-унїяти, що прийняли православє, починають меж собою міряти ся своїми чинами. — Якийсь піп Башицький хвалив ся перед попом Княжицьким, що він колись був „konsystorz“, а піп Княжицький, що нїколи не мав

ніякої відзнаки, навпаки перед Башицьким хвалив ся, що він був „dziekan“. — Попи доволї сварили ся й за те, чи „носити бороди та сукнї“ чи нї. Благочинний Леневич навіть доносив за Башицького, що той „голить бороду та носить сукню“. Отже, каже шановний автор, годї дивувати ся, що православє ширило ся вельми помалу! Нікчемні, що до реформацийної діяльности, попи тогочасні не спромогли ся подолїти завзятість народу та уніятських попів, що скрізь уявляли ся причиною глухого протесту темної уніятської маси, особливо шляхти.

Як на доказ тої неприхильности людей до православія, д. Храневич завважає на суд 28 серпня 1796 року над шляхтою села Сингаїв, Овруцького повіту, Волинської ґуб. — Сей процес справдї проясняє антипатиї народні, а так само і те, — яким чином разом з тим сьому народу підносили православє так, нїби сей народ - унїтський сам хотїв обміняти унїю на него. Дїло виходить просто. — Шляхтич села Сингаїв — Петро Сингай — зненавидїв сингаївського попа-уніята за те, що той не пошанував его бороди; почав Сингай підлазити до „возсоединителїв“, і одного дня до Сингаївчан, яких „возсоединителї“ взяли за готових до прийнятя православя, прибув православний піп. Сингаївчани мало не побили Петра Сингая і подали до начальства петицию, що вони — Сингаївчане — зовсїм не хотять кидати унії. А поки прийде рішенець від начальства, уніяти-селяне погодили ся з православними: „не служити нї православної нї уніятської служби до кінця дїла“. — Перші зламали умови православні, через що уніяти почали боронити ся силою. — Уніяти відібрали від православних церкву, за що (10 марта 1797 р.) 3 чоловіка було присуджено під арешт на 4 педїлї, а попа-уніята Рибчинського — у монастир Овруцький на 6 недїль. Опріч сингаївської шляхти повставали за унїю селяне і других місць: селяне ріжних сел скаржать ся ґенерал-ґубернаторови Тутолмину, що їх до православя прилучили силоміць. З сього приводу Тутолмин написав лист до еп. Варлаама, де вказує на помилку попів-дїячів і просить звелїти попам-дїячам впливати не на попів-уніятів, як вони роблять, а на нарід.

Переходячи до питання: чого уніятські попи так завзято стояли за унїю, д. Храневич завважає на такі речі, як родинні звязки і материяльне забезпеченнє. Так сина 92-лїтного попа Бродовича, що давно перейшов на православє, по смерти батька було назначено на батьківську парохію. Але молодий Бродович, бувши під впливом свого рідного дядька „официяла ордерового“, що мешкав в м. Торговицї, кинув батькову парафію і приняв уніятство. Піп Гунькевич (с. Березцово, Новоград волин. пов.) кинув унїю номінально, і коли его сина начальство хотїло взяти до православної семінариї, Гунькевич заховав его

(сина) і сказав, що син утїк кудись так, що й він — Гунькевич — не знає.

Релїґійна боротьба вельми заплутувала ся ще, як згадано, обставинами, які д. Храневич називає „материяльними“. Начальство присилало православних попів, яких вводили в парафию жандарми. Унїятські попи, операючись на нарід, не перешкожали православним попам правити у церкві, але не пускали ім церковної землї і хат, які були вибудовані хоч і на церковної землї, але власним коштом унїятських попів.

Що до манастирів, то тут ми бачимо факти ще більшої завзятости. Ченцї не стояли нї за родину нї за материяльні вигоди; їм не подобало ся православє, і вони не бояли ся з церковної катедри у проповідях висловлювати свою антипатію до православя. Так було у Почаївському манастирі. — Окрім того ченцї, служачи служби по унїятськи, тим приваблювали до себе нарід, що, як попереду наведено, спочував унії. В сим обвинувачують ся ченьцї Тригорського та Богоявленського кременецького монастирів. Богоявленські ченцї правили по унїятськи, навіть одпросившись побути в Богоявленському манастирі кілька часу після указу ґубернатора 15 грудня 1795 р., яким наказано було перебрати ся всім ченьцям Богоявленського манастиря до Почаїва.

Щоб поширити нарештї православє на Волинї, Синод 16 маю 1794 р. звелїв вирядити на Волинь православних попів з ґубернїї Чернигівської, Київської і ин. І от ми бачимо на Волинї нових діячів, православних попів-переселенцїв, що жадають кариєри й поживи і меньш всього здатні до призначенної дїяльности. Такій приїзжий на Волинь піп черниговець Піскунов, силою займає кватиру попа-унїята, хоч має особну свою кватиру. На протести унїята піп Піскунов „лїпить в ухо“ попови „латиньского обряду“. Другий піп — черниговець — Мажуда грабить і, нехтуючи вікові традициї краю, настановляє паламарами та дяками своїх дїтий, а не поважних громадян.

Скарги громадян на своїх попів з подібних приводів кінчають ся правда перенесеннєм їх і затверженнєм нових. Але антипатия до православного попівства росте і доходить до апоґея — до убийства, після чого православні попи починають тїкати з Волинї. З убийств д. Храневич пригадує смерть дзєкана Данила Дембровського, якого було убито на дорозї замість попа. Що булоб, як би православні попи виїхали з Волинї, не дав нам бачити указ Синоду з 23 липня 1795 р., яким було заборонено попам, що прибули на Волинь, повертати назад.

Ми тільки знаємо, що після сього наказу православне попівство починає пити горілку і вішати ся. Так повісив ся з приводу тогож наказу синоду піп Билїнський.

Шановний автор епизодів не хилить ся ні до унії ні до православя і з зовсім історичною обєктивністю викладає тільки факти, які дають документи зачепленої ним епохи. На закінченнє д. Храневич, зазначуючи, що на Волині й досі, як показує „Церковний Вістник“ (Nr. 4), є ґрупа уніятів, які мусіли підписати ся, що будуть православними, але через те, що православними бути не хотять, а католиками не можна, мусять самі без православних попів хрестити, ховати и т. ин., бажає, щоб „приклад минулого навчив сучасних діячів і усунув ті крпіваві драми, які відбулись 100 років назад“. — Такою взагалї доброю думкою кінчає д. Храневич свої епизоди.

Шкода тільки, що шановний автор не висловив виразно, чого він більш бажає: чи зовсім усунути релїгійну боротьбу, чи тільки ту єї интезивність, наслїдком якої є физична смерть. *К. П.*

В часописи **Историческій Вѣстникъ** окрім згаданої вже попереду (Записки кн. IV) статї про Анну Ярославну занотуємо Столѣтіе Одессы (22 ав. 1794 г.—22 ав. 1894 года) А. И. Кирпичникова. Автор оповідає про Одесу почавши з 14 верес. 1789 р., коли на сім місцї ще стояв не великий Хаджибей, взятий тодї за часи другої войни з Турками российськими вїйсками, а вже 22 серп. 1794 р. Катерина II завважила на се місце, призначила на будївлю значний гріш і перемінила ймення Хаджибей на Одесу. Автор оповідає про культурний та духовий зріст Одеси, подїлюючи сей розвій на три періоди. Перший період — се часи, коли ґубернатором там був герцоґ Ришелье; другий — за ґубернатора Ланжерона й останнїй — за часи губернатора Воронцова, коли Одеса робить ся похожим на российський город. По сьому Одеса здобуває значіннє наукового та культурного осередка Новоросиї, але про се значіннє Одеси автор тільки нагадує як про факт відомий, зовсім його не вияснюючи, лише подає роки заснования ріжних шкіл та часописей, але в сім рядї чисел дуже бракує глибшої внутришньої звязи, та й саме подїленє на три периоди здаєть ся досить поверховним. Через се стаття ся читаєть ся з невеликім інтересом і не може задовольнити читача. *Х.*

Фільольоґії русько-славянській присьвячені в Росиї специяльно два періодичні видавництва:

Русскій Филологическій Вѣстникъ (видаваний чотири рази річно в Варшаві за редакциєю проф. Смирнова) з 1894 р. містить в собі: закінченнє працї д. Шихматова „Дослїди в сфері (велико) руської фонетики“ (I) і єгож маленьку замітку „До питання про формованнє руських нарічий“ (III) — про неї буде ще мова в бібліоґрафії, далї — закін-

ченнє описї ярославської рукописи Пандектів Никона з XII—XIII в. д. Тихвинського (II—IV), продовженнє ширшої працї проф. Халанського — „Південно-славянські перекази за королевича Марка в звязку з утворами руського билинного епосу (I і III). Деякі українські паралелї подано в студиях проф. Сумцова про поезиї Пушкина і в замітцї д. Тимошенка про „Византийські прислівя і їх славянські паралелї" (з поводу праць Крумбахера і Курца). Тут же треба згадати лїнґвістичні замітки д. Погодина — „Кілька етимолоґій" (III і IV).

Специяльно до українського-руської мови належать — маленька студия Ветухова: „Мова слободи Алексїєвки, Старобільского повіту Харківської ґуб." (II с. 305—315); автор коротенько оглядає фонетичні й морфолоґічні ознаки місцевої мови, а при кінцї подає маленький словарець, з фразеолоґією; резюме автора таке: „говірка належить до українських, впливу велико-російського не примітно, хоч в ближнїх селах живуть і т. зв. Москалї" (с. 304); тут же зауважає автор, що невважаючи на близьке місто, людність дуже мало підупала „впливу цивілїзациї" що до мови і убрання.

Д. А. Никольський (кн. IV) подав опись евангелія з колекциї Верковича (тепер петербурської публїчної біблїотеки) — ознаки фонетичні, морфолоґічні і палеоґрафічні; на основі їх виводить, що Евангеліє се списав Русин з галицько-волинських країв в першій половинї XIV в. з південно-славянського текста т. зв. першої редакциї (с. 294).

Загальний інтерес мають закінченнє курса лїнґвістики Крушевського (I) і початок порівняної ґраматики індоевропейських мов Богородицького (III).

*

Филологическія Записки видає в Воронежі д. Хованський; виходять вони шістьма випусками (1894 р. вийшли в чотирох книжках — I, II—III, IV, V—VI); видавництво має на метї переважно потреби й інтереси середньої школи. Для української філолоґії безпосередно не знайшли ми тут нїчого; де в чим дотикаєть ся України стаття д. Добровського про книжку А. Будиловича про всеславянську мову (кн. I—II), стаття недокінчена, а для характеристики її може служити, що на думку автора „головною причиною поділу руської живої мови на три наріча: великоруське (східне), білоруське (західне) і малоруське (південно-західне) було „довгочасне перебуваннє Малої і Білої Руси під властию Польщи", що „більш чи меньш рішучо й шкодливо вплинуло на долю руської мови" (II. с. 44—5).

*

В квартальнику **Филологическое Обозрѣніе**, присьвяченом специяльно класичній філолоґії й педаґоґицї трапилась (кн. IV = т. VIII кн. 2) за-

мітка проф. Харьківського університета Нетушила про Сковороду, як класика (Ск. учив грецької мови в харківській бурсї, перекладав з латинського й сам писав по латинї); з поводу заміщеного в харківськім збірнику писань Сковороди д. Н. зауважає, що грецька граматика його не без догани, латинська ж мова легка, проста і добра; особливо видають ся латинські вірши свобідною і вправною версифікациєю.

З кількох етноґрафічних видавництв російських найбільшу цікавість для нас має **Этнографическое Обозрѣніє**, орґан етноґрафічного відділу московського товариства любителїв наук природничих, антропольоґії й етноґрафії, видаваний за редакциєю Н. Янчука, бо чимало уміщує статтей що посередно чи безпосередно дотикають ся українсько-руської етноґрафії; 1894 року (шостий рік видання) вийшло, як звичайно, чотири книжки (том XX—XXIII), що містили в собі чимало цікавих для нас статей.

Передовсїм занотуємо студию: „Казки і леґенди за Марка Богатого проф. Сумцова (кн. I с. 9—29, додатки і поправки т. II с. 176—7), де автор оглянув модифікациї сїєї теми у ріжних народів і прийшов до виводу, що джерелом їх була давня індійська повість, звісна вже з VI в.; руські варианти стоять в безпосереднїм звязку з азиятськими, форми їх майже індентичні з кавказькими, болгарськими й грецькими.

В другій своїй розвідцї — Українські казки в збірниках Кольберґа і Мошинської д. Сумцов, задля малого розповсюднення тих збірників, переказує коротко зміст казок, заведених в т. IV Pokucia і збірника Мошинської, наводячи бібліоґрафію до поодиноких казок.

Уміщена в т. II дальша глава (VII) важної розправи д. П. И. „З сфери українських народних леґенд“, материяли для характеристики сьвітогляду селянської людности Купянського повіту, має своїм предметом страшний суд і кару грішників, подаючи тексти з коментарем автора.

Д. Малинка (I. с. 131—2) подав перекази про Кармелюка (в них одначе мало нового й характеристичного), д. Дикарев — оповідання про кінець сьвіта з поводу недавнього голоду, записані в східній Українї (II с. 157—162).

Присьвячені билинам студиї Вс. Мілєра і Потанїна (кн. III) мають певну цікавість, для нас як і взагалї вся билинна лїтература; тут же занотуємо статю д. Ляцького за сучасного билинного рапсода Рябинина (кн. IV), де подано кілька билинних текстів з нотами голосу і музичною заміткою д. Аренського. Деякі паралєлї з нашої етноґрафії наведено і в замітцї д. Потанїна: про леґенди за папу римського (харьківське оповіданнє за Па-

парима, публиковане в Харківськім Збірнику за р. 1888) і в студиї „Грецький епос і ординський фольклор“ (кн. I і III). Безпосередно до нашої етноґрафії належить маленька его замітка про білий камень і кров з мізинного пальця в думі за Олексія Поповича, де наводить він деякі аналоґії, вправдї доволї далекі (кн. III с. 147—150). Стаття проф. Кирпичникова „Студиї по історні мітолоґії XIX в.“ теж користає й із українського материялу про мітолоґічні пережитки в сучаснім і недавнім життю.

Певну цїкавість для українських студий може мати стаття д. Никифоровського про кріпацтво в Білій Руси (Очерки Витебской Бѣлорусіи, I), далї стаття д. Добровольського — „Звукоподражанія въ народной рѣчи“ (III). Тут же згадаємо за розправу д. Харузина про великоруську колонїзацию — „До питання про асиміляцийну здібність руського народа“ (IV); про неї, як і про статю д. Кирпичникова, ще буде мова.

Віддїл критично-біблїоґрафічний ведеть ся докладно, що рідко трапляєть ся в російських часописях, хоч складаєть з дрібних переважно заміток. Я занотую тільки замітки про ті книжки, що безпосередно до нас належать — рецензиї на Житє і Слово, Словар російсько-український т. I, Херсонські призвища Ястребова, Галицько-руській вістник ч. 1 і Записки Наук. товариства імени Шевченка т. III.

В оглядах біблїоґрафічних подаєть ся перегляд етноґрафічного материялу часописей, між ними й українських (Зоря, Житє і Слово, Правда) і реєстри нових книжок до етноґрафії в широкім значінню сього слова. Нарештї занотуємо некролоґ О. Огоновського в кн. IV, написаний А. Кримським.

(Далї буде.)

БІБЛЇОҐРАФІЯ.

Гр. Алексѣй Бобринской. Курганы и случайныя археологическія находки близъ м. Смѣлы, томъ I: дневники пятилѣтныхъ раскопокъ, Спб. 1887. Томъ II: дневники раскопокъ 1887—1889 г., Спб. 1894, 4", стор. XXIII+232+4 ненум.+3 карты, 2 плана, 30 табл. рис.

В околицях м. Сміли Черкаського у., Київської ґуб., звістної маєтности ґрафів Бобринських, находить ся богато могил. Давно вже стягали вони на себе увагу научну одного з властителів майна, теперь предсїдателя Археолоґічної комісиї в Петербурзї ґр. Олексїя Бобринського, що не пожалував нї трудів, нї коштів на систематичний дослїд їх і на обнародуванє результатів своїх роскопок, не задержуючись перед неудачами, що постійно переслїдували і его так само, як і иньших дослїдників українсько-руських могил, більшість яких, як показуєть ся, вже давнїйше обкрадено задля користи. „Дослїдник, що бажає принести свою пайку хісна — говорить автор — повинен заздалегідь відречи ся від погонї за цїнними предметами, навіть взагалї від виключного вишукування предметів старинного побуту. Дослїд кургана, в якім не найдено жадних річей, може, при стараннім описаню знайдених в нїм костей зьвірів і подробиць положеня людского кістяка, принести науцї без сумнїву більший хосен, як нахід золотих або срібних предметів". Хоча з сею думкою, виражевою в так крайнїй формі, ми не можемо згодити ся в цїлости, бо предмети старини взагалї красномовнїйші й важнїйші від костей та положення скелета, ми повинні віддати честь вченій мужности ґр. Бобринського і засьвідчити безперечний хосен его трудів для археолоґії і антрополоґії.

План видання такий: кождий том зачинаєть ся вступом, в якім автор дає місце загальним спостереженням і виводам що до форми давних зе-

мляних насипів України-Руси, що до способу устрою могил, їх змісту і ин. Потім наступають дневники розкопок, розділені на глави по топоґрафічним признакам; кожда така глава містить в собі виводи автора, виложені осібно: вони представляють собою старанний аналїз даних, поданих в дневнику. Дальше находимо звістки про припадкові находки, що дістали ся до збору старинностей ґр. Бобринського, або лише звістних єму; нарешті додатки, як французька записка незвістного на імя автора кінця минувшого віка про старину в сторонах Корсуня (в першім томі) і стаття д. Подберезського „О курганахъ обрядовыхъ на югѣ Россіи“, перепечатана в другім томі з VII т. „Записок Одесск. Общ. Ист. и Древн.“ На закінченнє напечатані антропольоґічні таблиції і обяснення таблиць рисунків. До другого тому доданий альфабетичний показчик до обох томів.

Статя д. Подберезського дотикаєть ся тої катеґориї стародавних земляних будов, що звістна на Українї під іменем майданів, роблених або розкопаних могил. Вони представляють собою круглу яму, обведену валом, перериваним виходами, числом від одного до трех, з яких кождий заступлений з боків, а часом і з переду простими або круглими валами; при тім бік вала, супротилежний виходови, усе майже висший і завершуєть ся просто. Декотрі стародавні джерела називають отсї майдани „селїтряними“ горбками або городками, уважаючи їх останками від виробу селїтри; д. Подберезський надає ім релїґійно-обрядове значенє; нарештї, д. Браунер, робивши справозданнє на одеськім археолоґічнім з'їздї про подібні будівлї в границях Херсонської ґуб., уважає їх за городища; до сеї останної гадки прилучуємось і ми, хоча невеликі розміри сих майданів і не позволяють уважати їх останками городів, навіть сел в сучасні значінню слова; вони служили або схованками людям від напасти неприятеля, або кріпкими місцями до замешкання родинних громад. Яснїйше рішеннє питання про майдани стане можливим по опублїкованню археолоґічних карт України-Руси, і належить бажати, щоби споруджені, по ініцияттиві московського археолоґічного товариства, різними особами і давно вже представлені в назване товариство археолоґічні карти як найборше побачили сьвіт Божий. Городища описаного вида звістні, окрім Київської ґубернії, також в ґуберніях Херсонській, Катеринославській, Полтавській, Харківській і Воронїжській. Цікаво було-б знати, чи далеко ідуть вони на захід, чи не істнують також і в Галичинї.

У вступнім слові до другого тому ґр. Бобринской багато місця уділяє розборови проб хронолоґічної класифікациї курганів зроблених дд. Забєлиним, Самоквасовим і Антоновичем; зводячи їх до купи і провірюючи датами, добутими при власних розкопках, предкладає свою,

числом четверту класифікацию, уважаючи її одначе пригідною тільки для курганів українських. Головні одміни класифікациї ґр. Бобринского лежать в отсім: Першу, найранійшу епоху могил він називає камінно-бронзовою; хронолоґічне означенє її, предложене проф. Самоквасовим (до VIII в. до Р. Х.), він уважає завчасним; характеристичними признаками її він уважає: каменні приряди й иньші предмети з каміня, глиняні начиня грубого виробу і предмети з глини, костяні предмети виточені на взірець прирядів, кабанячі икли, викрашені на червоно а часом на біло людскі кістяки, грудки красок, в більшости випадків буро-червоної, кости різних зьвірів, особливо рогатої худоби (кіньских майже ніде нема), кости пород зьвірят, що тепер вже не плодять ся в давній місцевости (медведї, bos primigenius, бобри, глухарі), річні раковини біля покійників, предмети з міди і бронзи (узди, ратища і ин.), неприсутність срібла і зелїза, начиня з попелом. Дальші вислїди сеї епохи дадуть, по гадцї автора, можність розділити її на два периоди, ознаки яких він назначує лиш в загальних рисах. Другу епоху називає ґр. Бобринской умовно скитською. Згідно з д. Самоквасовим, початок її він кладе межи VII і VI ст. до Р. Х., ограниченнє же кінця її другим віком по Р. Х., предложене тим же ученим, він уважає передчасним. Характеристичними признаками скитської епохи він уважає: зелїзні предмети, як узди, кінжали, топори, ратища, бронзові зеркала і стріли, предмети з золота і срібла, горючий камінь, намисто, раковини з берегів Середземельного моря, начиння старанного виробу, грудки краски, сїрка, достаток кіньских костей і превсякі предмети грецької штуки. Сю скитську епоху ґр. Бобринской пропонує розділити також на два периоди. В давнійшім скитськім периодї предмети грецької штуки ще дуже рідкі, а коли трапляють ся, то масивні, які напр. тяжкі чорні начиння, що колись називали ся етруськими, достаток скитської посуди і особливо характерних чарочок з високими ручками, бронзові голки й шпильки в формі цьвяха, зрідка — виточені кремінцї, бронзові масивні узди; зелїзо, видно, представляє собою ще рідкість; дуже звичайні глиняні чаші з баранячими кістками. Неоскитський период дає: ріжні кістяні і золоті вироби, сї останні часто в великім числї, рідко срібні річи, предмети грецької штуки стають далеко артистичнійші, як лекити, патери й иньші начиння, гарні намиста і привіски, забавки і ин.; місцева проста посуда замітно гине, велике число бронзових стрілок, зелїзні ж і кістяні вістря стріл доволї рідкі. Скитска епоха, на думку автора, тяглась на Українї дуже довго. Дальшу по класифікациї д. Самоквасова назву сарматска епоха ґр. Бобринськой уважає передчасною, задля браку материялу і неозначености та рідкости предложених для неї признак. Славянську епоху, згідно з Самоквасовим, автор ограничає VI—VIII в. по Р. Х. За ха-

рактеристичні признаки її уважає: предмети византийської, західноевропейської і східної штуки, богатство срібла при рідкости золота, посуда не стрічаєть ся; покійник обложений зелїзними цьвяхами, зелїзні ножі і огнива, срібні каблучки й кульчики, окраси жіночих кіс, конячі скелети, вояки, похоронені верхи, гостровехі шоломи. Пяту, предложену д. Самоквасовим, епоху монґольско-татарську (XIII—XVI в.), в який могили майже все датовані монетами, ґр. Бобринской признає зайвою.

Ми передали дуже точно відміни класифікациї ґр. Бобринського і думаємо, що самі читачі зможуть спостерегти значну неомежність і непевність багатьох признак, які ґр. Бобринской уважає за характеристичні, такі для камянно бронзової епохи предмети з каменя (які?), глиняні начиня простої роботи і предмети (?) з глини, кости (не знати, знову які), кусники краски (що потім уважають ся за характеристичні і для скитської епохи), раковини з рік (що стрічають ся також в могилах історичних епох), бронзові узди (що подибують ся і в скитських могилах), начиння з попелом (добре знані в історичній епосї), кости рогатої худоби, коней і ин., що частійше находять ся в пізнійших могилах; для скитської епохи не можемо, разом з ґр. Бобринським, уважати характерними зелїзні мундштуки, сокіри і предмети (?) з золота: зелїзні узди і сокіри ще більше розповсюднені в могилах славянської епохи; вираз: „посуда старанного виробу“ дуже неозначений; рідкість предметів грецької штуки або більша скількість знайдених предметів здають ся нам також непевною ознакою хронолоґічною; вони можуть об'яснятись також богацтвом або бідностю погребених. Для славянської епохи находимо одну признаку в дуже неозначеній формі: кульчики, якби не знаходжено їх і в могилах скитської епохи і ин., а ознаку: „начиння майже не трапляють ся“ для славянської епохи уважаємо непевною.

Дневники розкопок споряжені у ґр. Б. дуже обєктивно і акуратно. Аналїзи видобутих ним результатів переведено дуже пильно; багато екскурсів єго в специяльних питаннях дуже інтересні. Познаємимо читачів загально з ознаками вислїджених ним курганів і з головнійшими результатами їх дослїдів.

На північ від м. Сміли, у підніжа Юриєвої гори ґр. Б. відкрив селище і майстерню камінного віка. Там найдено велике число камінних ножів, шкрябків (округлих кремнів до чищення шкур), стріл, нуклеусів, глиняних черепків, посуди примитивного виробу, так зв. пряслиць; разом з тими предметами найдено кости коня, корови, барана, свині, оленя, лисиці й дикої кози; не знати, чи кости сї належали до костей диких зьвірят, чи домашнїх; в останнїм — досить трудно віднести находку до старо-камянного віку. Цїкава увага автора, що кремяні зна-

рядя трапляють ся деколи в околиці Сьміли і в могилах з металїчними предметами.

Розкопані недалеко від названого місця і в декотрих иньших могили містили гроби в неглубоких грунтових ямах, в деревянім склепі; скелєт лежав на боцї, частїйше головою на захід, в зігненім положенню і часто був покритий червоною краскою; звичайно при нїм не знаходжено жадних річей, лише з рідка траплялись кусники краски, кавалки кременя і черепки посуди простого виробу. Могили того типа знаходжено також в ґуберніях Катеринославській, Херсонській і Таврицькій.

Цікаві дві могили на березї р. Серебрянки, відміна їх тім, що в насипї їх відкриті дві деревяні криші, одна над другою; але зміст обох могил був ріжний і не дав досить материялу до означеня.

Ґрупа могил над Холодним Ярем складалась з невеликих насипів, цілком однакових зі зверхного вигляду, однак що до погребу і змісту свого ділять ся виразно на дві катеґориї: перша з них зігненим положеннєм скелєта, крашеними черепами, браком побутових предметів подібна до курганів недалеко Юриєвої гори; друга приналежить народу з високою культурою і богата предметами штуки і ремесла: могильні ями більших розмірів і розширяють ся вниз, деколи з деревяними склепами, скелєти лежать на спинї, в більшій части головою на захід, в головах їх все находили кости звірят: коней, корови і барана, і з ними залїзний ніж, находили ще: глиняну посуду, предмети з каміня, кости, шкла, зелїза, бронзи, срібла, золота, горючого каменя (ἔλεκτρον) і халцедону, що належали до предметів узброєння й окраси; декотрі екземпляри посуди дають замітні знаки наслїдовання грецьким взірцям. Особливо інтересний набалдашник (булава) з кости штучно зроблений в видї львиної головки, і з слїдом східної, а специяльно асирийської штуки; особливо ж важною находкою був цилїндер з халцедона: на нїм вирізаний кінь з знаною ассирийскою емблемою найвищої істоти — окриленим диском. Повний інвентар предметів, найдених в тїй ґрупі курганів, як справедливо уважає ґр. Б., сьвідчить про широкі торговельні зносини і воєвничу вдачу народа, що по собі ті кургани зіставив. Зброї стрічались не тільки при мужеських, але й при жіночих скелєтах, на костях скелєтів деколи спостерігались слїди ран, а в однім черепі знайшлась бронзова стріла, мабуть причина смерти погребеного. На основі ріжних всказівок, почерпаних з дослїдів могил тої ґрупи, автор приходить до здогаду, що тоті могили могли належати до геллєнів, осїлих межи варварами і по части змішаних з ними. Надзвичайно цікавий випадок — находка кремяної стріли в однїй з могил тої катеґориї, а також і подібність і приналежність їх до одної ґрупи з курганами, в яких, як сказано вище, найдено гроби з „утроб-

ним" (зігненім мовби дитина в утробі матери) положенем покійників і з окрашеними черепами, що звичайно відносят ся до камяиного периода.

Великий (до 400 могил) могильник близько Гуляй-города дав два типи похорону. Перший з них відзначаєть ся такими ознаками: в ґрунтї викопана більша яма, на днї її положено кількох покійників головами до заходу; в головах їх в осібних нишах стояли глиняні сосуди; по боках ями деревяні стіни, покриті деревяною кришею, з верху її також лежали скелети, вже головами на північ, також з горшками в головах; над тим другим гробом була ще одна деревяна криша; з річей найдено тільки одну бронзову бляшку. Другий тип могил того могильника має такі ріжниці: квадратова більша грунтова яма зі склепом, скелети лежать вздовш стін ями, в ріжних напрямах, на спині, найдено при них предмети з бронзи, зелїза, кости, шкла і глини, межи иньшим бронзове зеркало, ручка якого прикрашена образком баранячої голови, бронзові голки, бронзові окраси в формі голови барана, вовка і коня, зелїзна броня і куски краски.

Крім дневників могильних розкопок в близших околицях Сьміли, в томі другім видання ґр. Б. находимо відомости про кургани в околиці м. Шполи, Звенигородки і в Роменськім уїздї Полт. ґуб. Близько Шполи ґр. Б. сам поробив дослїди могильника на південь від с. Матусова; але більш щасливі були розкопки якихсь пань, не названих на імя, в урочищу Дарінім близько Василькова. Вони найшли другу кістяну львину головку, подібну до тої, яка видана у ґр. Б. в I томі й окрім того золоті бляшки з козлами й людськими лицями, золота брансолета, золотий перстінь з картиною боротьби двох звірів і ин. Відомости про розкопки бл. Звенигородки в близших околицях м. Рижановки автор черпає з статей Ґотфрида Оссовского в польских виданнях. Як звістно, розкопки тоті дали велике число дорогоцїнних окрас артистичної роботи, межи иньшим знайдено золоті: диядема, кульчики, намисти, нашийник, розетки з пояса, перстні, печатки, брансолети; характер штуки грецький, специяльно пантикапейський; всї вони, на думку автора, належать до периоду розцвіту в Пантикапї вищої штуки, коли на деяких виробах видно слїди впливу штуки далекого сходу. Невелике число місцевих виробів представляє проби скитської ювилерської роботи. Що до находок Роменського уїзда, то ґр. Б. дає відомости про розкопки в тій місцевости властителя С. Мазараки і проф. Самоквасова. Результати розкопок М. дістались частиною в московскій історичний музей, частиною до власного збору ґр. Бобринського. З огляду на форми похорону і характери найдених річей сї могили відносять ся до скитских епох і пригадують деякі могили в околицях Сьміли.

Спинимось тепер коло головнїйших екскурсів ґр. Бобриньского по специяльним питанням. По схарактеризованню так зв. пряслиць ріжних видів автор приходить до виводу, що як ся назва вірно приложена до шиферних кружків великокняжої епохи і до подібних до них глиняних предметів давнїйшого часу, то ледви чи можна приложити її до великих гостроверхих, форми конуса предметів, що при тім находять ся не тілько при жіночих, але при чоловічих скелєтах; питаннє про них автор полишає отвертим. В питанню про окраску черепів і иньших костей погребених ґр. Б. приймає гадку д. Оссовского, найбільше правдоподібну і на наш погляд, що нарід тієї епохи має звичай красити тїло, тож красив тїла покійників. Діткнувшись земляних будов на лївім березї р. Тенетинки, ґр. Б. описує всї городища і вали, як оглядані ним самим, так і згадувані в дїлах Фундуклея й Похилевича; окрім того, подає декотрі відомости, зачерпнені з рукописного твору доктора де-ля-Флиза.

Про історию і памятники околицї Мотронинського монастиря автор дає осібний екскурс, до якого прилучено план валів в околицї монастиря; як кажуть, в тих валах найдена була монета імпер. Юстиніяна.

Дуже може поучити любителїв скорих та неоглядних виводів спостереженнє ґр. Б., що обряд палення трупів на Вкраїнї мав місце в камяно-бронзовій, скитській і в славянській епосї.

Особливої уваги заслугує дуже інтересна проба автора класифіковати характерні форми скитської посуди, де подана осібна таблиця орнаментів на скитських начиннях, що відзначають ся виключно ґеометричним характером. Інтересні уваги що до місць і обставин находок в могилах морських привозних раковин cypraea moneta; ґр. Б. найшов відомости, що сї раковини ловлят ся не тілько в однім Індийськім океанї, як думали археолоґи до-тепер, але і в декотрих европейських морях.

Припадкові находки в околицях Сьміли складались з каменях і бронзових знарядь, зелїзних мечів, костяних виробів, глиняних предметів. Найдено два скарби, що складали ся з давних золотих і серебряних окрас. В II томі описано предмети велико-княжої епохи з Княжої гори (під Каневом, здаєть ся — лїтописне місто Родня) і золоту курильницю знайдену бл. Корсуня.

Що до зверхнього вигляду, видання розкішне, що годї й бажати; все, почавши з паперу й друку а скінчивши прегарними рисунками, роблять з книги ґр. Бобриньского предмет розкоши, яким може похвалитись аматор; для ученого може дещо видаватись зайвим, на пр. багато рисунків золотих, що представляють предмети цїлком подібні (т. II. табл. X, XI, XII, XIII, XVIII, XXI, XXII), які лучче булоби видано в немногих взірцях, а хоч книги продають ся з добродійною метою, не

можна поминути, що висока ціна видання не приступна для небогатої публїки. *М. А.*

Гриневъ С. А. Была-ли конница у древнихъ Руссовъ, К., 1895, ст. 30.

Ся брошюра, написана мабуть якимсь офицером (присьвячена „офицерамъ доблестной русской кавалеріи“) має рішити питаннє, дійсно цікаве і не досить ясне досї, хоч над ним застановлялись вже історики (напр. Гедеонов в т. I своїх „Варяги и Русь“). Вихідною точкою сїєї справи з'являєть ся суперечність катеґоричної відомости Льва Диякона, що Русь коннаго війська не має, з відомостями руських джерел, особливо з пізнїйшого часу, в. XII—XIII, про широке уживаннє на Руси кінної їзди. На жаль одначе автор забрав ся до сїєї справи з таким арсеналом науковим і з таким методом, що пояснити сїєї справи єго брошюра не зможе. Він починає з того, що зачислює до Славян найрізнїйші народи, від Скитів до Варягів, і доводить уживаннє в їх кінного війська, що більше — на доказ того виступають Торки (бо й то Русини!) і битва з Уграми під Перемишлем 1099 р., де в головній ролї виступають на правду Половцї. По сьому приходить кілька відомостей з руських джерел про кінне війско й хованнє коней, але й то нїби з других рук. Все се написано претенсийним тоном і з широкими, часто цїлком несподїваними виводами. *М. Г.*

Владиміровъ П. В. Слово о полку Игоревѣ, выпускъ первый, К., 1894, стор. 71 (передрук з „Университетскихъ Извѣстій).

Професор Київского унїверситету д. Владимиров розпочав сим випуском свої студиї над найцїннїйшим поетичним памятником нашої старої лїтератури дотатарскої доби. На разї подає він у сїм першім випуску лише кілька загальних уваг про культурне значенє памятника і огляд дотеперішної лїтератури його, що числить вже мало що не 200 більших і менших праць. В дальших випусках обіцює автор подати детальний розбір історично-лїтературного значіня Слова в звязку з староруською лїтературою і словесностию народною, та огляд тексту Слова в звязку з єго граматичними і лексикальними знаками. На скілько ориґінальною вийде цїла студия, того поки що не знати; але вже по першім отсїм випуску, хоч і як мало мав нагоди автор в нїм проявити свої специяльні думки, можна осудити, що праця проф. Владимірова не буде зайвою навіть по так капітальнім труді про Слово, який видав Е. В. Барсов в трех томах в р. 1887—1890. Огляд лїтератури слова у проф. Владимірова більше прозорий як у Барсова і Смирнова (Жданова не

маю під рукою): бо побіч хронольоґічного порядку, в якім обговорює автор значенє поодиноких учених для роз'ясненя Слова, стараєсь він ще вказувати й на ті течії наукові, які одна по однїй слїдували в лїтературі Слова, як відгомони загальних наукових теорий і принципів, що пановали по собі в науцї XIV в. (іменно в Росиї). В загальних вступних увагах про культурне значінє Слова (стр. 1—7) вказує Владимірoв між иньшим знов на те, що Слово — може й не цїлком случайно — показує і з погляду форми і з погляду представленя історичного побуту богато схожостей з західно-европейскими рицарскими поемами, іменно з піснею про Ролянда (La Chanson de Roland). Фактом є, що Лїтопись Новгородска оповідає під р. 1204 дуже подрібно про добутє Царьгорода хрестоносцями, при чім згадує ляконічно, мов про добре всім звісну особу, „про злого поганого Дедрика", очивидно — Теодорика, героя поем ґотско-ломбардского цикла. Важність Слова, а заразом трудности, які ставляє воно своїм інтерпреторам, кажуть побажати, щоб дальші випуски студиї звісного автора працї про Франциска Скорину чим скорше появились і громадї дослїдувачів рускої старини як найкрасше послужили. *Ів. Копач.*

Къ исторіи малорусскаго нарѣчія: Житіе св. Савы Освященнаго[1]) по пергаментной рукописи XIII в. Прив. доц. В. Н. Мочульскаго. Одесса, 1894, стор. 24, (відбитка т. LXII Записок Новоросийского унїверситету ст. 383—406).

Питанє про істнованє діялєктів у староруській мові підніс оден із перших И. Срезневский (р. 1849) у своїй студиї „Мысли объ исторіи русскаго языка" — хоч він приймає ще єдність руської мови але до XIV в. Думку про староруські діялєкти поставив яснїйше П. А. Лавровский у статї: „О языкѣ сѣверныхъ русскихъ лѣтописей" (р. 1852), доказуючи, що новгородський діялєкт розвинув ся відділившись від других діялєктів далеко до XIV в. В те спірне питанє вмішав ся опісля Погодин, — а із тої причини пішла лїтературна полєміка між ним а Максимовичом. В полєміцї тїй порушувано вже питаня, що тикають ся не лиш

[1]) Заохочений проф. Яґічом написав я був ще під конець р. 1893 розвідку п. з. „Über die dialectologischen Merkmale des südrussischen Denkmals aus dem XIII Jhdte: ‚Žitije sv. Sawy" — та відчитав її з початком р. 1894 у віденьскому семінари для словяньскої фільольоґії. Праця тота буде поміщена в журналї: „Archiv für slavische Philologie" — тому не обговорюю тут докладно всїх фонольоґічних та морфольоґічних прикмет „Житія Савы" — а подаю лишень розбір розвідки д. Мочульского, що вийшла в другій половинї р. 1894.

істориї руської мови, але й істориї головних руських племен: україньско-руського та велико-руського. Тоді й виплинула знана теорпя Погодина ніби Українці прийшли в київщину із за Карпат, аж по нападах татарських. Полєміка між Погодиним а Максимовичом хоч причинилась до поясненя не одного важного питаня — всеж таки в самих найважнійших пробємах не довела до позитивних вислідків. Не доставало їй научного підкладу історичного та лінґвістичного. По горячих спорах настав час холодних дослідів. Совістні, основні студиї А. Потебнї[1]), дальше Житецкого[2]), Колосова[3]), та Огоновского[4]), многі праці Мікльосіча, Яґіча, Лєскіна і ин. — а також студиї історичнї та виданя староруських памятників, могли вже становити основу до иньших дослідів на поли історпї руської мови.

Одним із перших учених, що покористувались у тому напрямі новими здобутками науки був проф. А. Соболєвский. Р. 1883 читав він у київскому товаристві ім. Нестора виклад: „Какъ говорили въ Кіевѣ в XIV и XV в.“[5]). У сьому відчиті відновив Соболевский давну теорию Погодина — лишень старав ся її оперти на нових основах, на дослїдах мови старих т. з. „галицко-волиньских“ та кіевских памятників. Не видячи в тих других появи т. зв. „нового ѣ“, що розвинулось, по його думцї, виключно в памятниках т. зв. „галицко-волиньских“ із старосл. є коли глухі голосозвуки ъ та ь втратили своє звукове значінє — зачислює він говір київский до говорів великоруських. Відчит сей викликав горячу полєміку. Зараз на томуж таки засїданю промовляли проти Соболевского С. Голубевъ, П. Житецкий, В. Б. Антонович, О. Левіцкий, М. Дашкевич, В. Науменко і ин., а деякі із бесїдників як Житецкий[6]),

---

[1]) „Два изслѣдованія о звукахъ русскаго языка“ Воронежъ 1866.

„Замѣтки о малорусскомъ нарѣчіи“ Воронежъ 1871.

„Къ исторіи звуковъ русскаго языка“ Воронежъ 1876

„Разборъ сочиненія п. Житецкаго „Очеркъ звук. ист. малор. нарѣчія“ С. Петерб. 1878.

[2]) „Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія“ Кіевъ 1876.

[3]) „Очеркъ исторіи звуковъ и формъ русскаго языка съ XI по XVI столѣтіе“ Варшава 1876.

„Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей народнаго русскаго языка“ Варшава 1878.

[4]) „Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache“ Lemberg 1880.

[5]) Порівн. „Чтенія въ историческомъ обществѣ Нестора Лѣтописця“ II. Кіевъ 1888. с. 215. і слїд.

[6]) „По поводу вопроса о томъ, какъ говорили въ Кіевѣ в XIV—XV в.“ („Чтенія“ в истор. общ. Нестора II. 218—221).

Дашкевич[1]), Антонович[2]) виголосили опісля на сесю тему окремі реферати. Соболєвского однакож не переконано, і він р. 1884 повторив свою теорию в „Очеркахъ изъ исторіи русскаго языка“ — подаючи рівночасно розбір кільканайцятьох памятників т. зв. „галицко-волиньских“. Того самого року оголосив Яґіч свої „Четыре критико-палеографическія статьи“ (С. Петерб. 1884) — де висказав зовсїм відмінний погляд на деякі т. зв. „галицко-волиньскі“, особливож на київскі памятники найдавнїйшої доби. Але Соболєвский пище у відповідь Яґічови статю п. з. „Источники для знакомства съ кіевскимъ говоромъ“[3]), де обстає при своїх поглядах висказаних у „Очерках“. Ті погляди повторює Соболєвский із малими змінами також у „Лекціяхъ по исторіи русскаго языка“ (Київ 1888) а пізнїйше ще раз, невважаючи на Яґічеві „критическія замѣтки“[4]) та статї Шахматова[5]), — у II-ому виданю „Лекцій“ (Спб., 1891).

Серед такого розгару спорів[6]) про розміщене староруських говорів і їх слїди в давних письменних памятниках — виходить із друку памятник з XIII в. п. з. „Житіе св. Савы Освященнаго“, безперечно південно-руської редакциї, — памятник, котрого розбір може причинитись до поясненя деяких спірних питань із історії руської мови.

Насамперед скажу кілька слів про саме видане „Житіе Савы“ видано р. 1890 „Императорскимъ Обществ. Любит. Древ. Писм.“ під редакцию проф. И. В. Помяловского на підставі перґамінової рукописї з XIII в. подарованої кн. П. А. Вяземскому в Палестинї. Помяловский видав сей памятник дуже старанно, помістив вариянти тексту на основі иньших пізнїйших рукописів, — поруч тексту староруського на-

---

1) „Нѣсколько данныхъ изъ исторіи Кіева, кіевской земли и кіевскихъ историческихъ памятниковъ въ XIV—XV в.“ („Чтенія“ II. 223).

2) „Нѣсколько данныхъ о населеніи кіевской земли в XVI в.“ („Чтенія“ II. 225—226).

3) „Журналъ министерства народнаго просвѣщенія“ 1885. II. 349—357.

4) „Критическіи замѣтки по исторіи русскаго языка“, ординарнаго Академика И. В. Ялича. Спб., 1889.

5) „Beiträge zur russischen Grammatik“ (Archiv für slavische Philologie“ Bd. VII).

6) Замічу тут, що супроти теориї Соболєвского про пановане великоруського елементу в київщинї ще до XV в. — теориї, що головно побудована на букві ѣ — сьвідчать також розслїди історичні А. Котляревского, [Были ли малоруссы исканными обитателями полянской земли, — или пришли изъ за Карпатъ в XIV в.? („Сборникъ отдѣленія русс языка и словесности импер. Акад. наукъ“, т. XLVII 1889. Сочиненія А. Котляревскаго)], В. Антоновича [„Кіевъ его судьба и значеніе съ XIV по XVI стол.“ (Монографіи по исторіи западной и юго-западной Россій“ Кіевъ 1885. стор. 228—264 і т. д.)], М. Грушевского, („Очеркъ исторіи кіевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV стол.“ Кіевъ, 1891, стор. 432, 439 і т. и.) — і ин.

друковав оріґінал грецкий написаний Скитопольским, — подав проби письма і репродукцию гарних мальованих ініциялів, описав докладно палеоґрафічні прикмети памятника і ріжниці письма писців, звертаючи при тім увагу на кожду букву поставлену писцем на витертому місції або перероблену з иньшої букви, — так, що се видане можна взяти за основу лінґвістичних дослїдів. Один лишень закид приходить ся менї зробити проф. Помяловскому. Звертаючи увагу на деякі „прямыя неисправленыя писцемъ ошибки" (стор. V) як на приклад: мелава зам. медава, цѣсаства зам. цѣсарьства, скочавъ зам. скончавъ, покоубивъ, зам. погоубивъ, і т. і. — помістив видавець між тими похибками деякі такі, — за якими криють ся або відомі з иньших староруських памятників ортоґрафічні правила, — або, що важнійше, звукові прояви. І так, на приклад слово маломо (295. 18) поправляє проф. Помяловский на маломъ; манастыреχо (469. 18) — на манастыреχъ; градо (503. 2) — на градъ; ѳеодоро (527. 2) — на ѳеодоръ; обищимь (479. 4) — на обьщимь; проклити (315. 3) — на проклѧти; чирноризець (317. 9) — на черноризець; надеющоу (319. 7) — на надѣющоу; свѣдительствоують (491. 11) — на свидѣтельствоують; изна (311) — на изгна; (порівн. анальоґічну прояву в слові разнѣвавъ сѧ (313) зам. разгнѣвавъ сѧ, де г випало з ґрупи шелестозвуків між з а н); χалкыдоньскоумоу (415. 15) — на χалкыдоньскомоу; новоумоу (517. 8) — на новомоу; поправляє слово мастырь — на манастырь, — хоч у тій формі що є мабуть відзвуком народної етимольоґії уживають сього слова часто всї три переписувачі (порівн. стор. 167. 12; 241. 10; 345. 4; 351. 5; 351. 20 і т. д.). Власне такі похибки писців — похибки супроти старославяньской традициї — се нераз одинокі парости народної мови що продирають ся через скорупу старословянщини — нераз лишень такі похибки позволяють нам заглянути близше не лише в ортоґрафічні правила даної староруської школи, але і в звукову систему тодїшної руської народної мови а часом і в фізіольоґію поодиноких звуків. Наколи-б проф. Помяновский був винотував усї таки похибки та уняв їх у систему вказану історичною ґраматикою, ми були-б йому за се вдячні. Але із кількох таких слів поданих у суміш із деякими справдїшними похибками писців, нема ніякого хісна. Тілько що до самого виданя „Жит. Савы".

Те видане взяв д. В. Н. Мочульский за основу своєї розвідки історично-ґраматичної.

На стор. 383—384 (цитую сторони „Записок") подає д. Мочульский на сам перед зміст палеоґрафічних заміток проф. Помяловского про сей памятник. В першому відділї самої працї ставить автор на стор. 385—391 перегляд звукових прикмет памятника. Коментар до того

огляду подає він на стор. 399—402. Оба ті відділи не відзначують ся анї повнотою, анї вірною систематикою звукових прояв.

Найслабше представляють ся ті уступи, де д. Мочульский говорить про глухі звуки ъ та ь. Він не виробив собі ясного погляду на значінє тих звуків в історії руського язика, і хитає ся поміж суперечними поглядами Мікльосіча або Житецкого з одного, а Соболевского з другого боку. Він констатує факт, що период історії руської мови, до якого відносить ся „Житіє Савы" — се период упадку глухих звуків: „Съ одной стороны „низведеніе глухихъ въ чисго формальные звуки" (sic!) — съ другой „переходъ глухихъ въ чистые гласные" (стор. 399). Таким висказом виключує д. Мочульский прояву посередню, а іменно, що букви ъ та ь можуть ще часом мати і звукове значінє, — на що вказують такі слова як безо оуспѣха (Жит. Савы стор. 507); прѣдо олтаремь (ibid. 453) і т. і. — які по словам Яґіча[1]) служать за доказ, що в тодїшнїй руській мові почутє для ъ та ь як звуків ще було не всюди затерлось.

Говорячи про перехід глухих звуків у чисті, висказуєсь автор загально і не ясно: „Этотъ переходъ мы замѣчаемъ главнымъ образомъ при плавныхъ сочетаніяхъ, затѣмъ въ серединѣ, и даже въ концѣ словъ" (стор. 399). Автор не показує нам на впорядкованих прикладах винятих із памятника, — де власне такі чисті голосозвуки о та е мають справдї звукове значінє, — а де вони становлять лишень ґрафічну заміну ъ та ь, Із хаотичного перегляду відповідних прикладів, поміщених у першій половинї розвідки, виходить, — що автор придержував ся мабуть принципу Житецкого: „Мы принимаемъ фактъ какъ онъ естъ: стоятъ чистые вмѣсто глухихъ, — мы и понимаемъ ихъ чистыми, а никакъ не глухими"[2]). Ось приклад, де у д. Мочульского переведений такий принцип: Поруч таких слів, де о та е на місци первістних ъ та ь мають дійсне значінє чистих самозвуків — як холмѣ (75), столпъ (83), солнечныи (403), поверзжаше (239) — ставить д. Мочульский на стор. 387, §. 2, і слово чреплема (81) — де друге е є лишень ґрафічною заміною ь. На сей здогад могло-б було д. Мочульского напровадити хочби значне число таких анальоґічних прикладів, як дерьжи (237), вверьзи (249), дерьзновѣние (121) і т. д. — де ь означує лишень мягкість попереднього шелестозвука[3]).

---

[1]) „Критическія замѣтки" с. 28.

[2]) „Очеркъ звук. исторіи малорусс. нарѣч." с. 58. Про сей принцип, порівн. Потебнї: „Къ исторіи звуковъ русс. языка" 40, 41.

[3]) Порівн. Соболевского „Лекціи" 28; тут наводить Собол. слово: почерьпала Порівн. також Яґічеві „Критич. Замѣт." 71, 72. Що слово чрепилема не може відноситись до т. зв. другого повноголосу — про се порівн. Яґічеві „Крит. Зам." 22, 23.

Годило-б ся було також звернути близшу увагу на південноруську прикмету слова скрьбємъ (507), скрьбѧщема (41) — де зам. старосл. скръбь, і звичайного скорбь руських памятників, уживала ся виключно в памятниках южноруських форма скєрбь поруч перехідної форми скьрбь[1]).

Д. Мочульский ставить також (стор. 387, §. 3) без усяких заміток поруч себе в рубрицї „переходъ глухихъ въ гласные о и є — такі форми як чюдоносєць (881. 11), старєць (453. 7) з одного боку, і ангєлєскъ (67. 1), ієуалискымь (325. 12), кожєдо (375), послѣдєниє (447) з другого. В словах першої катеґориї мало є репрезентувати дїйсний голосозвук, — на що вказують нинїшні рефлекси тих слів, що тикаєсь слів другої катеґориї, — то трудно сказати на певно, чи се є є лишень ґрафічною заміною букви ь без усякого звукового значіня[2]), чи за тим є криє ся давний звук ь посередний між є а и[3]). На більшу правдоподібність погляду Яґіча вказує той факт, що в „Житіи Савы“ ь старосл. слова анъгельскъ заступлене раз буквою и (стор. 325. 12) а другий раз буквою є (стор. 67. 1). В кождому разї анї Яґіч анї Потебня не вважають тут є чистим голосозвуком.

В одну рубрику і поруч себе попали також такі ріжнородні прояви як сонъ (107. 17), ровоу (209. 9) і т. и. — і ієуалисто (321. 7), манастырєхо (469. 17), градо (503) і т і. Про звукове значінє слів першої ґрупи (п. в. д. Мочульский слова обох ґруп поставив у суміш, стор. 387, §. 1) нїхто не підносить нїякого сумнїву. Що до значіня кінцевого о слів другої катеґориї — погляди учених подїлені. Однї з них, як Петебня[4]) та Огоновский[5]), що принимають істнованє глухих не лиш у серединї, але й на кінцї слів ще в XV стол.[6]) або навіть, як Огоновский у XVI та XVII столїтю[7]) - добачують в о давний звук ъ; другіж, як Соболєвский, вважають о в таких разах лишень ґрафічною заміною ъ[8]). Д. Мочульский не виробив собі ясного погляду на се питанє. Уступ — де він (стор. 399) покликуєсь на Мікльосіча, що в та-

---

[1]) „Крит. Зам.“ 26.

[2]) Потебня: „Къ исторіи звуковъ“ 37.

[3]) Яґіч: „Критич. замѣтки“ 32.

[4]) „Къ истор. звуковъ русс. языка“ 36, 41. „Замѣтки о Малорусс. нарѣчіи“ 11, 12. „Разборъ сочин. Житецкого „Очеркъ“ і т. д. 52.

[5]) „Studien auf dem Geb. der ruth. Sprache“ 47, 48.

[6]) Потебня loc. cit

[7]) Огоновский, loc. cit.: „Man kann sofort muthmassen, dass die genannten schwachen Vocale noch im XVI und XVII Jdhe ihre lautliche Geltung gehabt haben. Тут наводить Огон. такі приміри як пано зам. панъ (ґрам. з р. 1400).

[8]) „Очерки изъ ист. русс. языка“ 71.

ких ортоґрафічних формах бачить уплив „хибної анальоґії“ — вказує на мале непорозумінє. Непорозумінє те вийшло мабуть із того, — що д. Мочульский цитує Мікльосіча не безпосередно, — але, як виразно видно з неточности цитату і з долїшної замітки, — на підставі працї Житецкого [1]). Житецкому, що думає, ніби глухі звуки не істнували в історичній добі розвою руської мови [2]), і придержуєсь погляду, що всюди, де в руських памятниках знаходимо замісць ъ та ь — о та є — треба їх вважати чистими голосозвуками [3]), — наручно було вийти з трудного положеня в сьому випадку переміненим трохи поглядом Мікльосіча знайденим у старому виданю його порівнавчої фонольоґії (стор. 381) про вплив хибної анальоґії; — але д. Мочульскому, що в тій „хибній анальоґії“ хотів би бачити теорию противну поглядови Соболєвского про чисто ґрафічну заміну букви ъ буквою о — не слїд би покликуватись на Мікльосіча, що поясняючи появу о на кінцї наведених слів впливом хибної анальоґії, так само як і Соболєвский не видить тут слїду голосозвука ъ [4]), — так, що і Мікльосіч і Соболєвский подають лишень відмінні поясненя тої самої ортоґрафічної прояви. Що-ж тикаєсь погляду про вплив хибної анальоґії, погляду, якого Мікльосіч не повторив у другому виданю своїї ґраматики з р. 1879 — то про нього скептично висказав ся Потебня [5]). Се були-б важнїйші похибки в тих уступах, в яких д. Мочульский говорить про глухі звуки ъ та ь.

Не стану так подрібно розбирати дальших уступів розвідки д. Мочульского, — бо моя рецензия мусїла-б розростись до значних розмірів. Але вже розібрані уступи характеризують його некритичний спосіб писаня. Подібнї хиби нробивають ся і в дальших уступах його працї.

Сеся частина працї д. М. — де зібранї факти про звуки ѣ та є, не вичерпує вправдї предмету, і не специялїзує поодиноких прояв звукових, — але в ній не бачимо вже похибок у ґруповаию самого материялу (стор. 388). Але за те уступ де автор подає коментар до місць винятих із „Жит. Савы“ (стор. 400) показує знов у автора недостачу одноцїльного погляду на сесю справу. Питанє про те, як уживались а як вимовлялись звуки є і ѣ в староруських памятниках, належить до

---

1) „Очеркъ звук. ист. малор. нарѣч.“ с. 57, 58.

2) Ibid. 65, 66.

3) Ibid. 58.

4) Мікльосіч у загалї не признає істнованя глухих голосозвуків ъ та ь у руській мові доби історичної. (Порівн. „Vergleichende Grammatik der slav. Sprachen“ Bd. I. „Vergleichende Lautlehre“ Wien. 1879, 461, 466).

5) „Къ истор. звуковъ русс. языка“ 41.

найтруднїйших в історнї звуків. Колосов, Потебня, Житецкий, Соболевский, Яґіч, Шимановский, Шахматов і ин. посвятили тим звукам найобширнїйші відділи своїх студий. Д. Мочульский збуває се питанє кількома словами. Він приймає теорию Соболевского, що ставить появу ѣ зам. старосл. етимольоґічного є в звязок із упадком глухих звуків[1]). Оден із слабих боків теориї Соболєвского — се недостача поясненя факту, що в тих самих памятниках „галицко волиньских“, де бачимо ѣ зам. старосл. є — виступає також проява відворотна, — а іменно заміна старосл. ѣ через є. Тому учені, що не зовсїм годять ся на гіпотезу Соболевского, старались або поставити иньшу теорию, або її доповнити, особливо ж старали ся пояснити є зам. старосл. ѣ, — зовсїм незгідне з рефлексами відповідних слів у сучасній українько руській мові. Поясненя такі, що в значній мірі причинились до поглубленя дослїдів про значінє букви ѣ у староруських памятниках — знаходимо в статї Шахматова „Изслѣдованіе о языкѣ новгородскихъ грамотъ XIII и XIV в.“ [2]), в Яґічових „Критич. замѣткахъ“ [3]) і др. Ще докладнїйше обговорює се питанє Шахматов у найновійшій своїй студиї п. з. „Изслѣдованія въ области русской фонетики“. Шахматов признає велику заслугу Соболевскому, називаючи його теорию „откритіе одно изъ найболѣе блестящихъ въ историческомъ изслѣдованіи нашего языка[4]) — але при тім підсуває йому зручно свою гіпотезу, про яку Соболевский і словечком не згадує („Общерусское дифтонгическое сочетаніе іе“), — дає деяким проявам осьвітленє иньше як у Соболевского, збирає велику многоту нового материялу, особливож ставить щасливе поясненє тих випадків, де є уживаєсь в т. зв. „галицко-волиньских“ памятниках зам. старосл. ѣ (стор. 117. Слова стар. церковні, що не могли бути провірені в живій мові).

Замісць отже (не розпоряджаючи материялом, на якім можна-б оперти нову теорию) покористуватись працями тих учених — ставить д. Мочульский новий здогад про заміну звуків ѣ та є: „Такіе примѣры смѣшенія этыхъ звуковъ могуть быть по нашему мнѣнію также поставлены въ зависимость отъ исчезновенія глухихъ“ (стор. 400). Такий здогад нїчогісїнько не пояснює, а стоїть у суперечности як раз із теориєю Соболевского. Д. Мочульский шукає поясненя згаданого факту

---

[1]) „Очерки изъ ист. русс. языка“ с. 89. „Лекціи по ист. русс. яз.“, 1891, 53. і слїд.

[2]) Спб. 1886. 211.

[3]) Стор. 43 і слїд.

[4]) „Изслѣд. въ обл. русс. фонет“. Варшава 1893. 114.

в звуковому зближеню вздовженого є до ѣ — коли між тим по думцї Соболєвского лишень на півночи Руси, — особливож у Новгородї була майже затерлась ріжниця між ѣ а є [1]), а в „галицко-волиньских" памятниках (а о тї тут нам розходить ся) „нове ѣ" скоро злилось із „старим ѣ" (що зближувалось до звука и = і) а опісля мало з ним одну долю то є перейшло зовсїм в і [2]).

Говорячи про гортанні звуки пише д. Мочульский, „гортанные звуки г, к, х, иногда сочетаются съ твердымъ ы". Автор повинен би був подати нам приклади прояви як раз відворотної, де гортанні шелестозвуки лучать ся із мягким и, — бо власне сполученя ги, ки, хи, розвинулись у староруських памятниках доперва в половинї XII столїтя [3]). Шахматов є тої думки, — що появу сполучень ги, ки, хи, можна запримітити лишень у памятниках південноруських; у північних — новгородських памятниках появляють ся такі сполученя рідко, і доволї пізно [4]). Такі сполученя можуть отже мати в деяких разах також діялектольоґічне значінє. В першій половинї „Житія Савы", поминувши одинокий примір: скитьскии оци (91) — бачимо правильно сполученя гы, кы, хы. Допера почавши від стор. 289 лучать ся гортанні звуки із мягким и, хоч трафляють ся також не менше часто сполученя гы, кы, хы, нераз навіть у тих самих словах: прим. халкидоньскии съборъ (303, 313, 315, 335) побіч: халкыдоньскоумоу (415); севгиръ (307) побіч севьгыромь (297, 303, 331). Про сесю прояву не згадує д. Мочульский і в другій части розвідки, де дає коментар до даних взятих із нашого памятника.

Годило-б ся було також запримітити, що характеристичні [5]) сполученя шипячих шелестозвуків із ѧ (я) і ѥ [6]) трафляють ся в „Жит. Савы" дуже рідко: слоушѧтель (1) шедшѥ (371). В першій части рукописи, доки писав Ворон — бачимо сполученя ж, ч, щ і ц лишень із мягким голосозвуком ю. Від стор. 289 появляють ся вже поруч сполучень жю, чю, щю, цю — також жȣ, чȣ, щȣ, цȣ: дȣшоу (455) мѧтежоу (477) і т. і. Д. Мочульский наводить лишень приміри сполучень ж, ч, щ, ц із ю.

---

[1]) „Лекціи по ист. русс. языка" 68.

[2]) „Лекціи" 71, 72.

[3]) Ibid. 114. — По думцї Яґіча могла сеся прикмета істнувати в живій мові вже в XI стол. — хоч у памятниках виступила значно пізнїйше („Критич. замѣтки" 78).

[4]) „Изслѣдов. о языкѣ новгор. грамотъ" стор. 169.

[5]) Яґіч: „Критич. замѣтки" 76.

[6]) Про сполученя щѧ порівн. Потебнї: „Замѣтки о малор. нарѣч." 67.

Перегляд морфольоґїчних прикмет „Жит. Савы“, поданий у Моч. на однїй сторонї, дуже не повний. Не бачимо тут поясненя таких форм як **польза** (с. 33, 367 — genet. singul.), як **себе** (397, 439, 467) зам. **себѣ** побіч **собѣ** (279). Нема тут і згадки про форми імперф. як: **хотяшеть** (291) **поливахоуть** (251) — хоч таким формам приписує Яґіч чимале діялектольоґїчне значінє [1]).

Дальше подає д. Мочульский збірку слів, що мають послужити до характеристики „Житія Савы“ з погляду лексичного (стор. 392—396). Між ті „лексическія особенности“ попали такі слова, як: **юблыко** (18, 3), **скербь** (507, 6, 7) і т. д. Слова сесї суть справдї важні і замітні, але не з погляду лексичного, лишень фонетичного. Вони навіть становлять, як ми вже по части згадали, визначні діялектольоґїчні прикмети українськo-руські [2]). Але нїхто чейже не може звичайних і розповсюджених по всїх славяньских памятниках слів **скръбь** (λύπη, moeror) та **юблъко** (μῆλον, pomum) вважати лексичними особливостями. Те саме треба сказяти про слова: **стръй, жажю, падежа, гражениинъ, вѣльблоудъ** і т. і. Про ті слова треба було говорити між прикметами фонольоґїчними нашого памятника.

„Синтактическія особенности и особенности перевода“ поміщені на стор. 396—398 — се невеличка збірка фраз винятих із „Жит. Савы“, поруч яких поставив д. Моч. відповідні уступи грецкого ориґіналу, не подаючи анї словечка поясненя, — так, що читач не знає, де шан. автор добачує особливости синтактичні, — а де особливости перекладу.

В останньому уступі своï розвідки стараєсь д. Мочульский виснувати загальнїйші виводи із розібраного що йно материялу (стор. 402—406). Тут ляконїзм автора доходить до вершка. Він подає перегляд тих особливостей, — на основі яких установили Яґіч, Соболєвский та Шахматов своï поділи староруських памятників. Перегляд вислїдків праць Соболєвского та Яґіча подає д. Мочульскій без усякого коментара. Ляконїзм такий може бути на місцї лишень там, — де цитує ся безперечні здобутки науки, на які цитовані автори годять ся. Між тим про принципи, на яких побудовані виводи Яґіча та Соболєвского — що йно йде в наўцї завзята борба. Соболєвский, що зачислює давний київский говір до говорів великоруских, та Яґіч, що не видить значноï ріжницї між памятниками київскими а т. зв. „галицко-волиньскими“ і ставить їх разом супроти памятників північно-руських — стоять на точках діяметрально

---

[1]) „Четыре критико палеограф. статьи“ 96.

[2]) Порівн. И. Срезневскій: „Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ“ С. Петерб. 1867, кн. I. 47. — Соболєвский, „Лекціи“ 1891, 58. — Яґіч, „Критич. замѣт.“ 26, 27, і др.

супротилежних. Прихилитись до поглядів одного з них можна лишень тодї, – коли подасть ся від себе поважні арґументи. Материял до такої арґументациї можна-б знайти вже хочби в самому „Жит. Савы“ — або в виданому недавно[1]) „Сборнику Святослава“ з р. 1076 та в иньших памятниках, на які покликують ся обі сторони. Д. Мочульский вважає всяку арґументацию зайвою, прихилюєсь до поглядів Яґіча, та зачислює „Жит. Савы“ до памятників київских[2]). Вибір безперечно добрий. „Житіе Савы“ належить до родини памятників київских, а не „галицко-волиньских“. Такий результат працї д. Мочульского вважали-б ми великою заслугою автора, — наколи-б сей вислїдок опертий був бодай на короткій критицї противників теориї Яґіча, — а не з'являв ся перед читачом як „Deus ex machina“.

Др. О. Колесса.

Миллеръ Вс. Наблюденія надъ географическимъ распространеніемъ былинъ (Журналъ Министерства Нар. Просв. 1894, V с. 43—77).

— Къ былинамъ о Вольгѣ и Микулѣ (Ibid. 1894, XII с. 92—107).

— Замѣтки къ былинамъ (Ibid. 1895, III с. 100—124).

Проф. Мілєр, займаючись від давнїйшого часу ґенезою билин, в сих розвідках застановляєть ся над нераз вже ставленим питаннєм про ґеоґрафічну область билинної творчости. В першій розвідцї висловляє він свої спостереження над місцевостями, звідки походять записї билин; на єго думку, розклад їх записей по областям хіба в малій мірі може мати припадкове значіннє і вже тепер може вияснити район їх розповсюднення (хоч в дальшім приходить ся єму самому таку припадковість допустити — для об'яснення напр., чому Вологодська ґуб. не дала майже билинних записей). Спостереження в сій сфері приводять автора до таких виводів: однородність билинного репертуара приводить до гадки, що він заховавсь більш меньш повно в протягу останнїх віків, з 2-ої полов. XVII в., коли мала устати творчість билинна. Головним районом билин представляєть ся область новгородської колонїзациї — Олонецька и Архангельска ґуб., а звідти билини занесені в Сибир. Масові примусові еміґрациї новгородцїв були причиною, що в самім Новгородї билини навіть чисто новгородські пропали, натомісь заховались в коло-

[1]) В. Шимановскій: „Къ исторіи древнерускихъ говоровъ, изслѣдованіе съ приложеніемъ полнаго текста Сборника Святослава 1076 г. Варшава 1887. В. Шимановскій: „Сборникъ Святослава“ 1076 г. Изд. второе исправленное. Варшава 1894.

[2]) Соболєвский зве „Жит. Савы“ памятником „галицко-волиньским“ (Порівн. „Лекции по ист. русс. яз.“ 1891, 58.

нїях. Поза границями новгородської колонїзациї билини істнують, хоч в значно меньшім числї по Волзї (значне число дали ґуб. Нижегородська, Симбирська і Саратовська), в ґуберніях же південно-великоруських билини стрічають ся лише припадково й спорадично.

Відкинувши звичайний подїл на цикли київський і новгородський, а подїляючи билини на богатирські, де виступає боротьба з ворогами й разними чудами, і билини з характером новели і фабльо, автор находить, що билини другої катеґориї переважно не виходили за границї новгородських колоній, тим часом як богатири Ілля, Алеша, Добриня фіксирують ся до місць південно-великоруських і популярні в сїм районї. На тій підставі автор ставить вивод (не як катеґоричний, а тільки можливий), що билини богатирські перейшли в новгородські кольонії з південно-великоруських земель; новгородськаж область була головним огнищем билинної творчости.

Вивод автора поки що може бути лише гипотезою. Я зауважив уже, що де які области зостають ся ще не вислїдженими що до билинної традициї; що до розповсюднення билинних тем, то тут зостаєть ся не певним, що треба об'яснити утратою, а що напрямом творчости: автор сам нотує, що билини про одного з тих південних богатирів — Алешу — невідомі за границею північних ґуберній (с. 70). Тож для вияснення вітчини тієї чи иньшої билини треба звернутись до детального аналїзу. Такий аналїз автор переводить в двох дальших розвідках над билинами про Вольгу і Микулу і про Хотена Блудовича. Обминаючи ідентизацию Вольги з Всеславом полоцьким, що наново підняв проф. Халанський в розправі про цикл Кралевича Марка, автор в обставинах билини шукає слїдів місцевости: такі подробицї як камінцювате, коріняете поле, що оре Микула; жито, що він сїє; прозвище Микули — Селягинович (селга-переліг); звіроловські і рибацькі промисли Вольги etc. приводять автора до переконання, що область, де ся перехожа тема чудовного орача була оброблена — є північна Росия, область новгородська. Хоч деталї, наведені д. Мілєром, часом і не дуже типові, але в сумі вони справдї представляють пейзаж північний, так що арґументация автора представляєть ся правдоподібною, а до того вона знаходить собі підпору в ґеоґрафічній номенклятурі билини: м. Орѣховецъ — Орѣшек (Горішок) = Шлюсельбург на р. Неві, р. Волхов в однім варианті. З згадки про гроши автор догадуєть ся і про час утворення — після початку XV в.

В розвідцї про билину за Хотена Блудовича („Замѣтки"), що зачисляла ся то до київського, то до московського цикла, автор справедливо зауважає, що обставини й типи її дуже пригадують билину про Ваську Буслаєвича; такі анальоґії справдї характерні: Хотен як і Васька „уродує" по Новгородї, знущаєть ся над „мужиками"; виступають „на-

ємники“, „мужики-должники“, одно слово — характерна сила і власть плутократиї над міським пролетариятом. Автор хтїв би бачити в фабулї якийсь дїйсний скандал новгородський, росказаний в билинї під псевдонїмами (Хотен від хотїти, невіста єго — Чаяна від чаяти).

Розвідка „про Ілю Муромця і Себеж“ (Замѣтки) дотикаєть ся одного з вариянтів билини, де виступає м. Себеж (Витебська ґуб.). Автор догадуєть ся, що поводом до такої парентези могла бути битва під Себежом р. 1586, що вказувало-б на білоруський ґрунт утворення. З сього поводу автор застановляєть ся над згадкою про „Ілію Муравленина і Соловія Будимировича“ в листї Ф. Кмити, стар. оршанського з р. 1574, що вказує на відомість про билини в краях білоруських, тепер позбавлених билинної традициї. *М. Грушевський.*

Филевичъ И. П. Польша и польскій вопросъ (посвящ. Н. Н. Страхову), Москва, 1894, ст. 104.

Нова книжка варшавського професора є передруком статей єго, друкованих в „Русскомъ Обозрѣніи“ за р. 1894, напів наукового, напів публїцистичного характеру, і, як каже автор, представляє резюме з приготованих „Очерків“ руско-польских відносин. Автор отже хоче подати погляд на історию сих відносин; має він властиво характер оскарження польскої історії, провідна ідея — погляд на Польщу як на зрадника славянскої ідеї, слугу західної Европи в її натиску на своє народне словяньске житє. Зоставляючи розбір до виходу працї in extendo, звертаю увагу автора на деякі необережности в арґументациї; він напр. знає, що Хорвати не довго були під властию Поляків; він догадуєть ся, що Краковщина мала з початку не польску (а значить — руску людність), відома відповідь Романа польским послам виступає як факт. Статя кінчить ся гадками про сучасні заміри деяких пруських публицистів — ужити Поляків за привод до дальшого Drang nach Osten.

М. Г.

Fryderyk Papée. Historya miasta Lwowa w zarysie, Львів, 1894, стор. 214 з 24 ілюстр.

Dr. Jecheskiel Caro. Geschichte der Juden in Lemberg von den ältesten Zeiten bis zur Theilung Polens im Jahre 1792 (sic!) aus Chroniken und archivalischen Quellen bearbeitet, Краків, 1894, стор. 180.

Рада міста Львова завізвала кустоса бібліотеки Львівского університета п. Папого до зладженя начерку історії Львова, пригідного для всякого осьвіченого львівского горожанина, з тим додатком, щоб сей начерк знадобив ся на підручник для учителів мійских шкіл, та щоб не

виходив по-за круг розуміня зрільших учеників. Популярне представленє минувшини Львова було справдї дуже на добі, особливож тогїднього року під час вистави. Львів мав вправдї свої хроніки, щоб згадати Зіморовича, Юзефовича, Ходинецкого, Зубрицкого, однак навіть і послїдня поважна праця нинї цїлком перестаріла і цїкава лише яко маґазин всїляких, нерідко дуже цїнних відомостей: тож і она для ширшого загалу цїлком непридатна. Автор підняв ся роботи з тою умовою, що зладить єї виключно на основі виданих досї актів та що не буде обовязаний до архівальних студий. Однак Львів має щастє: без жадних зі сторони міста жертв та заходів наспіла нагло та несподївано виручка від п. Ехескієля Кара, що поповнив сю недостачу, оперши свою історию Львова на жерелах архівальних!

П. Папе сповнив свою задачу совістно і вміло; се робота хосенна не тільки для тих кругів, для яких она призначена: і сьвідомий річи знавець по історнї сего краю перечитає єї з приємностю. Лїтературу давнїйшу і новійшу, моноґрафії по сему предмету, річи дрібнїйші, порозміщувані по всїляких журналах авторови докладно звістні; навіть там, де яка дрібниця пропущена, приміром з богатої памятникової польскої лїтератури з кінця 18 і початку сего віка або з заміток Нїмцїв, що безпосередно після 1772 р. до Галичини прибули, навіть там полишив автор, видить ся, ті подробицї сьвідомо на боцї, бо що до обʼєму книжки мав з гори звязані руки.

Умови наложені на автора з гори стали також причиною, що уровень представленя не всюда однакий: автор знижуєсь місцями в своїм оповіданю до пояснень таких елєментарних річей, як приміром, що се таке діл водний, або який вплив лїса на природу (ст. 4), або про первістні оселї, звичаї та житє диких Татар (13); однак дивним дивом залишив пояснити докладнїйше таку конечну в тім місци а феноменальну в польскій історнї річ, як про засновуванє міст в Польщі в 13 і 14 в., річ, про котру пересїчний львівский міщанин без всякого порівнаня менше знає, чим про всяку елєментарну силу, що Львовови доскулювала або єму пособляла. Про иньші точки, що їх би треба поповнити, говорить п. Квятковский в своїй основній рецензиї в „Muzeum“ з р. 1894, тож приглянем ся працї автора з иньшого боку.

Нове обробленє широкого історичного предмету ріжнить ся в правилї від оброблень давнїйших того самого предмету не так в видобуваню нових фактів, бо таких найде ся звичайно не богато. І в тім випадку не певно минї, чи п. Папе подав хочби одну важнїйшу подію, котра-б не находилась в трудолюбній працї Зубрицкого. Поступ історичної штуки лежить радше в иньшім осьвітлюваню і уґрунтованю подій, а най-

наче в поправлюваню похибок, в викорінюваню мітичної плїсни пересудів і фальшів, яка наростає з віками на ґрунтї конкретних фактів. Здиранє сеї поволоки плїсни і пили є самою головною задачею, є славою історика — слїдителя, се є точка, де тая предивна дисциплїна, що в своїй сути є свобідною штукою, вступає в сферу науки. Слїдитель підносить конкретні факти з містичної півтіни на сьвітло денне, популяризатор несе їх між суспільність, де нова гадка всиляє ся поволи і тяжко, бо оно річ вельми трудна — викорінювати пересуди.

Подаймо примір. Либонь кождий з осьвічених Львовян є допевне сьвідомий того, що коли стане на львівскім Високім замку і погляне на північ, то перед ним роскриє ся безкрая сарматска низина. Є тої гадки, хоч сему очевидячки перечить автопсия: оден погляд на узгіря, що окружують долину Полтви від півночи, і на високорівню, що простягає ся на північ до Куликова, наглядно вказує на те, що тая гадка неправдива. Яким чином розповсюднила ся між нами ся фальшива гадка, якій прецінь заперечує наше око? Ми навикли змалку до такого погляду, бо в шкільних підручниках так стояло написано. П. Папе виказав однак, що Високий замок не лежить на крайнім, висуненім на північ виступі Уральско-люнебурского хребта, а в єго серединї, бо оба єго кінцї, північний і південний можна означити лінїєю, потягненою з Куликова на Львів до Миколаєва над Днїстром.

Таких прикладів найдесь в нашій книжцї більше. Чулисьмо стократь повторювану гадку, що руский Львів був деревляний, а Казиміровий Львів був камяний. Нема в нїй слова правди: Казиміровий Львів був так само деревляний, як Даниловий. З руских часів не лишилось нїчого крім дзвона сьвятоюрского з р. 1341, з Казимірового Львова не переховало ся до наших часів так само нїчого. З цїлої середновічної доби Львова лишилось до наших часів взагалї дуже мало, всего два предмети, а то руїни Високого Замку, виставленого 1445 р. і катедра, якої будівлю розпочато 1414, а покінчено 1479 р. Відкіль взяла ся леґенда про камяний Львів в 14 в.? Витворила ся она з ґенералїзованя і приложення до Львова звістного вислову, що Казимір застав при вступленю на престол Польщу деревляну, а як вмер, то она була мурована. Той старий Львів згорів до тла 1527 р., так що лишив ся лише оден дім і катедра. Повтаряєм ще раз, що у Львові крім катедри нема нїчого, щоби нагадувало сей давний Львів першої епохи польского панованя.

Не залишив автор роз'яснити і сего, що величавість катедри не дає жадної міри величкости і людности міста: після нашого мірила був би сей Львів з перед р. 1527 невеличкім містом, що числило разом з пе-

редмістями найбільше 8.000 душ. Так виглядала найголовнійша емпорія торговлї на промінь 100 миль!

Щоно по огни станув цїлий Львів з каменя і цогли. Взносять ся святинї в ренесансовім стилю, між иньшими волоска церков, по-при церкві св. Лазара одинокий памятник чистого італїяньского ренесансу в нашім місті. Вежа станула 1591 р., опісля здвигнено церкву. З руских церков поставлено щоно тепер з цогли: храм. св. Онуфрія під кінець 16 в., Миколая з початком 17 в., церков св. Пятниць станула в серединї 17 в., а Св. Юр сто літ пізнїйше. Цїла ся партия про архітектонічну стійність памятників Львова написана вміло і барвно: від кругів, не обзнаємлених з архитектурою, особливож від учителїв, належить ся авторови вдяка за інструктивне представленє сеї річи. Видить ся менї однако, що автор надто ярко представив красу трех руских церквів в порівнаню з латиньскими; певно, що церков волоска і св Юр є що до виконаня архітектонїчної мисли унїкати стилів ренесансового і рококо, в границях давної Польщи, однак їх внутрішня окраса уступає першому ліпшому третьорядному костелови парохіяльному на передмістю, а у церкви волоскої є прямо невідповідна і не естетична. Наколи Ставропигийский інститут збире відповідні фонди, то будучому архітектови представить ся трудна однак вдячна задача, приукрасити пресбітерию чимсь путним, викинувши всю мідь, що нищить її красу, усунути нинїшні вітражи, зробити щось з ґалерією і стовпами, накрити храм відповідно. Твердженє автора, що церков св. Пятниць має монументальну архітектуру є просто чудне.

Повернути-б нам назад до зазначеного предмету, до мітичних подїй в історії Львова. Такою мітичною точкою є підмога св. Яна з Дуклї підчас облоги Львова Хмельницким р. 1648. Богато міщан бачило власне, як сей сьвятий монах уносив ся над містом в хвилях найбільшої небезпечности з піднесеними в гору руками, так як єго тепер бачимо на стовпі перед костелом Бернадинів. Опіка св. Яна причинила ся найбільше до ратунку міста, — она стала причиною окремого льокального культу, в якім львівский маґістрат бере кождого року пишну участь.

В дійстности стояла річ так, що Хмельницкий мав Львів в своїх руках, добувши Високий Замок і кляштор Кармелїтів. Ми знаєм, яке незавидне було становище Хмельницкого супроти хана. Єго головне старанє було, окупити всякою цїною ласку ханьску, утримати хана в добрім настрою. Видати Львів на розграбленє черни значило в тогдішнїй ситуациї нї більше нї менше, як стратити тоту ласку, добутє Львова приступом було-б для Хмельницкого самого найтяжшим ударом. Щоб догодити ханови, вдоволив ся він окупом 350.000 зл., тим чином поступив собі з містом далеко льояльнїйше, нїж Ярема Вишневецкий, що під

покривкою оборони міста вибрав з львівских міщан 1,300.000 зл., і забравши гроші і войско, втїк з міста в хвилї, коли козаки і Татари були вже показали ся під Львовом.

Розуміє ся, що представлене сего предмету в повнім сьвітлї історичної правди було для автора сполучене з деякими трудностями, бо розходить ся про віруваня, про традициї, які велика часть загалу цїнує. Признаємо авторови з притиском, що з трудної задачи вивязав ся тут щасливо.

З неменшим тактом обійшов автор другу трудність, а то справу побіди Собєского з р. 1675. Звістно що львівска рада здвигнула на Високім Замку в память сеї побіди камень з відповідною написею, нїби Собєский побідив Турків у стіп Високого Замку на Знесїню. Рада міска пішла в тім разї за льокальною традициєю, по якій етимольоґія місцевости „Знесїнє" мала стояти в звязи з сим фактом, що Собєский „зніс" в тім місци Турків, хоч крил. Петрушевич вже перед тим був доказав, що село се має свою назву від місцевої Вознесеньскої церкви. Та й місце битви тепер дуже точно означене дром Чоловским, що з такою прецизиєю означив був також положенє руского Галича і Львова, а означене так, що битва відбула ся не на Знесїню, а в Лисеничах, в тім місци, де гостинець, що іде від личаківскої рогачки на лїво яром до Лисенич, входить в долину Полтви, або ще точнїйше означивши терен битви, в місци між горлом яру, нинїшньою лисеницкою корчмою а будкою жел. дор. ч. 270. П. Папе не дементує змісту написи на камени, а обмежає ся до замітки: „Miejsce bitwy widać z Wysokiego Zamku, na prawo (?) od Zniesienia, na końcu widnokręgu".

На жаль не обмежує ся автор всюда до побідного restrictio mentalis. Є в єго книжцї одна нута на скрізь фальшива, іменно-ж в тих місцях, де автор дотикає ся польско-руских взаємин. Разить она тим паче, що в капітальній роботї п. Лозїньского автор мав приклад, як тую делїкатну річ повести. При занятю Червоної Руси Казиміром покликуєсь автор на права Казимира і з тої рациї, що часть Червоної Руси аж по Буг, отже і львівска котловина, належали зпокон віку до польского племени, та що лише через забір була відірвана від рідного пня, опираєсь, як можна з гори догадатись, на відомости найдавнїйшої лїтописи з р. 981, при чім „къ Ляхомъ" переводить безцеремонно словами „do Lachów", хоч о скілько менї відомо, в польскім язицї є також препозиция, що відповідає рускому „к". Навівши се місце т. зв. Нестора, виводить він дивовижне заключенє, що з него і з иньших місць лїтописи виразно виходить, нїби межою польского і руского племени був тодї Буг. З сего місьця не виходить того, що автор твердить, а з иньших місць лїтописи

виходить як раз противне, а то що Русини мешкали не тільки на обох боках Буга, а й дальше на захід, як й тепер, під сам Краків, бож після т. зв. Нестора Хорвати були так само руским племенем, як Бужани або Поляки. Границї руского племени між Бугом а середущим Сяном ішли тодї далеко дальше на захід, нїж тепер іде лінія етноґрафічна; — сеж буде авторови відомо, що там, де днесь між людом найгарнїйше говорять по польски, в Ярославщинї, там говорять — рускими губами.

Також не годимо ся на те правно-полїтичне становиско, на якім автор радби бачити Русинів в Галичинї: на єго думку, було-б найгарнїйше, якби Русини вдоволили ся полїтичною ролею галицких Вірмен і Жидів, однак не всїх Жидів, а немногих, тих, що своїх обовязків національних не держать ся. Годимо ся однак на те, що автор поставив справу на чисто і з естетичного боку принадно, бо єї осущенє по мисли автора запоручило-б повну національну гармонію в краю.

Велика ріжниця між сею науковою, хоч і тенденцийною працею і книжкою львівского рабина дра Каро, титул якої подали ми в горі. Єго „история“ є нужденна компіляция виписаних менше або більше щасливо місць з Зубрицкого, а цїлість пільлята сосом новітнього жидівского лїбералїзму. От прібка сеї історії на першій лїпшій сторонї, припустім на ст. 40: „Auf die Theurung des J. 1592 folgt eine furchtbare Epidemie, von der ein reussischer Chronist erzählt: „jeder Vogel, der über die Stadt hinung flog, fiel herunter und verendete“. Derselbe Berichterstatter weiss auch von einem heftigen Erdbeben in Lemberg im J. 1597 zu erzählen. Zwischen den Schülern der städtischen Schule und den Soldaten entstand eine furchtbare Schlagerei, in welcher aber Juden nicht verwickelt waren“. В загалї держаний цїлий предмет в тім тонї а з таким підготовленем, що дата першого подїлу Польщі в титулї, рік 1792, не є опечатка, я в тім пересьвідчений. П. Каро наміряє написати ще другий том, іменно історию від р. 1792. Оно було-б найпораднїйше, щоб автор дав сїй роботї спокій, наколи-б однак сеї ради непослухав, давби новий доказ правди слів св. писання: necesse est, scandala fieri. *Др. Ом. Калитовский.*

Каманинъ И. М. Къ вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницкаго, К. 1894, ст. 59+24 (передрук з „Чтеній въ истор. общ. Нестора“, кн. VIII).

Питанє про се, як зародило ся й зросло козацтво, зійшло тепер на дорогу детального розслїду, тож зближає ся оно згодом до свого розвязаня: щораз виразнїйше виступає на верх суть козацького устрою і мабуть вже вмедовзї побачимо також звязь сего устрою з давним

спори між власником та сусїдами та хиба ще урядом (старостою, 1529; отаманами, 1651).

Зразу було землї досить і вистарчали природні границї, річки, озера, урочища. Згодом земля заселилась і подорожіла. Боплан числить хуторян-козаків на 80.000 душ; сего на обширні степи небогато, але й досить, щоб їх оборонити, тож Татари вминають старанно при своїх нападах козацьку територию. Не диво й се, що згодом, щоб посїсти в степах без труду землю, та ще вигідну, справлену, в заселених сторонах, треба було хиба робити так, як зробив Чаплинський Хмельницькому, або як роблено в Барщинї: прогонити власника яко „nullo jure possidentem“ та випросити собі у властий „надане“ чужої землї (гл. Грушевський, Барське староство; так і Ґурський зробив з спадкоемцями Омеляна Івановича).

Що до самоуправи козацьких громад, то в раннїй добі козацтва єднались мабуть обидві власти, военна й горожаньска, в руках одних: князя чи отамана, а лише законодавча й висша судова належали до громади. Громадська-ж управа відповідала вічевій добі княжої. Громада звала ся товариством. Десь під кінець XV в., як думає п. К., настав розділ властий і з'являють ся осібні военні провідники, давні-ж отамани стають ся вже лише адміністративно-судовою місцевою властию. Кожде товариство має центром якийсь город (отже має п. К. тут на думцї поперед всего козаків городових) і так стають ся козаки згодом обивателями-міщанами. Таке „товариство“ бачимо в Чигиринї, а коло чигиринського „атамана“, що має мійску печать, урядує ще й „писар“ чигиринський [1]). А що між козаками відріжняють ся ще й „Київцї, Канївцї і Черкасцї“, то може бути, що й у них були осібні отамани; (п. Каманин зауважує, що Пясецький називає козаків „тетрархією“). Отамани товариств виступають на взір старостів королївських замків, а угода зборівська (1649) козакам „особно привилеем оберегае, що сужені бути не мають от наших старост, державців і намістників, але їх-же атамани в дїлах чинити мають, замість ...городових урядов“; дарма, що сойм. конституция з 1613 р. юрисдикцию отаманів виразно була усунула. Не входячи в се, на скілько думки п. К—а про розвій і обсяг отаманської управи правдиві, стверджуемо тут лише, що отамани справдї ставлять ся зовсїм в один ряд побіч або замість городових урядів. За Хмельнищини вступають на

[1]) Д Любавський в згаданій рецензиї (с. 228) наводить витяг з акта 1506 р. (згаданий вже в его працї про устрій в. кн. Литовського), що вказує на істнованне отамана в Черкасах поруч з в. княжим намісником.

місце отаманів вже більше розвинені полкові і сотенні суди. П. К. долучає рисунок отаманьскої чигириньскої печати.

Найвисшу власть в товаристві має рада. Описує єї Ласота (1594), тодї она вже вповнї розвинена. В склад ради входять (1632) „луччі люди“, полковники й товариство, „письменні луччі люди“, по пять з кождого города. Скликує раду гетьман, митрополит, а навіть сторонні люди, на пр. 1634 р. кн. Єр. Вишневецький. Ухвали ради мають силу закона: она вибирає і скидає гетьмана, рішає що до боротьби з унїєю, піддає (1654) козацтво московському цареви. Рідко, і то з конечности, робить гетьман що небудь без ради. Рада є мабуть і найвисшою судовою властию. Що до власти гетьмана, то до 1572 р. єї не бачимо; козакам проводять всякі принагідні проводирі. З „суддєю“ Яном Бадовським починає ся ряд постійних проводирів козацького загалу Але і в сїм часї лучають ся проводирі принагідні поодиноких козацьких дружин, куди д. К. відносить безпотрібно Свирчевського, Підкову, Шаха і ин. За гетьманьства Косиньского (1593) д. К. бачить власть гетьмана вже вповнї розвиту.

П. К. особливо застановляє ся над роздїлом, який повстає часом між козацтвом заможним і „чернию“, відносячи початки єго до часів значно ранїйших, нїж уважано звичайно. Процес сей він об'ясняє отяким побитом. Виступає на зверх явище добре звістне вже в старинї в всесьвітній історії: розвій великого посїданя земельного; він потягає за собою витворенє якби осібного стану між козаками, що називає себе в грамотах шляхетним, урожоним, а почасти — додам від себе — походив справдї з бояр, шляхти, як показує хоч би згаданий примір Булгака Лисиченка. Такі козаки, чи то щоб удержатись при власти, чи щоб обезпечити себе, глядають опори у властий, короля й єго старостів і судів, а власть з свого боку радо іде на зустріч, приймає козаків на службу, списує реєстри, дає платню та й — забезпеку майна. *Се* оті „привилеї“, що їх неясно згадують козацькі лїтописи, відносячи їх то до р. 1506, то 1576. Повстають козаки реєстрові, а реєстр все більшає, бо що раз нові козаки горнуть ся до него. Не обходило ся притім мабуть здавна без експльоатациї без- або малоземельців, а що важнїйше: витворює ся суперечка в самім нутрі козаччини.

Вже 1491 р. чуємо про розбійника Муху, Волоха, холопа, що зібрав таких як сам до 10.000 людий і воював Покутє й Русь; але чоловік „не простий“, Никола Ходецький, враз з польськими жовнїрями поразив єго. Муха ще й опісля явив ся, але якась жінка видала єго і він умер в вязници в Кракові. Подібні грабителї: Качур, Крадзва (?) й Ракошка являють ся на Подїлю 1579 р. Року 1585 піднимають ся запорозькі козаки й убивають королївського посла, але винних ймили й доставили

до Київа самі-ж козаки реєстрові. Року 1587 називає себе козак Лукян Черниньский гетьманом, збирає козаків і простих холопів, кінних і піших, нападає і бурить Кодню. Отсе дїєсь уже на самій граници сего часу, в якім вже зникає ріжниця між своєволею а народною війною. На лївобережній Українї, в Лубнах, якийсь мужик зове себе царем і збирає „голоту“ (1632), „Ляхи-ж єго ймили й вистрілили ним з гармати“.

Про заострені відносини між без- та малоземельними козаками-нетягами та дуками-сріблениками говорить і народна дума про нетягу Ганжу Андибера та дуку Довгополенка. Запороже, Січ — стають згодом осередком для „нетяг“. Коли 1596 р. провідник зворушеного народа Лобода починає тягнути на сторону польську, то козаки вбивають єго. В часї війни Польщі з Турками 1621 р. Сагайдачний карає кошового (запорозького отамана) Бородавку за се, що пізно — може умисно — явив ся до походу. Жертвою непорозумінь між реєстровими та запорожцями паде часом і гетьман реєстрових (1632, Кулага), то знов провідник запорожців (1635, Сулима). Як відносить ся польський уряд до реєстрових видно з того, що в єго урядових актах уважають ся козаки й шляхта часто за „одної поваги“, бо „боронять вітчини“.

Але й між самими реєстровими проявляють ся спори й „неуфность“, нема „братерської любви“. Одні лучать ся з „поспольством“, иньші знов — „унейщики“ — готові „обляшити ся“. Тільки коли старости, ті пяницї старостки, що скаржив ся на їх вже Сагайдачний, почали, уже й не роблячи ріжницї між козаками такими чи сякими, забирати (слова універсалу Б. Хмельницкого): „старинні поля і вироблені ниви, отчизни, гумна, млини і все козацьке: бидло, пчоли, конї послїдні, що ними на війнї служать, а скаржити не годить ся, просьби за бунти мають, а козаків повні темницї, і вони без жадної вини, хиба за маєтки свої смерть поносять“ — тодї упадають всякі суспільні й економічні ріжницї й суперечности інтересів, та починає ся повсюдний опір з оружем в руцї.

Я занотував головні точки студиї д. Каманива, що дає користний вклад до дальшого розслїду історії козаччини. Мої замітки зовсїм не мають на цїли обнижити в чім небудь цїну сеї студиї. Деякі сумніви зазначив я вже висше: напр. про князїв козацьких. Ледви чи і все те, що п. Каманин говорить про розвиток козацької автономії, удержить ся в повній силї.

II. Каманин використав в своїй студиї всї важнїйші моноґрафії, що як небудь доторкають ся єго теми. Щож до жерел, то використав п. Каманин дуже совістно переписку дипломатичну з Татарами та Турками, лїтописців та хронїки, збірки актів до суспільних відносин України-

Руси, на пр.: Архив югозапад. Росиї, Акти запад. Росиї, Акти южн. і запад. Росиї, Акти московского госуд., і витягнув з них немало нових фактів, а додав ще й нову невеличку, але цінну коллекцию актів, добутих ним самим з київських (один з московського) архівів і два акти, уділені проф. Бершадським і Грушевським.

Щоб доповнити добутки праці п. Каманина, усунути деякі сумніви та пояснити те, що доси непояснене, належало-б по моїй думцї поперед всего займитись богато точнїйшим як доси розслїдом суспільних відносин на землях, суміжних з козацькою територию та старанно поглядати за аналоґіями до сих явищ, що їх замічаємо в історії козаччини. Треба-б розслїдити не тілько розвій суспільних відносин в цїлій Київщинї, в Чернигівщинї, на Галицько-волинській Руси, а таки й взагалї на цїлім обсягу т. зв. литовської Руси; ба, треба-б поглядати і в Московщинї, бо „козаки" й там були дуже добре відомі, становили осібну суспільну верству в деяких землях московської держави; треба поглядати і в Татарщинї, де вперше сей термин з'являєсь. Коли поглянемо на козаччину з такого загального становиска, з становиска загального розвитку суспільних відносин цїлої териториї колишної княжої Руси, то може богато доси темного й вчемкового видасть ся нам доразу ясним. Не думаю я брати на себе таку працю, та всеж рад я звернути увагу на дещо по моїй думцї важного.

В Київщинї розмірно найдовше бачимо коли не повну незалежність державну, удїльну, то все таки бодай деякі познаки такої незалежности. До 1471 р. бачимо там осібних князїв, Олельковичів, а коли иньші частини Руси-України дїстають уже переднїйше нову орґанїзацию земельну, то в Київщинї бачимо першого воєводу що-йно 1471 р. З другого боку треває в Київщинї, — та й в Чернигівщинї — довше нїж де значний вплив Татар: на монетах XIV в. бачимо тамгу татарську, а хан недармо ще 1499 р. (як я се висше підчеркнув) домагає ся від Литви Києва, Путивля й инь. полуденно-руських городів. Отже в Київщинї й Чернигівщинї довше нїж де могли вдержатись сї суспільні порядки, що витворились на основі давній, з часу старої княжої Руси, але під впливом татарського панованя. Як раз в сих пограничних з татарщиною землях витворює ся „козаччина".

Щож до орґанїзациї земельної, або як єї звичайно зовуть — земської, то наколи на пр. на Подїлю для неї ґрунт був пригіднїйший, і Подїлє скоро уподібнює ся що-до сеї орґанїзациї до иньших земель польсько-литовської держави, то в Київщинї ґрунт сей не показує ся такий пригідний. Я маю тут на думцї аналоґію з явищами, вказаними проф. М. Грушевським в єго „Барськім старостві": я зазначив висше,

що такі пригоди як Чаплинського з Хмельницьким я кладу поряд з прогонюванєм з осілих земель в Барщині таких власників, що не мали „твердостий“ на свої землї (nullo jure possidentes). Але такі пригоди, що були в Барщині можливі вже в другій половині XV в. — можливі в Київщині хиба аж в яких 100—150 літ пізнїйше. Явище суспільне тут вправдї те саме, але були мабуть в Київщині з дечім відмінні обставини, що довше нїж де не допускали там до таких явищ.

Коли уявимо собі розвій адмінїстрациї земської в литов.-польскій державі, то по моїй думцї без всякого сумнїву найдемо отсю виразну аналоґію: цїла т. зв орґанїзация козаччини, приписувана всяким королям, всї ті „привилеї“, „реєстри“, осібний „судия“ (Бадовський), гетьман (Оришевський) — що-ж все се иньшого, як не своя ориґінальна орґанїзация земська? Колиж є які відміни — ну, то причини їх знов треба-ж глядати в відмінних обставинах землї.

Установивши раз в Київі воєводство, треба було з'орґанїзувати земську адмінїстрацию — та власне тут показались трудности: між „вольними“ козаками годї уже було відріжнити, а може й не хотїлось урядови вже відріжняти — колишнього „князя“, „боярина“ — дружинника — та „смерда“ або й „холопа“, тож і витворивсь осібний стан посередний, з своєю осібною управою земською. Що трудности, і то як раз такі, були, сего найлїпшим доказом вічні непорозуміня з реєстрами. Подібні трудности могли часто справдї доводити і до кровавої боротьби, чи то ще за часів Свидригайла, чи за почином Більського, Мих. Олельковича та Ольшаньского (1482, як раз по установленю в Київі першого воєводи), чи Мих. Глинського (1508, як на се вказує і п. Каманин)

1499 р. видана була уставна грамота Київської землї (як оно було з Чернигівщиною — не знаю), 1529 р. дістає литовсько-руська шляхта свій перший статут. Десь в серединї сего часу появляє ся „козаччина“, не з назви вперве — бо з назви звісна она вже давнїйше, але яко орґанїзация. До 1506 р. відносять єї вісти лїтописий козацьких, до 1516 р. М. Більский (kozacy się u nas wszczęli). Не знаю, чи знайде ся до XV і початку XVI в. для Київщини й Чернигівщини такий цїнний та богатий актовий материял, як виданий доси в львівських актах земських й городських для галицької Руси, всеж таки думаю знайдесь єго настілько, щоб бодай в загальних контурах уяснити собі розвій суспільного устрою й земської управи сих земель. Здаєсь менї, що хочби такі акти, як часто згадувані конституциї унїї, згадана уставна грамота Київської землї, такі памятники права, як судебник Казимира Ягайловича (й судебники московські), три статути ли-

товські і т. и. — використані доси з того огляду зовсїм за мало. П. Каманин на пр. унії люблиньскої зовсїм і не згадує — а преціж перші збрійні пориви козацькі появляють ся як-раз по сїй унії і в звязи з нею. — В III-ій редакциї Литовського статута зникають на пр. люди або бояри „путні“, люди мужицкі і паробоцкі, а являють ся вже лише, обіч шляхти, такі „люди і челядь, которая от своїх панов отходить“. — Орґанїзация литовсько-руської держави переведена Витовтом з свого погляду доси також майже зовсїм не розібрана.

Важні добутки для зрозуміня розвою сего суспільного устрою, що витворив козаччину, подає по моїй думцї цїнна праця п. Линниченка (обговорена в VI т. наших „Записок“), про історию суспіль. верстов галицької Руси. Тількож п. Линниченко невластиво зачислює калянних, ординцїв і сотних — до людей невільних: се не раби, холопи, servi, але як раз люди вільні, що повнили державну чи королївську службу, так в часї спокою як і воєнну (калянні — порів. турське слово, звісне доси в болгарськїй і сербськїй мові, каля = замок; ординцї — ордія, орда, то зн. війско; сотними — назва з часів княжої Руси — можуть бути і міщани, якіж се невільники?) Певне і в Київщинї були колись якісь ріжницї між такими королївськими та замковими людьми, але ріжницї ті затерлись згодом так, як затерлись і на галицькій Руси в XVI в., а приняла ся натомісць спільна назва „козаків“. Спільною у них була воєнна служба і воля, попри засїлім на праві служби маєтку, і яких же иньших може мати на мисли наведений універсал Б. Хмельницького, жалуючись: „забирають конї послїдні, що ними (козаки) на війнї служать“? Вся труднїсть земської орґанїзациї тих людей була в сїм, що треба-б було хиба всїм козакам надати привилеї шляхотські, а знов чим дальше в степи — тим тяжше було означити, хто саме „козак“, а хто нї, хто давний дружинник, що держав за службу землю, а хто смерд, чи холоп.

Що до назви „козак“, то она (допевно так як і „ординець“ = член орди) турська. Кірґізи доси дїлять ся на „кайсацкі орди“, а слово се приходить вже в словнику половецькім (турське „казак“ = leicht gerüsteter Soldat, Miklosich, Etym. Wörterb., 114). В Кримі звались козаками рядові Татари. Значінє відповідає призначіню козаків — служити „на замках“. Цікаве є слово „товариство“. Цікаво уперед всего, що рідко являє ся слово „товариш“, а звичайно лише імя збірне. В Іпат. лїтописи значить „товар“, „товари“ тілько що: крам, майно, або й — табір; тепер уживає ся у нас „товар“ також в значіню „бидлята“ (первістно може тілько ті, що везли); Міклосіч кладе значіня: „merx, onus“ (купецький крам, тягар), але „товариша“, отже й „товариство“, кладе зовсїм на боцї, осібно (socius, genosse); мабуть несправедливо (в серб-

скім і словінськім є ще „товерна, товірна“, taberna, крамниця). І „товар“ і „товариш“ звісні на цілім обшарі Словяньства. Найкраще держатись значіня лїтописного, бо за ним говорить історична традиция: тодї „товариство“ значило-б тільки що т а б і р, т а б о р и щ е, к у п е ц ь к е чи в о є н н е, чи одно й друге. Козаки займались „промислами“ і торговлею, але они ставили й сторожу воєнну для своєї охорони, отже товариства се такі таборища козацькі. На чолї їх бачимо о т а м а н а, а на місци давного віча — р а д у. Городів в степах не було, тим паче, що Татари всї городи зараз бурили, а з городами затратилась і давна орґанїзация й прийнялись нові терміни. О т а м а н і р а д а взяті очевидячки з нїмецького (hauptmann, hewptmann, rath; коли й у Татар є „одаман“, то слово се може бути переняте від козаків; адже р а д а очевидячки нїмецька, а отаман теж саме що польське „гетман“). Я бачу тут, так як і в наших братствах міських, вплив нїмецької орґанїзациї, і то або з часу, коли у нас по містах вводилось нїмецьке міське право, або й скорійше, через торгові зносини; бож к у п ц ї н ї м е ц ь к і без упину торгували з Татарами й недармо видавали їм королї польські й князї галицькі численні привилеї.

Отаман вступає на місце князя й его тивуна (vilicus alias cywun seu watman, в привилею земель руських з р. 1456, гл. Szaraniewicz, Rys..., 32); назва „князя“ натомісць вдержалась головно в селах на праві волоськім, але в сїм же самім значіню, що в иньших селах назва отамана: tota communitas cmethonum, alias gromada, c m e t h o k n i a z Fedor etc., ibid.). Тількож князь давний був з княжого роду, тивун був ним назначений — отаман же був в и б и р а н и й [1]).

Те, що називає ся „козацтвом“ і таких же отаманів, князїв і не князїв, бачимо в степах, де власть князя не мала тривкої опори в міцних городах, вже дуже давно. Р. 1159 скупляє ся коло звісного Івана Берладника 6000 „берладників“ і йдуть на Ушицю; залога боронить ся, але „смерди — скачють чрез заборола к Іванови“. Такими-ж „князями“ я уважаю і т. зв. князїв болохівських, дрібних — бо ніодин не названий по імени („болохівські“, по моїй думцї теж що „волоські“), і тих „отаманів“, що з ними вступають в союз Корятовичі займаючи Поділє. Такі князї й отамани се одно з явищ відвічної у нас боротьби централїзациї з місцевою автономиєю.

---

[1]) Отаман, hauptmann, се теж саме, що до значіня, що лат. capitaneus, польський староста. У р я д сей являєсь на галицькій Руси власне в XIV в., отже і тим способом могла ся назва приймитись серед руських громад.

З'орґанїзувати козаків на новий лад польський було дуже трудно: в княжій Руси повнив смерд воєнну службу так само як боярин, і так само „держав" землю, що на нїй осів і працював. Орґанїзувати було тим тяжше, що нові орґанїзатори уживали дуже дивного методу, описаного Длуґошем: barones Poloniae a rege donationibus impetratis, antiquos incolas et haeredes de illis excludebant, qui inopia et egestate pressi et desperatione compulsi ad Tartaros fugiebant. Тож недивно, що 1469 р., як оповідає тойже Длуґош, пустошить галицьку землю frequens Tartarorum exercitus, ex fugitivis, praedonibus et exulibus, quos sua lingua *cosacos* appellabant, collectus.

Назва „козак", „отаман", „рада", „товариство" — приняли ся загально мабуть в XIV в.; опроче-ж перенята орґанїзация козаччини (на полки і сотнї) мабуть прямо з часів княжих (тисяцькі й сотські).

II. Каманин зовсїм справедливо вказує й на те, що чим більше на місце громадського (чи — ленного, державного?) посїданя землї стало вступати посїдане приватне, індивідуальне, що виломлювало ся з орґанїзациї громадської, тим певнїйше мусїло прийти до конфлїкту так у нутрі козацтва, як і на зверх. І се велика заслуга автора, що він подав тут много цїнних, нових подробиць. *Др. В. Коцовський.*

Kraushar Aleksander, Kartki historyczne i literackie, Краків, 1894, стор. 152 + 192, 16°.

З сеї книжки занотуємо першу статю Poselstwo Jakóba Smiarowskiego (1—42 стор.). Шановний автор випечатав два документи, що відносить ся до знаного посольства Смяровского до Хмельницкого. Перший з сих документів находить ся в бібліотецї варшавского унїверситета, другий в бібліотецї ґр. ординатів Красїньских. Оба по думцї автора досї не знані і зовсїм не вихісновані. Тимчасом річ має ся троха инакше.

Що до першого документу, затитулованого „Relacya P. Śmiarowskiego, Posła K. Y. M do Chmielnickiego", то дїйсно не був він нїде досї видрукований. Реляция ся приносить нам сю нову відомість, що, коли досї думано, немовби Ян Казимир писав до Хмельницкого вже по своїм виборі на короля польского, з сеї реляциї виходить як раз противне. Ще 15 листопада виїхав Смяровский з Варшави, отже перед елекциєю, як раз в дни, коли Хмельницкий висилав з листом Гунцля Мокрского. Але сеся відомість подана також в „księdze pamiętniczej Michałowskiego", отже важність сього документу далеко не така, як хотївби шан. автор. А вжеж годї згодити ся з автором, що ся реляция ще нїде не вихіснована. Шайноха в розправі „Dwa lata dziejów" виразно покликує

ся на сю реляцию (Dzieła X. 171) і також каже, що Смяровский висланий перед елекциєю. Що до другого документу, той сам автор признає, що був він вже друкований (Orędownik naukowy 1841: Źródła nowe dzieje kozaków wyjaśniające, wyd. Maciejowski) лиш перечить єго вихісноване. Та і з сим годї згодитись; Костомаров, Кулїш та Шайноха наводять відомости там подані майже живцем. В кінци зробили-б ми шан. авторови увагу, що коли підняв ся об'яснити сї документи на тлї подій сучасних, повинен був водитись холодним розумом радше як фантазиєю. Таке називанє руху Хмельницкого „scenami wyuzdania najdzikszych zwierzęcych namiętności" вийшло вже з моди і особливо в розвідках, що мають претенсию зватись науковими.

М. Кордуба.

Н. Ѳ. Сумцовъ — Дума объ Алексѣѣ Поповичѣ, К. 1894, (відбитка з Київської Старини 1894 р., т. XLIV).

В названій статтї подав проф. Сумцов розбір козацької думи про Алексїя Поповича або про бурю на Чорному морі. У нас таких праць ще небагато. Біля трьох специяльних праць над поодинокими нашими думами, себто книжки Андрієвського: „Дума о побѣгѣ трехъ братьевъ изъ Азова, Одесса 1884" та статї В. Науменка в К. Ст. 1883 про думу за Самійла Кішку і В. Романчука (в Дѣлѣ кн. 6, 212—232) про ту саму думу — є се одинокий розбір думи про бурю на Чорному морі з вказанєм анальоґічних пісень полуднево-славяньских: болгарської та сербської, як також близких до сеї думи мотивів в піснях шотляндських, даньских і скандинавських.

За Потебнею відкидує д. С. догад А. Н. Веселовського і Н. Дашкевича про споріднене нашої козацької думи з великоруськими билинами про Альошу Поповича. З легенд про бурю на Чорнім морі і чудесний ратунок судна, що в полудневій Русї були дуже популярні і увійшли навіть в Записки П. Могили та в книгу Галятовського „Небо новое", рівно-ж як з легенд середньовічних, західноевропейських, що їх наводить Американець Чайльд в своїм дїлї про шотляндські баляди із Генріха Гондінчтонського Historia Anglorum, робить д. С. вивід, що українські думи про Алексїя Поповича, як і західноевропейські крівні їм версиї про каяттє грішника на морі зложились, як не просто під впливом середньовічних легенд про чудеса пресьв. Богородицї, то розвились під їх впливом і стоять в простим звязку з ними. Та хоч всї подробицї всїх пісень сеї теми носять виразно церковно християнський характер, однак пр. Сумцов ставить гіпотезу про можливість істнованя до-християнського, скандинавського первообраза, де морському

цареви приношено жертви цілї або частинні, як се пр. дієсь у Осетин (Вс. Миллеръ II. 292).

Гіпотезу сю вважав проф. Драгоманов[1]) поки що хиткою, хотяй признає конечність первообраза, бо так шотляндська як і датська пісні, як і укр. дума зложені під впливом одної тенденциї — показати силу каяття. Леґендарний же материял, який наводить пр. Сумцов з Чайльда а також з „Неба нового“ Галятовського і з „Записок“ П. Могили належить по думцї Драгоманова як раз до тем анальоґічних, але не до самої основи тих пісень. Др. І. Франко[2]) в рецензиї своїй на розбір думи проф. Сумцова, згадавши ще про леґенду про св. Паллядию, уміщену в наших Четьях-минеях і Прологах під днем 19 марта та в „Народовѣщанію“, книзї уніятській, вельми популярній в XVIII в., гадає, що жерелом усїх згаданих християньских легенд, а може й жерелом нашої думи про бурю на Чорнім морі, коли не безпосередним, то в усякім разї близшим від усїх тих легенд і казок було біблїйне оповідане про пророка Йону. На сю думку навели дра Франка по части докази в дїлї Рейсса (E. Reuss, La Bible, Ancien Testament, VI, Philosophie religieuse et morale des Hebreux, 563—572), що оповідане про Йону уважати треба казкою, що тілько через непорозуміне попала в число книг пророцьких. Та лише прослїдити би треба по моїй думцї, чи оповідане біблїйне про пророка Йону було справдї так популярним на Руси, як були популярними легенди з житя сьвятих християньских або св. Богородицї. На всякий спосіб однак гіпотеза дра Франка має найбільше правдоподібности за собою.

В „доповненю“ до своєї статтї (К. Стар., 1894, т. XLIV ст. 324—6) наводить пр. Сумцов леґенду про каяттє грішника на морі в двох варіянтах, що попали в фацециї Поджія (Poggii Florentini Facetiarum liber) видані перший раз р. 1470. Сьвідчить се справдї про велику популярність леґенди про бурю на морі і каяттє в часї неї грішника. *О. Макарушка.*

Г. Булашевъ. Изъ исторіи церковно-приходскихъ школъ въ Кіевской епархіи. (Труды кіевской духовной академіи 1894 р., кн. 10 і 11).

Краткій очеркъ исторіи церковно-приходской школы въ Кіевской епархіи (Кіевскія епархіальныя вѣдомости 1894 р., ч. 22 і далї).

З поводу з'їзду заступників церковно-парафіяльної школи в Київі 15—25 липня 1894 р. з'явилось сї дві статтї до істориї парафіяльної

[1]) Житє і Слово, 1894, II 303.
[2]) Ibid. стор. 300—302.

школи в Київській єпархиї. Як та, так і друга стаття написані на підставі одних данних і, майбуть, одним автором, через те скажемо про них загалом. Обидві статті доводять нам, що справа парафіяльної школи в Київській єпархиї стояла досить добре, коли порівняємо її з иньшими єпархіями. Тутешня парафіяльна школа, як взагалї і скрізь по Українї, має велику давність. Початок свій ся школа веде принаймнї з XVI в., коли ми бачимо при манастирях та парафіях маленькі школи, що велись під проводом дяків та бакалярів. Сї школи були дуже невеличкі, складали ся з 5—10 учнїв та дяка. Вони мали на метї виховувать заступників церковних сїльских посад — паламаря, дяка, попа — через се учнї в таких школах навчались славянської грамоти, виучувались часословця та псалтирі, а щоб бути більш здатними до церковної служби, школярі повинні були помагати дякови читать та сьпівать на крилосї. Се і весь курс тодїшньої школи. Їх не можна назвати чисто народними, хоча до їх вступали дїти самих селян. Такі школи істнували досить довго і мали своє значіннє аж до того часу, коли 1794 р. урядом було віднято право у вільних школярів на церковні посади; тодї вони почали зникати.

1835 р. Синод, щоб зменшити число прихильників до так званого „расколу", звелїв заснувати школи при церквах та манастирах в тих епархіях, де були „раскольники"; сюди-ж ввійшла і Київська епархія. Такі школи й справдї було заведено по селах, але вони істнували не довго і не мали жадної вартости. Синод обмежив ся лише одним указом про школи, не призначивши на них ніяких коштів і навіть не виробивши програми самої школи. Він склав усю справу на сїльских попів, які, не маючи жадних засобів задля підтримування своїх шкіл, дивились на них лише яко на тягар. Та і самий стан народу в кріпацтві не сприяв розвитку сих шкіл. Через се вони почали все більш та більш падати і до 1847 р. зовсїм зникли.

Так тягла ся справа народних шкіл аж до 1857 р., се-б то до часу комітета про визволенє з кріпацьтва, коли росийське суспільство згадало і про народню осьвіту. З сього часу в Київській епархії ми бачимо, що сїльскі попи з своєї власної інїциативи починають заснову-вати парафіяльні народні школи. Справа шкільна пішла жвавійше, коли на неї звернув увагу київський митроп. Ісидор. Він запросив до шкільного дїла усїх своїх сьвящеників, і вони почали потроху захожуватись коло народньої осьвіти; 1860 р. в Київській епархії було вже більш 300 шкіл. Сього року вступив на київську митроп. катедру Арсеній — чоловік енерґічний і великий прихильник парохіальної школи. Єго заходами значне побільшилось кількість їх; він упорядкував саму справу в школї і виробив проґраму, добував книжок, збирав гроші... Доволї

того, що до 1862 р. парафіяльних шкіл значило ся 1360 шкіл з 31.686 кількостю учнів.

1 січня 1862 р. був виданий указ міністерству народньої осьвіти, по якому се міністерство мало заводити народні школи по селах. Висша гієрархія дуже бажала, щоб народня осьвіта зосталась за ним, і з сього часу починаєть ся відоме змаганнє — кому заправляти народною осьвітою, чи урядови, чи духовеньству — і тягло ся до указу 1884 р., що затвердив парафіяльну школу за духовеньством, але й се не знищило конкуренциї парафіяльної школи з міністерською, що тягнеть ся і досї.

Починаючи з 1884 р. автор робить справозданнє, що зробила парафіяльна школа за десять лїт до 1894 р. Се справозданнє складено по офіцияльним відомостям, через се ми, памятаючи про згадану конкуренцию, маємо право не зовсїм то здавати ся на него. То правда, що в ґуберніях — Київській, Подольскій і Волинській — де по за парафіяльною школою є тільки невелике число так званих міністерських шкіл, парафіяльна школа, яка нї є, задовольняє все таки в деякій мірі потреби народньої осьвіти. Але автор в свойому справозданю дуже вже побільшує ті здобутки, які дала парафіяльна школа народній осьвітї; він вбачає в парафіяльній школї майже спасеннє всього українського народу. Похибкою автора є ще і те, що він обминає питання, як сам народ відносить ся до парафіяльної школи. Через се статті його з'являють ся сторонничими і мало цікавими для людей, що стоять здалека від згаданої емуляциї.

С. Л.

Имеретинскій К. Н. кн. Дворянство Волынской губерніи (Журналъ Министерства Нар. Просвѣщенія 1893, VIII с. 342—368; 1894, IX с. 326—372).

Під таким титулом д. Імеретинський хоче представити історию справи про затвержаннє волинської шляхти в правах шляхотства урядом російським, або „боротьбу пиґмеїв з ґіґантом“, „боротьбу волинського шляхетства з російським володїннєм“, як се називає автор. Він користавсь архивом волинського „депутатського собранія“, в якому концентровала ся та справа і на підставі їх певно міг би дати цікаву картину громадських і урядових відносин з мало ще вислїджених часів після розділу Польщи. Головна вага полягає на тому, що волинський депутаторський збір затвердив масу шляхотства в „дворянських“ правах на власну руку, не звертаючи ся до висшої інстанциї — російської герольдії, часом на підставі фальшованих документів; для того навіть фальшовали ся актові книги, і коли розпочала ся ревізия, а далї слїдство в тій справі, затягано рішення сієї справи аж до р. 1866, коли всїх

незатверджених в шляхетських правах повернено в міщанство і селянство. В сїй справі виразно показала ся сила шляхетських верств польских і неміч российської урядової машини, але д. Імеретинський не з'умів використати свого материялу; не кажучи вже про ту неприємну і непридатну для наукової розправи фразеольоґію, де читачеви надокучають взагалї про „русское дѣло" і „польску інтригу", автор не вмів виставити характернїйші сторони питання; оповіданнє губить ся серед нещасливо вибраних витягів з актів і не дає ясного розуміння навіть, які були надужиття, яким чином, на яких підвалинах перепроваджували ся затвердження, які вимагання були пізнїйше до сього приложені. Одначе все таки годї відмовити авторови і цікавих відомостей з актового материялу. Занотую комічну подробицю: урядників, що службою набували право шляхетства, „собранїє" записувало до польских гербів, так з'являлись: Кузьменко гербу Ястржембец, Тищенко-Туников гербу Абданк і т. и.

М. Г.

Сочиненія А. А Котляревскаго, т. IV (Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ т. L), Спб., 1895, ст. V+CL+401+27 +портрет і рисунок.

Сим грубим томом закінчив ся збірник писань пок. професора київського Ол. Котляревського, довершене петербурською академією наук коштом вдови покійника. Таким чином стали загально приступними писання знаменитого фільольоґа, розкидані в періодичних виданнях або видруковані окремо в малім числї примірників, так що стали великими рідкостями, а тим часом мають чимале значіннє. З поміж заміщених писань занотуємо наприклад — кілька рецензий до української лїтератури і розправку про автохтонність Українцїв (з поводу погодинської теориї) в І томі, начерк порівняної лінґвістики в т. II, славна розправа про погребальні звичаї Славян і моноґрафія про Славян Поморських в т. III, моноґрафія про Славян Балтийських і проба бібліольоґічного огляду давного руського письменства — в IV т. Остатня праця особливо важна — бо незаступлена ніякою новійшою — для студий руської мови і письменства (смерть не дала автору повести далї сю працю й дати також огляд студий над устною творчостю народа); тут дано загальний огляд історії науки, далї перегляд всеї лїтератури до руської мови і письменства, з докладним бібліоґрафічним апаратом (Котляревський славивсь як знаменитий бібліоґраф)[1]; досї ся книжка була бібліоґрафічною рідкостю,

[1]) Було-б добре, якби якийсь з сучасних учених взяв би ся доповнити сю книжку новою лїтературою — то побільшило-б її вартість.

бо видрукована в мало розповсюднених „Филологических Записках“ воронїжських, а окремо вийшло тільки 99 примірників. Дешева цїна збірника писань (по 2 руб. том) побільшує приступність сеї працї, яку ми дуже поручаємо нашим академикам і кандидатам.

До IV т. доложено біоґрафію Котляревського, споряджену Пипіним (про неї буде мова осібно) і реєстр праць Котляревського, з означеннєм відповідних томів збірника. *М. Г.*

Н. Ѳ. Сумцовъ — Пѣсни и сказки о живомъ мертвецѣ, К., 1894 р., ст. 18 (відбитка з Київської Старини 1894 р., т. 44).

Тема пісень про живого мерця знана: закоханий молодець, що не може оженитись з любкою своєю, пробує ріжних хитрощий, щоби спровадити її до своєї хати. Нїчо не помагає. Тодї за порадою матері притворюєсь він мерцем, єго мила приходить на його подивитись і стає у головах, „живий“ мерлець прокидаєсь і відтак замість похорону відбуваєсь весїлля. Тема казок про сю саму справу далеко більш комплїкована і ріжнороднїйша; — проф. Сумцов наводить її в ріжних відмінах, користуючись для вариянтів чужих просторою працею Bedier: Le fabliaux, Paris, 1893. „Піснї і казки про живого мерця — каже проф. Сумцов — відслонюють нам характерні нитки живої звязи українського народа з західним сьвітом і тим мають для нас високий історично-лїтературний і історично-культурний інтерес“. Проф. Сумцов по своєму методу приводить попри вариянти український і угорсько-руський також болгарський, сербський, угорський, італїйський, давні данські, нові шведські і анґлїйські — сї послїднї за Чайльдом (The english and scottish pop. ballads II c. 506), виказує спільні та специяльні черти пісень і приходить до заключеня, що в основі сих всїх пісень лежить якась середньовічна новеля або забута казка (fabliau), та де і коли з неї пісень повстала та як ширилась, се годї провірити. В віцї XVI она вже знана в північній і полудневій Европі. Український вариянт підходить до болгарського, а угорсько-руський до німецького — се би вказувала трохи на дороги, якими пісня в Европі ширилась. Казки же українські про живого мерця мають кілька моментів спільних з французькими і німецькими фабльо XIII—XIV в., що знова мають один момент спільний з Панчатантрою. До пізнїйших італїйських новель стоять наші казки дальше, як до французьких та німецьких. — Праця проф. Сумцова вже тим самим цїнна, що она першою у сьому дїлї, бо простора моноґрафія проф. Созоновича о жениху — мерцї відносить ся до цїлком иньшого циклю пісень, казок і повірій та не має нїчо спільного з переказами про живого мерця. Одначе можна би сьміло висказати здогад

проти гіпотези пр. Сумцова, що пісні про живого мерця могли витворитись рівночасно і істнувати паралельно з прозаїчними казками, ба навіть може перед казками, судячи по первісній поетичній творчости народів, та що в основі для пісні ледви чи лежало прозаїчне fabliau. Аджеж і тема пісень дуже натуральна і проста, а тема казок скомплікована.

О. Макарушка.

Богдановъ С. Сборникъ церковныхъ напѣвовъ, издревле употребляемыхъ въ Подольской, а частью Волынской епархіяхъ, переложены на четыре голоса: дискантъ, альтъ, теноръ и басъ. Вильна, 1894, ст. VI+170.

Відомо, що надрукований материял не обіймає усїх церковно-богослужебних мотивів православної церкви. По багатьох місцях заховались і передають ся від батька до сина окремі мотиви, що ще не заведено у книжки; по всяких манастирях церковно-богослужебні пісні сьпівають ся окремими варяциями, по глухих селах межи любителями церковного сьпіву, властиво-ж межи старими попами й дяками, збереглись стародавні мотиви, прості, але характерні; се — не покруч книжнього мотиву, але ориґінальний утвір народу. Коли де, то властиво на Українї заховало ся багато стародавних мотивів, повних почуття та краси, що різнять ся від тих, які утворено на півночі. Мабуть не одному траплялось чути по сїльських церквах сьпів на обідні або другій службі старих наших дяків. Межи них трапляють ся знамениті майстри до передавання сих стародавних мотивів. Сей одноголосний сьпів спершу здасть ся чудним, незвичайним, особливо городянинови; але прислухайтесь до сего сьпіву: скільки тут щирости та простоти, глибини почуття та краси мотиву; воно мимохіть тягне думку й серце слухача до Бога, до церковної відправи, до глибокого змісту пісні. Межи змістом пісні й її мотивом повна гармонія. Сьпів часто й густо переходить наче-б то у речитатив й тодї він нагадує кобзарів, що сьпівають народні думи (пригадують ся нам сьпіви Остапа Вересая, повні експерсні та виразности, у багатьох місцях виконані речитативом), або лїрників, що сьпівають ріжні „псальми". Як сей сьпів народних сьпіваків глибоко западає у душу слухачів з народу!...

От через віщо, як взагалї усї твори народнього ґенїя, виявлені словом або музикою, потрібно записати, занотувати у книжках й науково простудиєвати, то теж треба сказати про церковні мотиві — народні. В Росиї, вже звернули увагу на сї мотиви й де що вже видано; потроху сї стародавні мотиви вживають по мійських церквах і сим витискають італьянїзований церковний сьпів, що панував до сього часу — штукований, занадто штучний, подібний до оперного. Але українсько-руських церковних мотивів видано дуже мало.

Одною з таких проб зібрати й видати українсько-руські церковні мотиви є вище названий збірник о. Богданова. Тут подані подільскі та волинські мотиви пісень обідні, всїношної, вечернї, великопостних та великодних служб та иньчі. Своїм заміром книжка о. Богданова вельми симпатична, але не можна сказати теж саме що до виконання сего заміру. Церковні мотиви, як і в взагалі народню творчість, треба записувать акуратно, стеноґрафічно, заховуючи усї ознаки ориґіналу, й потім порівняти записане з надрукованим материялом, а властиво сего й не виконав о. Богданов у своєму збірнику. Деякі мотиви він передав не так, як звичайно співають їх й як нам трапляло ся чути (напр. N. 24 „Милость мира"), — дуже може бути, що збірщик, як великорос, передав мотив по своєму, не спостерігши українсько-руського характеру співа. Деякіж мотиви, заведені у книжку як „издревле употребляемые" на Подолю та Волинї, знаходимо у нотних друкованих книжках, от напр. Херувимська N. 20 (так звана у співаків „Большая Симоновская") надрукована р. 1887 у збірнику Сигнаевського (так само і велике славословіе N. 15), а Херувимська N. 22 заміщена в „курсї хорового церковного співу" Смоленською, до того ще й сказано у останній книжцї, що ся Херувимськая вятського сьпіву. *Ю. С.*

Лїрники, студия Кирила Студиньского, Льв, 1894, 8°, стор. 56—182 (відбитка з „Зорі").

Розібрати житє і орґанїзацию лїрників та подати близші відомости про їх окрему мову — отсе ціль автора студиї.

Автор, подавши коротку лїтературу, яку досї маєм про жебраків, дїдів, лїрників і кобзарів на российскій, українській і польскій мові. (Крашевский, Кулїш, Дзєржковский, Кольберґ, Ал. Менцїньский, Безсонов, Боржковський, Николайчик), повідомляє про слїди істнованя шкіл лїрницьких на Українї і в Галичинї, про цехи лїрницькі, про збори лїрників і звертае увагу на схожість мови лїрників з потайними говорами шаповалів, офенів та злодїїв а то львівських (шаповали — се мешканцї Нового Ропска, Новозибківського уїзду Чернигівської ґубернїї, виробляють з шерсти рогатої худоби і з овечої вовни білі і чорні шапки на подобу стятого стіжка, рукавицї і т. д., стають на роботу по домах і крадуть, де лише можуть; офени — дрібні российські торговцї в Володимирській ґубернїї). Питаючи себе про причину орґанїзацнї лїрників і повстаня окремої їх мови схожої з мовами других потайних орґанїзаций, відтак про причину поважаня, з яким нарід відносив ся все до лїрників, автор заключає, що все те навести мусить на здогад, що лїрники мали в житю нашого народа яку-то важнїйшу роль. „Чи були они местниками за кривди закріпощеного народу, або чи роля їх була иньша —

се могуть з часом виказати дальші вислїди на тім поли“. На тім кінчить ся розвідка дра К. Студиньского. Дальшу часть брошури заняв словарець порівняний говору галицьких і українських лїрників, говору шаповалів, офенів, львівских злодіїв (говору босаньского), вкінци кілька слів злодіїв з сторін Домброви Гірної.

Запримітити годить ся, що титул розвідки дра К. Студиньского є западто загальний. Ми по книжцї з отсею написею сподївали би ся студиї передовсїм про минувшість лїрників, а не лише кілька вісток з сучасного їх житя, зібраних від вимираючих вже дїдів-лїрників. Правда що висловлений дезидерат трудний що до сповненя а все таки при пильнійшім розслїдї можна було-б осягнути певні результати. Коли вже казати за местників, то назвав би я лїрників, бандуристів, кобзарів не местниками людських кривд, але радше посередниками знаменитими між людом простим а местниками, козаками а відтак гайдамацькими ватагами на Українї та розбишацькими в Галичинї. Се були добрі і майже одинокі куриєри, досьвідчені, обізнані з краєм і сьвідомі свого рода патріоти! Тим то і толкуєсь, що з упадком інституциї местників народних запорожців і гайдамаків упала і інституция лїрників — они по части стратили вже своє суспільне завданє, яке сповняли передше.

На мою думку автор за широко як на таку маленьку розправку, говорить за Кулїшом, Дзєржковським і Кольберґом — про житє дїдів. До сього в оповіданю Дзєржковського є очевидно богато пересади.

В словари лїрників годило ся увагу звернути на сї слова, що увійшли до мови лїтературної або жиють в диялєктах нашого народу. До таких слів належать: курникати = щось сьпівати собі під носом (Шевч. в Гайдам.), в говорі україньских лїрників: кури́ка (чи се помилка, може курника) = пісн, кури́шать = сьпівати; манатки (в звороті: забирай свої манатки) = убранє невеликої вартости і иньші дрібні річи, в говорі україньских лїрників: манатка = сорочка; нюнька = розпещений, розмазаний синок, в говорі галицьких лїрників: нюньчик = син; саламаха (в Яворівщинї) = рідка потрава, несмачна; в говорі львівскім: саламаха = росіл; ніклюс (в Яворівщинї) = зачарованє, обман при плаченю гроший („Дивлю ся я вам, куме, а в мене замість пятки, одиніський крайцар в калитцї, а добрем видів, що давав ми (купець) пятку“. — „Ніклюс, куме, бігме ніклюс!“), в язицї офенів — отже купців — никлюсъ = убуток, страта; Лох = імя власне осіб в Галичинї, у офенів лох = хлоп, мужик, парубок.

Годило ся також поробити бодай натяки про спосіб творення говорів лїрницьких і злодійських на підкладі язиків свого народу, серед

якого чи лїрники чи шаповали чи офени жили. Тим чином сухий спис слів набрав би був більшого інтересу навіть для пересїчних читачів. Здогади в сїм зглядї насувались самі з себе. У галицьких лїрників гній звесь б а л ю ж н и к; очевидно утворене се слова з посвояченого значінєм слова: к а л ю ж а; б а т ї й = отець, батько; б і л ю г а = р е д ь к о в, назва від прикмети сеї рослини, з ї т к о́ = ж и т о, по переміні шипячого суголосу в сичачий і здрібненю і т. и. Такі слова як к а р а́ б л я на означенє л о ж к и, к і м а т и = с п а т и (κοιμάω), к л ї м а т и = к р а с т и, що нагадує грецке κλέπτειν, к о п с а т и = б и т и, у народу в подібнім значіню: к о п и р с а т и, к р і с о = м я с о грецьке κρέας, к у в і з о перекручене з слова ж е л ї з о, к у в е ч е р утворене зі слова в е ч е р, к у з а т р а = з а в т р а, л и г а = в о в к, подають кожньому фільольоґови цїнний материял до спостережень.

Дезидерата мої, висловлені тут, не зменшують заслуги дра К. Студиньского, що одинокий в Галичинї звернув пильну, призная гідну увагу на вимираючих потомків славних, поетами нашими звеличуваних лїрників і заховав від загибели — забутя останки їх мови. Є надія, що дістанем від нього ще не одну розвідку з сеї области, яка буде так ясно, прозористо і безпретенсіонально написана, як „Лїрники".

О. Макаругика.

В я ч е с л а в Б у д з и н о в с к и й — Х л о п с к а п о с і л ї с т ь в Г а л и ч и н ї і н о в о ч а с н і с у с п і л ь н о - р е ф о р м а т о р с к і з м а г а н я, Л ь в., 1895, с т о р. 117 (передрук з „Народа").

Звісний читачам „Записок" автор „Аґрарних відносин Галичини" подає в наіменованій працї, можна сказати, результат попередних своїх праць і своє полїтично-економічне credo на основі їх же. Ясна тенденция, ораторский тон і фронт звернений головно до т. зв. україньско-русскої радикальної партиї кажуть працю д. Будзиновского вважати бророю публїцистичною. Не тратить вона однак через те своєї повсякчасної внутрішної реальної вартости. Противно, хто хоче ясно і скоро поучити ся про економічне положенє нашого селянина за послїдних 50 лїт і про сучасні европейскі реформаторскі змаганя, що дотикають ся дрібної сельскої посілости, той з користию прочитає брошуру д. Будзиновского, хочби єму анї тон автора анї деякі дедукциї і вигляди автора не припадали до вподоби. Автор — рішучий приклонник социяльної демократиї з підставою национальною, себто стоїть за националїзацию всїх способів продукциї і яко такий є він уже звістний і по-за границями нашого краю, бо самостійно стараєсь розвязати пробдєм у відносин дрібної власности рільної до сподіваного в будучности коллєктивізму (пор. Arbeiter-Zeitung).

Не моєю річию є розбирати тут детально дедукциї і вигляди автора на будуче, бо в таких річах не мож устеречи ся від певної дози субєктивізму; зазначу лише загально, що докази автором вельми енерґічно ставлені. Безпардонно здирає автор також маску зі шляхти галицкої, що вона мовляв добровільно хотіла панщину дарувати в р. 1848, аж тут її правительство австрийске випередило. Занадто несправедливо одначе осуджує автор на мій погляд становище Русинів за останних 50 літ.

Автор забуває те, що людей треба осуджувати з їх а не з своєї сфери. Бо хто зна, чи й автор бувби так думав і так писав перед 50 роками, як би був уродив ся в тодїшній суспільности, кінчив тодїшні школи й жив серед тодїшних людей і обставин, а не 50 літ пізнїйше, коли проскрибована ним руска інтелїґенция порозпочинала, як уміла, роботу, виобразувала бесїду, постаралась про школи й підручники й згорнула хоч на стільки своїх людей до купи, що нинї вже бодай можна про інтелїґентну сьвідому себе громаду руску говорити. Та автор, приводячи протести епископа Литвиновича et consortes в справі сервітутів та цитуючи В. Навроцкого, Ів. Франка і иньших в справах дослїдів економічних, мимоволї перечить тому, немовби руска інтелїґенция все лиш сама про себе дбала. Та гадаю, що й так не дуже була-б вона прогрішилась: бо без своєї інтелїґенциї (звісно **правдивої** інтелїґенциї) таки в роботї громадскій не обійдеш ся. *І. Копач.*

Вопросъ о сервитутахъ въ Юго-западномъ краѣ. К. 1894, 17 ст.

Справа сервитутів, се-б то права селян користати в якійсь мірі з земель своїх колишних дїдичів (пасти худобу на панській толоцї і в лїсї, збирати дерево, ловити рибу, користати з водопоїв, добувати камінне на панських ґрунтах), що стоїть вже з 30 літ на порядку дневним у адмінїстрациї правобічної України в Росиї, цікава і з погляду історично-економічного, як слїд давнїйшого спільного користання з таких вигод господарських, і з погляду сучасної економії — своїм материяльним значіннєм. Брошура вище виписана є відбитка кількох артикулів з київської часописи „Жизнь и искусство“; вона хоч має переважно характер публїцистичний, подаючи кілька уваг до користного розвязання сієї справи, що займувала довгий час адмінїстрацию і викликала немало рухів сїльських, часом кровопролитних, але на початку подає огляд і історию сього питання по визволенню селян (с. 1—5) і додає статистичні дати сервитутної справи з відомостей, зібраних адмінїстрациєю; тим брошура варта уваги й тих, кому цікава економічна история нашого краю.

М. Г.

Фабричная и заводская промышленность въ районѣ юго-западныхъ желѣзныхъ дорогъ, выпускъ II: Производства продуктовъ обложенныхъ акцизомъ: винокуренное, водочное, дрожжево-винокуренное, пиво- и медоваренное, табачное и спичечное К., 1895, 4⁰, XLIII+361.

Вже друга сотня літ почалась, як „Юго-западный край“, се-б то Правобережна Україна (властиво: Поділє, Волинь і Київщина) перебуває „въ исключительномъ положеніи“. Потребу останнього виводять з потреби „обрусенія“. Не відомо який культурний поступ зробило за цілий вік „обрусеніе“; але добре відомо, що пильновання „обрусенія“ раз-у-раз гальмує і гальмує на довгий час майже що кожну добру реформу задля Правобережа. Так було напр. з реформою судовою: „исключительное положеніе края“ не давало цілих 15 р. завести на Правобережі нові суди; так і з реформою земскою. Задля браку земства на Правобережі між иньшого ні Київщина, ні Волинь, ні Поділє не мають статистичного опису; без чого усяка бесїда про економічний побут краю — в найлуччому разї — діло проблєматичне. Тим часом лївобережна Україна, дякуючи земскій статистицї, спроможна на ґрунтї певних дат показати стан економічного побуту своєї людности. Правда — Правобереже — як і всї иньчі ґубернії, мають кожна свій урядовий статистичний комітет; але комітети майже не оголошують своїх статистичних робіт; тай та статистика, яку вони збирають через сільскі орґани, така непевна, що ледви чи можна користовати ся з неї. Напр. перше і найважнійше діло — статистика земельна, а яка певна, хоч би в Київщині — отся статистика, можна бачити з того, що навіть цифра земельних наділів — показує свою велику рухливість, невважаючи на те, що вони повинні бути нестеменними. З ґенерал-ґубернаторського обіжника, виданого 24 липня р. 1893, знати, що напр. по Вергунївській волости показано наділеної селянам землї 10568 десятин, а за два роки ні з сего ні з того її побільшало до 13393; в Шабельницькій волости так само нестеменний по закону селянський наділ перестрибнув в статистицї з 9328 десятин на 7112 десятин. За два роки невідомо де ділo ся 2214 десятин землї. Коли така непевність в датах статистики земельної і на такі землї що урядовими ланцюжниками обмірані і списані на планах; так якої-ж певности можна сподївати ся в иньчих — дійсне рухливих сферах?

Тим-то за таким убожеством статистики на Правобережній Українї треба радіти — коли трапляєть ся який, більш меньш певний, покажчик статистичний, що обіймає ту чи иньчу вітку життя; як от-се зроблено і в другому випуску „Фабричной и заводской промышленности“. Гово-

рячи про перший випуск[1]), я казав вже, яка мета кермувала потребою скомпонувати отсю статистику. От-же специяльність мети не перешкожає кому треба зажити ту книжку, про яку я зняв бесїду, і задля иньчих виводів. Напр. хоч би взявши таке питаннє: до яких добутків в сфері добробиту економічного, або ще вузше, в сфері поліпшення сїльского господарства може довести непомірне оподаткованнє тієї чи иньчої краєвої продукциї і закони, видані наперекір звичаям і традициям маси робітників? В отсїй книжцї і можна розжити ся на добрі дати про відповідь на таке питаннє, взявши промисли винництва і тютюнництва.

Зпокон віку було вільно на Україні гнати горілку і обробляти тютюн — кожному. Винництво і тютюнництво не були у нас ніколи промислами буйними; були вони, найпаче винництво, віткою сїльского господарства, викликаного головним продуктом хлїборобства — збіжем. Головний продукт краю, неспожитий на харчі людям, перероблювано на горілку. З останків — звичайних в процесї продукциї горілки, себ-то з барди, була велика користь селянам; вони, найпаче чумаки, харчовали робочий товар вельми поживним кормом... Горілка була дешева, і уживаннє її не вело до тієї руїни, яку помічаємо нинї, коли цїну на горілку доведено до неймовірної висшини. На моїй памяти відро горілки коштовало 40 коп.; нинї воно коштує 5 - 6 карб. Хлїбороб — як тодї, так і тепер справляючи напр. весїлє або толоку в косовицю, однаково на міру видавав горілки; але за ту саму горілку, що тодї коштовала два карб., тепер він мусить заплатити 25—30 карб.

Час від часу, повагом вільность гнати горілку обмежовувано. Перегодом уряд російський захотів позискати з винництва на Україні і оподаткувати горілку. З початку р. 1850 заведено податок на горілку — скрізь по Росиї. Оподаткованнє все більшало; дійшло до того, що горілчаний податок став четвертиною державного буджету. Горілка подорожшала, пити її люди не покинули, а тільки стали більш пропивати на неї грошей. Разом з тим винництво зробило ся буйним промислом, перейшовши в руки богатирів-жмикрутів та акционерних товариств. Закон примусив дрібні винницї позачиняти ся; винництво яко вітка сїльского господарства зникло.

Винниць, починаючи з р. 1860 — все меньшає і меньшає. Меншаннє винниць виразно знати з отсеї таблички:

---

[1]) Див. Записки т. V, бібліоїрафія, стор. 85.

	Скільки було винниць року						
	1871[1]	1887[2]	1888	1889	1890	1891	1892
Київщина	167	75	77	79	81	79	74
Волинь	159	95	97	96	89	85	83
Поділє	213	88	91	98	94	88	80

Таким чином бачимо, що за 20 років винниць поменшало в Київщині на 46,7%, на Волинї на 47,7% і на Подолї на 61%; але сама продукция з того не поменшала, а ще побільшала. За 15 останнїх років продукция спершу побільшала в Київщинї на 23%, на Волинї на 9%, тільки на Поділю поменшала на 4%.

Зріст горілчаної продукциї за тими обставинами, на які вказано в горі, становлячи плюс задля мінїстерства финансів, становить мінус задля народної маси.

Така сама-ж доля стала ся і з пивництвом. Броварів на Правобережі поменшало за пять років з 91 до 78; а продукция пива побільшала: на кожен бровар Київщини, Волинї і Поділя р. 1888 припадало пересічно 12670 відер; а р. 1892 вже 18660 відер — очевидно зростає пивництво на руку богатирів.

Закон про тютюнництво віддав останнє чисто в руки монопольців-жмикрутів і от до чого довів його, як каже один з сільских господарів В. А. Тарновський (стор. 287): „плантатор повинен продавати свій тютюн не всїм, хто того потребує, як колись було, а тільки фабрикантам та оптовим складникам, а останнїм — яка-ж вигода дорого платити!.. через те плантаторам не можна продавати свій тютюн без недобору“. От що показують нам цифри за 9 років — 1885—1893. Землї під тютюн було оброблено на Поділю р. 1885 — 717 десятин, р. 1893 404 десятин; в Херсонщинї 424—210; на Бессарабії 4177—2046 десятин. Тільки на Волинї за сей час побільшало плантаций з 259 до 420 десятин.

Звістно і збір тютюну поменшав. Напр. порівняємо збір 1887 і 1892 і побачимо що зібрано його:

на Бессарабії	92157 — 57521	пудів	— менше на	35836	пудів
на Херсонщинї	14338 — 5214	„	„ „	9124	„
на Поділю	24208 — 10416	„	„ „	13792	„
на Волинї	84084 — 55173	„	„ „	28911	„

[1]) Календар Чубинського стор. 169.

[2]) Фабр. и завод.. пром ст. 4.

Вже-ж мусїло поменшати і тютюнових фабрик; і їх поменшало: в Київщинї за шість років не стало 5 фабрик, на Подїлю 3, в Херсонщинї 2, в Бессарабії 3, на Волинї 1, а разом всїх 14 фабрик.

О. К–ий.

Akademia Umiejętności w Krakowie. Sprawozdanie komisyi fizyograficznej etc. — Том XXIX, Краків, 1894, стр. XXXVIII, 266+192.

Перша часть сього тому обіймає спостереженя метеорольоґічні, роблені в Галичинї в роцї 1893, а зіставлені обсерваториєю астрономічною краківскою під доглядом проф. дра Карлїньского. Дальше йде статя дра Вєжбіцкого про гради в р. 1893, слїдують: виказ стану вод на ріках галицких в р. 1893 дра Карлїньского, про замерзанє і пуканє ледів на ріках в р. 1892—93, спостереженя зроблені в р. 1893 на стациях водномірних, спостереженя фіто-фенольоґічні і появ в сьвітї зьвіриннім в р. 1891, 1892, 1893 і вислїди спостережень маґнетичних, роблених в Кракові в р. 1893 дром Вєжбіцким.

Часть друга обіймає материяли до фізиоґрафії краєвої; нотуємо те, що належить до Руси і сусїдних областей.

Śnieżek Jan — O krajowych gatunkach trzmieli.

Підчас коли в иньших краях европейских істнує вже спора лїтература про чмелїв, у нас доперва по раз перший в р. 1874 подав проф. др. Вєжейский в Спр. ком. фіз. спис родів галицких чмелїв. Від того часу не появила ся жадна праця про них. Автор статї займав ся кілька лїт тими болонкокрильцями і то так систематикою, як і їх біольоґією, слїдив їх житє в природї і при штучній годівли; збирав їх в околици Ясеницї (пов. березівский), а при тім мав до розпорядимости збірку з цїлої Галичини проф. Вєжейского. В першій части розправи подає вельми цїкавий опис житя чмелїв, а в другій займає ся їх систематикою. Уложити їх в систем натуральний є на разї річею майже неможливою, бо анї барва тїла (на підставі якої дїлили Dalla Torre, Hoffer, Morawitz), анї постать голови (як дїлив Schmiedeknecht), анї відношенє поодиноких членів тїла до себе не дають зовсїм певних основ до подїлу. Єдино певною цїхою до розпізнання є приряд у самцїв, що служить до придержуваня самицї. Після того одже подїлено всї доси пізнані чмелї на 80 родів, з чого на Европу припадає коло 40, а на Галичину 18. Але той подїл є лиш штучний, бо основує ся на однім знамени. Автор же опираючись на тім останнім, а при тім уважаючи на барву волося, постать голови і иньші цїхи (користував ся також термінольоґією, якої уживають пастухи в околицях Ясеницї при відріжнюваню родів), пробує подати більш природний подїл галицких чмелїв на роди. При описї кож-

дого роду подає автор точний опис самиці, самця, висше згаданого приряду і дещо найважнійше з біольоґії того роду. В Галичині находять ся одже такі роди чмелів: 1. Bombus terrestris L. — з 6 відмінами, оден з найбільших родів краєвих, вельми розповсюднений; 2. B. hortorum L. — з 3 відмінами (відміна з чорним кадовбом є дуже рідка, а найшов єї лише проф. Вєжейский на лїсній луцї коло Синькова в всхідній Галичині), найзвичайнійший з тих, що гнїздять ся під землею; 3. B. Latreillelus Kirby, досить розповсюднений, хоч в Стириї і Нїмеччинї належить до рідких; 4. B. distinguendus Morawitz — після Morawitz'a є то форма північна і дійстно в Стириї і Нїмеччинї належить до дуже рідких, автор же находив єї у нас в порівняню досить часто, а навіть відкривав гнїзда доси неописані; 5. B. fragrans Pallas., головне місце єго побуту — степи українські, у нас автор сам єго не найшов, лише проф. Вєжейский коло Синькова і Ягольницї в всхідній Галичині, гнїздо єго досіль зовсїм незнане; 6. B. silvarum L.; є то форма мала, належить враз з B. hortorum до найбільш розповсюднених у нас; 7. B. arenicola Thomson, досить рідкий у нас; 8. B. pomorum Panzer, з 2 відмінами, відміну ясну находив автор досить часто, а темну дуже рідко, коли проф. Вєжейский і тоту другу бачив досить часто на Поділю на степу Панталихи; 9. B. variabilis Schmiedeknecht, з 3 відмінами, у нас рідкий; 10. B. cognatus Stephens-senilis Smith., більш розповсюднений здаєсь в всхідній Галичині, самець у нас дотепер незнаний, гнїздо єго відкрив лиш раз др. Hoffer в Стириї в покинутім гнїздї вивірки; 11. B. agrorum fabricius, находить ся у нас всюди; 12. B. hypnorum L., у нас і всюди рідкий; 13. B. sorvënsis fabr., з 3 відмінами, з яких автор найшов лиш відміну з білим кінцем кадовба, инші форми найдені автором наче переходові з одної відміни до другої, гнїзда не найшов, лиш одно доси відкрив Hoffer в Стириї під землею в лїсї серед листя букового; 14. B. pratorum L., найменший з краєвих родів і дуже рідкий у нас, находить ся на цїлім просторі Галичини, в Нїмеччинї звичайний; 15. B. vorticosus Gerstäcker, рід той, знаний з гір кавказких, відкрив проф. Вєжейский на граници Галичини і Буковини в невеликім числї оказів, самець у нас невідкритий, гнїздо єго в загалї зовсїм незнане; 16. B. lapidarius L., у нас звичайний; 17. B. Rajellus Kirby., найзвичайнійший у нас зі всїх родів, що гнїздять ся над землею; 18. B. confusus Schenck, з двох відмін находив автор лиш темнійшу, але має надію відкрити і другу, бо після Hoffer'a гнїздять ся обидві вспільно.

Bobek K. — Przyczynek do fauny muchówek okolicy Przemyśla. — Є то спис родів двукрильцїв (diptera), які

автор зібрав в околици Перемишля, як і подальших місцевостей — Красїчина, Доброииля, Хирова, Старої соли і т. и. Цїлої збірки автор ще не опрацював, а подає лише спис родів двох підрядів і то не повний, а то: короткорогих (brachycera) і довгорогих (nemocera). Число поданих родів виносить 462, з яких 48 нових для фавни галицкої. При кождім роді подано місце і час найденя. Автор заповідає, що приступить в найблизшім часї до точного оброблення і доповненя своєї розправи.

Roman Gutwiński — Glony stawów na Zbruczu. Автор подає систематичний спис рослин, що належать до кляс Chlorophyceae Wittr., Bacillaricae Nitsch. і Phycochromophyceae Rab., зібраних в ставах в Підволочисках і під Очківцями.

Dr. Wołoszczak — O roślinności Karpat między górnym biegiem Sanu i Osławą. Рослинність в околицях Карпат між горішним бігом Сану а Ославою, дїлить проф. Др. Е. Волощак на 3 типи: тип ославський, в долинї Ослави, убогий на рослинність; тип ветлиньский, в полонинах Ветлиньскій і Цариньскій, та в горах пограничних від Равки по Яслик (або може і Гирляту) з рослинностею досить богатою, з характером передальпейским, і тип посередний, відграничений від ветлиньского простою лїнією від закруту Ветлини до границї угорської. Причина тих ріжниць у фльорі лежить на думку автора в ріжницях климатичних: Ослава убога в опади — Ветлина богата. При тій нагоді поправляє автор неточности і блуди, які подибав в письмах і мапах ґеоґрафічних і так замість Одрит повинно бути Отрит, Лїшна — Лїсна, Фуйварош — Фільфарок, Сухи Рик — Сухі Ріки, Вясель — Ясель. По тих загальних увагах подає автор катальоґ систематичний рослин тої околицї, подаючи при кождій відмінї, де він її подибував, як часто і в якій висотї н. п. м. Праця ся нашого земляка — се перший опис фльори тої частини Карпат та відзначає ся незвичайною докладностию обсервацийною і совістним означенєм богатого і повного материялу.

J. Zubrzycki — Flora Pienin, Rośliny naczyniowe. Автор подає опис, як сам признає, неповний і недокладний, рослин зібраних в Пенїнах. Означені они за Кохом: Synopsis Florae Germ. et Helv.

Prof. Br. Gustowicz — Dodatek do flory pienińskiej. Автор поправляє недокладности і помилки, які знайшов в праци пр. Зубрицкого, і подає спис рослин, про які пр. З. в своїй працї не згадує.

Dr. W. Teisseyre — Ogólne stosunki kształtowe i genetyczne wyżyny wschodnio-galicyjskiej (з рисунком). Загально приймали до тепер ґеольоґи, що Поділє — се величезна плита

що повстала з усуваня міоценьских вод; хребти отже і яри подільскі мали повстати опісля в наслідок ерозий. Однак симетричний уклад хребтів подільских що до Карпат (паралельне або радіяльне); симетричне обнижуванє їх висоти, почавши від їх точки збіжної Камули (477 м. н. п. м.); стрімкий спад їх берегів західних а повільний спад всхідних; прямолінійний напрямок хребтів, що не має нічого спільного з бігом рік; брак хочби найменьшого сліду ерозий, та основні ріжниці в ґеольоґічній будові окремих околиць Поділя — се все противить ся дотеперішній теориї — тому автор опрокидує її й на підставі висше наведених преміс виводить отсї заключеня і теориї: Хребти на Поділю повстали в наслїдок забурень тектонїчних, що стоять в звязи з такимиж забуренями в Карпатах і залежать від цїлої їх ґенези. Долини не суть наслїдком ерозиї — они істнували вже тодї коли почали творитись вивисшеня першорядні, з яких доперва повстали другорядні через ерозию. Кітлини подільскі — се первістні плити високорівнянні, що усунулись в глубину — їх первістні границї зазначені раз на все в середині заломами і зігненями. Поділє галицке ділить автор на окремі околицї за формою ідеального помосту, якій можна розложити по верхівях вивисшень хребтів: львівско-томашівских, гологірско-кременецьких, перемишляньско-чернелицких, медобірских і миколаївско-бобрецких, крім того на кітлини: львівско-любінску, поднїстряньску і західну і всхідну-подільску. Кожда з тих околиць, віддїлених флексурами і дісльокаціями, має свою окрему історию розвою.

Dr. W. Teisseyre — Paleomorfologia Podola (Wiadomości tymczasowe). Тимчасові сї відомости можна зібрати коротко до таких точок:

1) Формациї ґеольоґічні Поділя, молодші від ценоману наслїдують будовою першо і другорядні вигненя теперішної поверхні краю.

2. Формациї старші згоджують ся з нерівностями теперішної поверхні лише що до першорядних нерівностей.

3) Се доказує, що першорядні нерівности не могли повстати иньшим способом, як хиба лиш дорогою процесів тектонїчних.

Обидві розвідки пр. Дра Тейсерого — се перший крок до зверненя дослїдів ґеольоґічних над Поділєм на дорогу властиву і многонадійну — палеоморфольоґії.

Dr. K. Miczyński. — O pochodzeniu i składzie chemicznym gleby w dolinie sandeckiej (з 2-ма табл. і 2-ма рисунками). Подавши короткий погляд на будову ґеольоґічну долини Сандецкої, розслїджує автор ріжні роди тамошної управної землї з погляду їх походженя ґеольоґічного і хемічного складу, та доходить до таких резуль-

татів: на першім місци, що до складових частей поживних, стоять глини аллювіяльні і діллювіяльні, остатне місце займають глини з пісківця маґурского, по середині стоять глини з рябих лупків. Мапа розміщеня типових родів орної землї в долині Сандецкій і ґеольоґічно-рільнича села Залубінча, обидві з профилями, та таблиця синоптична вислідів аналїз хемічних і механїчних, доповнюють сю хоч малу та поважну розвідку.

Я. Грушкевич і І. Раковский.

Энциклопедическій словарь, изданіе Брокгауза и Ефрона, Спб. 1894—5, т. XI, полутом 2, стор. 468—959, т. XII, полутоми 1—2, стор. 960, т. XIII, полутоми 1—2, стор. 960, т. XIV, полутоми 1—2, стор. 960 (Евреинови — Керо).

Під таким заголовком розпочато було в 1890 роцї в Петербурзї двома видавницькими фирмами Ефрона (в Петербурзї) й Брокгауза (в Липську) нове видавництво. Впорядкувати отсей словник мав проф. петербурського унїверситету Андрієвський. В своїй замітцї до першого тому він висловляє свій погляд на розпочату працю й взагалї на задачу російського словника; в основу словника покладено Conversations-Lexicon Брокгауза в єго XIII виданню, звідсї перекладають ся тї статї, до яких не треба робити нїяких додатків й перемін; статї, що здають ся редакциї не конче відповідними, доповнюють ся й перероблюють ся співробітниками; статї про Росию пишуть ся співробітниками самостійно. Такий погляд мав на отсю працю перший редактор словника, але він впорядкував тільки 8 полутомів, а за смертю єго з девятого починаєть ся нова редакция — Арсенєва й Петрушевського; отсї редактори мають иньший погляд, який вони й подають в своїй замітцї до 9 полутому: уважаючи незручним брати статї з заграничних словників, редакция хоче дати перевагу самостійним статям не тільки про Росию, але й взагалї. Найбільш повно оброблюєть ся, звістно, відділ про Росию.

Після сїєї вступної уваги перейдемо до змісту виданих в 1894—95 роках полутомів. Перше, що звертає на себе увагу навіть в побіжнім перегляді — не одинакове оброблєннє материялу, в чім завинили мабуть специялїзация відділів й велике число співробітників, не уреґульованих добре редакциєю. Кидаєть ся в вічи, що все, що належить до України оброблюєть ся не так повно, як Великоросия. В реєстрах більших обсягом статей, що додають ся по одиноких полутомів, ми знайдемо лише одну статю сповна присьвячену Українї — се „Запорожська Сїч“ в 23 полутомі.

Зазначимо найбільші обсягом статї про Україну: Катеринослав, Елисавет, Ефименки (полутом 22), Житомир, М. Закревський, Запорожська

Січ (23), Іларион (24), Інокентий Гізель (25), Яков Чорноризец (або Мніх) (26), Камінец Подільский, Канев, Канцелярия Гетьманщини XVII—XVIII в., В. Каразин (27), Карпати, Квітка (28). Не всї отсї статї визначають ся однаковою вартостию. Взагалї можно спостерегти, що напр. в сферах фізичної ґеоґрафії, історнї давньої, історнї гетьманьщини й історнї лїтератури україньско-руської словник має тепер звичайно добрих співробітників. З рештою зазначемо деякі недокладности, що кинулись нам в вічи при перегляді.

При ст. „Житомир“ даремно наводить автор якісь місцеві перекази про Оскольда й Дира, даремно каже, що Житомир згадуєть ся в лїтописях в перший раз в 1240 року й згадує про прилученнє єго Гедимином — певні звістки за Житомир не сягають далї середини XV в.

В статї про Запорожську Січ не треба-б було так катеґорично казати за реформу Стефана Баторня, а дату взяття Кафи Сагайдачним треба поправити з 1612 на 1613.

В статї про Інокентия Гізеля зовсїм не вияснено значіннє Синопсиса в історіоґрафії українсько-руській, й автор приписує Гізелю компонованнє Синопсиса по хроніцї Сафоновича, що ще не доведено.

В статї про Іова Борецького (26) не зазначено, яким важним фактом було єго висьвяченнє на митрополита, себ то — відновленнє православної ґієрархії.

В статях про Камінец Подільский (полут. 27) звертає на себе увагу ріжниця в датах: на стор. 146 сказано, що найдавнїйша церква св. Миколая збудована 1280 року, але на стор. 147 читаємо вже, що перші певні звістки про К. П. належать до початку XIV в. (лїпше було-б сказати до середини XIV в., така ріжниця сьвідчить про певний брак редакциї).

В статї про Квітку кидаєть ся в вічи малий її розмір — тут отже маємо приклад нерівномірности в оброблению; де що проминено; не показано, під якими впливами зложила ся творчість Квітки, й яке значіннє він має в історнї україньско-руської лїтератури.

Окрім сих статей, специяльно присьвячених Україні-Руси, ми знайдемо й в иньших де яких статях більш-меньш докладні сказівки про Україну — напр. в статї про уживаннє землї („Землепользованіе“ 23 пол.) стрічаємо відомости про арендну плату натуральну на Україні, в статї про Караїмів — про Караїмів українських (27), про католицтво — про розповюдженнє єго на Україні від княжого периоду почавши і т. и.

Ол. Г—ий.

Видавництва й статї, обговорені в сїм томі:

Часописї за р. 1894: Университетскія Извѣстія (Київські)
Записки Харьковскаго университета
Труды Кіевской Духовной Академіи
Епархіальныя Вѣдомости — Київські, Волинські, Подільські, Черниговські, Полтавські, Холмско-Варшавскій епархіальный вѣстникъ
Вѣстникъ Европы, Русская мысль, Книжки „Недѣли", Р. Богатство, Р. Вѣстникъ
Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія.
Варшавскія Университетскія Извѣстія
Ученыя Записки Казанскаго Университета
Ученыя Записки Юрьевскаго Университета
Богословскій Вѣстникъ
Епархіальныя Вѣдомости: Литовські, Могилевські; Церковныя Вѣдомости
Археологическія Извѣстія и Замѣтки
Чтенія въ Обществѣ Исторіи и Древностей
Русская Старина
Историческій Вѣстникъ
Русскій Филологическій Вѣстникъ
Филологическія Записки, Филологическое Обозрѣніе
Этнографическое Обозрѣніе.

Гр. Алексѣй Бобринской. Курганы и случайныя археологическія находки близъ м. Смѣлы, т. I: дневники пятилѣтныхъ раскопокъ, 1887. Т. II: дневники раскопокъ 1887—1889 г., 1894

Гриневъ С. А. Была-ли конница у древнихъ Руссовъ? 1895.

Владиміровъ П. В. Слово о полку Игоревѣ, выпускъ первый, 1894.

Мочульскій В. Н. Къ исторіи малорусскаго нарѣчія: Житіе св. Савы Освященнаго по пергаментной рукописи XIII в., 1894.

Миллеръ Вс. Наблюденія надъ географическимъ распространеніемъ былинъ, 1894.

— Къ былинамъ о Вольгѣ и Микулѣ, 1894.

— Замѣтки къ былинамъ, 1895.

Филевичъ И. П. Польша и польскій вопросъ, 1894.

Fryderyk Papée. Historya miasta Lwowa w zarysie, 1894.

Dr. Jecheskiel Caro. Geschichte der Juden in Lemberg von den ältesten Zeiten bis zur Theilung Polens im Jahre 1792 aus Chroniken und archivalischen Quellen bearbeitet, 1894.

Каманинъ И. М. Къ вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницкаго, 1894.

Kraushar A. Kartki historyczne i literackie, 1894.

Н. Ѳ. Сумцовъ. Дума объ Алексѣѣ Поповичѣ, 1894.

Г. Булашевъ. Изъ исторіи церковно-приходскихъ школъ въ Кіевской епархіи, 1894.

Краткій очеркъ исторіи церковно-приходской школы въ Кіевской епархіи, 1894.

Имеретинскій К. Н. кн. Дворянство Волынской губерніи, 1893—1894.

Сочиненія А. А. Котляревскаго, т. IV (Сборникъ отд. рус. языка и слов. Академіи Наукъ т. L), 1895.

Н. Ѳ. Сумцовъ. Пѣсни и сказки о живомъ мертвецѣ, 1894.

Богдановъ С. Сборникъ церковныхъ напѣвовъ, издревле употребляемыхъ въ Подольской, а частью Волынской епархіяхъ, 1894.

Лїрники, студия К. Студиньского, 1894.

Будзиновский В. Хлопска посїлість в Галичинї і новочасні суспільно-реформаторскі змаганя, 1895.

Вопросъ о сервитутахъ въ Юго-западномъ краѣ, 1894.

Фабричная и заводская промышленность въ районѣ юго-западныхъ желѣзныхъ дорогъ, вып. II: Производства продуктовъ обложеныхъ акцизомъ: винокуренное, водочное, дрожжево-винокуренное, пиво и медоваренное, табачное и спичечное, 1895.

Akademia Umiejętności w Krakowie. Sprawozdanie komisyi fizyograficznej etc. т. XXIX, 1894.

Энциклопедическій словарь, изданіе Брокгауза и Ефрона, т. XI, полут. 2, т. XII—XIV, 1894—5.

З ТОВАРИСТВА.

Діяльність секций за другу третину р. 1895 (май—серпень).

27 н. ст. мая засїданє секциї фільольоґічної під проводом проф. Ів. Верхратского. Члени секциї д. О. Макарушка і І. Копач реферували про працю дра К. Студиньского п. з.: „Адельфотес", граматика грецька видана спудеями брацкої школи у Львові 1591 р.; рішено видрукувати (див. т. VII Записок).

28 н. ст. мая засїданє секциї математично-природничої під проводом проф. Ів. Верхратского: 1) поручено зладженнє термінольоґії технольоґічної проф. політехнїки Р. Залозецкому, а математично-фізичної д. В. Левицкому; 2) Ухвалено до друку статтю „Патольоґічні переміни в яєчку при деяких інфекцийних хоробах" (див. Записки т. VI).

30 мая засїданє секциї історично-фільозофічної: 1) Др. К. Левицкий відчитав вступну статтю і деякі примітки до „Правди рускої", що приготовив до видання на підставі рукописи Карамзиньскої; по переведеній дискусиї рішено видруковати працю Дра Левицкого в „Часописи правничій" і в осібній відбитцї, а виданє присьвятити памяти пок. проф. Омеляна Огоновского (див. Часопись правн. кн. III); 2) Проф. М. Грушевский подав вістки про археольоґічні находки в селї Чехах (повіту брідского) на основі справоздання проф. Ізидора Шараневича (див. Записки кн. VI).

12 червня засїданє секциї історично-фільозофічної під проводом проф. Грушевського: 1) Др. Омелян Калитовский читав свій реферат про Історию Львова дра Фр. Папе і про Історию жидів львівских дра Каро (див. Записки т. VII). 2) Проф. В. Білецкий реферовав про житєпись епископа Ів. Снїгурского, написану Юстином Желехівским. 3) Проф. Грушевский оповів коротко про свої студиї в архівах — московскім, міністерства справ внутрішних, і варшавских і застановивсь над змістом варшавского архиву Скарбу Коронного (див. Записки т. VI).

27 червня засїдане секциї фільольоґічної під проводом проф. Ів. Верхратского: 1) Члени секциї В. Щурат і І. Копач відчитали свої частини проґрами для збираня материялів етноґрафічних до друку в т. I Етноґрафічного збірника.

9 липня засїдане секциї історично-фільозофічної під проводом проф. Грушевського: 1) Проф. Матіїв відчитав свій реферат про „Київску Старину" з року 1895. 2) Проф. Грушевський відчитав вступ до Описи подільских замків (друк. в Записках т. VII). 3) Він же здав справу з своїх подорожей археольоґічних до села Чех (повіт Брідский) і Звенигорода (під Львовом).

12 липня засїдане секциї математично-природничої під проводом проф. Верхратского. Член секциї д. В. Левицкий відчитав половину своєї термінольоґії механічної при живій дискусиї членів.

Надіслане.

a) Чи є (на Українї і в Галичинї) звичай що небудь робити недавно народженим або маленьким дїтям щоб у них „головка кругленька була?" — чи нема?

(Будемо дуже вдячнї за усяку одповідь: чи є чи нема; бо й у тому і у другому разї се знати дуже потрібно.)

b) Звідки йде одповідь? (Визначити яко мож докладнїйше місто, містечко, село, ґубернію чи округ, про котрі одповідають).

c) Що іменно роблять: 1) чи розтирають головку або натискують по неї пучками, або усією долонею, 2) чи чим небудь тугенько завязують?

d) У першому разї — хто се робить, коли, як і яку сторону (чи з верху у низ, чи з боку; чи вдовж головки, чи впоперек, од лоба до потолицї; чи коло ушей)?

e) У другому разї — як іменно завязують і чим? Чи не роблять за для сього яких небудь особливих пристроїв. (Як що можна то найкраще було-б додати до одповіди хоч аби який малюнок).

f) Які про се є народні оповіданя або забобони?

Просимо шановних земляків засилати одповіди або до редакциї або безпосередно д. Х. К. Вовкові (M. Th. Volkov, Ecole d'Anthropologie, Paris).

Дуже просимо ш. редакциї українських і иньших часописів на Українї і у Галичинї за передрук сеї відозви.

Поправки: в т. VI, Miscellanea с. 5 стр. 11 зверху надруковано: в куть треба в курс; бібліоґрафія с. 1 стр. 3 зверху надр. Древне Россы треба Древніе Россы; с. 40 стр. 5 зв. надр. *В. Г.* (ініцияли) треба *В. І.*; стр. 5 зн. надр. *В. І.* треба *В. Г.*; в т. VII, бібліоґрафія с. 21 стр. зн. надр. extendo треба extenso.

АДРЕС ТОВАРИСТВА:

Львів, улиця Академічна ч. 8.

ADRESSE:

Wissenschaftlicher Szevczenko-Verein, Lemberg, Akademiegasse 8.

П. Т. Авторів, Видавців і Накладців просимо о надсилане Редакциї примірників рецензийних.

Ціна 1 зр. або 2 корони.